Victor Hugo

MIZERABILII

COSETTE

Victor Hugo

MIZERABILII

PARTEA A DOUA
COSETTE

Traducere de LUCIA DEMETRIUS
şi TUDOR MĂINESCU

Bucureşti, 1985
Editura Univers

Note de N. N. CONDEESCU

Cuvânt înainte de ANGELA ION

Coperta colecției de Vasile Socoliuc

PARTEA A DOUA

COSETTE

CARTEA ÎNTÂI

WATERLOO

I – Ce se poate vedea venind de la Nivelles

Acum un an (în 1861), într-o frumoasă dimineață de mai, un drumeț, cel ce povesteşte întâmplarea de față, venea de la Nivelles şi se îndrepta spre La Hulpe. Mergea pe jos. O luase printre două rânduri de copaci, pe o şosea lată, pietruită, care şerpuia pe nişte dealuri înşirate unul după altul, înălțând drumul şi scoborându-l, întocmai ca nişte valuri uriaşe. Trecuse de Lillois şi de Bois Seigneur Isaac. Spre apus se zărea clopotnița acoperită cu țiglă din Braine-l'Alleud, care seamănă cu o oală întoarsă. Lăsase în urmă o pădure pe un dâmb, iar la o cotitură de drum lăturalnic, lângă un fel de spânzurătoare putredă, pe care sta scris: *Vechea barieră nr. 4*, o cârciumă, pe fațada căreia se putea citi: *La răscruce de vânturi. Echabeau. Cafenea particulară*.

După vreo mie de paşi de la cârciumă, se pomeni în mijlocul unei vâlcele, unde se află o apă care trece pe sub arcul unui podeț din marginea drumului. Grupul de arbori răzleți şi foarte verzi, care năpădesc valea pe o parte a drumului, se împrăştie de partea cealaltă prin livezi şi se îndreaptă cu gingăşie şi fără nicio rânduială înspre Braine-l'Alleud.

Acolo, în dreapta, la marginea drumului, se afla un han; o trăsurică pe patru roți stătea în fața uşii, în jurul lui un morman de araci pentru hamei, un plug, o movilă de mărăcini uscați lângă un gard viu, nişte var care fumega într-o groapă pătrată, o scară în dreptul unui şopron vechi, cu pereții de nuiele. O fetişcană plivea într-o holdă pe deasupra căreia zbura, adus de vânt, un afiş mare, galben, pesemne al unei reprezentații dintr-altă parte, de la vreo serbare câmpenească. Pe după colțul hanului, în dreptul unei bălți, în care se bălăcea un cârd de rațe, se pierdea în mărăciniş o potecuță prost

pietruită. Drumețul o luă pe acolo.

După vreo sută de paşi făcuți pe lângă un zid din veacul al XV-lea, acoperit de o streaşină de olane puse în muchie, ajunse în fața unei porți de piatră boltite, aşezate pe o temelie dreaptă, în stilul sever Ludovic al XIV-lea, încadrată de alte două basoreliefuri. O fațadă fără podoabe domina această poartă; un perete perpendicular pe fațadă ajungea aproape până la poartă, făcând cu ea, dintr-odată, un unghi drept. Pe pajiştea dinaintea porții zăceau trei grape, printre care creşteau de-a valma toate florile de mai. Poarta era închisă. Avea două obloane hodorogite, împodobite cu un ciocan vechi şi ruginit.

Era o zi însorită; prin crengile copacilor trecea un freamăt molcom de primăvară care părea că vine mai degrabă de prin cuiburi decât din văzduh. O păsărică sprintenă, pesemne îndrăgostită, cânta în neştire în vârful unui copac.

Drumețul se aplecă şi se uită cu băgare de seamă la piatra din stânga, unde văzu, în partea de jos a porții, o spărtură rotundă, destul de mare, care semăna cu golul unei sfere. În clipa aceea, canaturile se dădură la o parte şi ieşi o țărancă.

Îl văzu pe călător şi îşi dădu seama la ce se uită.

— O ghiulea franțuzească a făcut asta! zise ea. Şi adăugă: Şi ce vezi colo, mai sus, în poartă, lângă pironul ăla, e gaura făcută de una mai mare. Asta n-a străpuns lemnul.

— Cum îi spune locului ăstuia? întrebă drumețul.

— Hougomont, spuse țăranca.

Drumețul se ridică. Făcu câțiva paşi şi se uită peste gard. În zarea depărtată, printre copaci, zări un fel de colnic şi pe colnicul ăsta ceva care, din depărtare, părea un leu.

Se afla pe câmpul de luptă de la Waterloo.

II – Hougomont

Hougomont a fost un loc al morții, cea dintâi piedică, cea dintâi împotrivire întâlnită la Waterloo de acest mare pădurar al Europei care se numea Napoleon; cel dintâi nod sub lovitura securii.

Era un castel şi nu mai e decât o fermă. Pentru un cercetător al trecutului, Hougomont este *Hugomons*. Castelul fusese clădit de Hugo, sire de Somerel, care înzestrase şi al şaselea paraclis al mânăstirii din Villiers.

Drumețul împinse poarta, trecu pe lângă o caleaşca veche de sub

un portic şi intră în curte.

Cel dintâi lucru care-i atrase atenția în curtea asta fu o poartă din veacul al XVI-lea, care închipuia o boltă; în jurul ei totul era năruit. Aspectul monumental se naşte adesea din ruină. Lângă boltă se deschide într-un zid o altă poartă unghiulară, din timpul lui Henric al IV-lea, şi prin care se vedeau pomii unei livezi. Lângă poarta asta, o groapă de gunoi, nişte hârlețe şi nişte lopeți, câteva căruțe, o fântână veche cu lespedea ei şi cu scripetele de fier, un mânz care zburda, un curcan înfoiat, o capelă cu o clopotniță mică, un păr înflorit cu ramurile întinse peste zidul capelei – iată cum arăta curtea pe care a visat s-o cucerească Napoleon. Această bucată de pământ, dacă ar fi putut pune mâna pe ea, i-ar fi dat, poate, stăpânirea lumii. Nişte găini scormonesc cu ciocul în țărână. Se aude un mârâit:. Un dulău îşi arată colții, ținând locul englezilor.

Aici, englezii au fost vrednici de admirație. Cele patru companii de infanterie de gardă ale lui Cooke au ținut piept timp de şapte ceasuri unei armate îndârjite.

Privit pe hartă, în plan geometric, cu clădirile şi cu zidul împrejmuitor, Hougomont se prezintă ca un fel de dreptunghi neregulat, cu un unghi retezat. E tocmai locul în care se află poarta dinspre miazăzi, păzită de zidul acesta de pe care se poate trage de-a dreptul în ea. Hougomont are două porți; poarta dinspre miazăzi, a castelului, şi poarta dinspre miazănoapte, a fermei. Napoleon trimisese împotriva Hougomontului pe fratele său Jérôme; diviziile Guillemniot, Foy şi Bachelu se opriră aici; aproape întreg corpul de armată al lui Reille intră în luptă şi fu sfărâmat; ghiulelele lui Kellermann se irosiră toate în fața acestui eroic colț de zid. Brigada Baudin izbuti să străpungă Hougomontul pe la nord în vreme ce brigada Soye abia putu pătrunde nițel pe la sud, dar fără să-l poată lua.

Clădirile fermei sunt aşezate în marginea de sud a curții. O parte din poarta dinspre nord, sfărâmată de francezi, stă atârnată pe zid. Sunt patru scânduri bătute în două grinzi, pe care se mai văd urmele atacului. Poarta dinspre miazănoapte, spartă de către francezi, şi căreia i s-a pus altă bucată în locul tăbliei atârnate pe zid, dă spre fundul ogrăzii; e tăiată pătrat într-un zid a cărui temelie e de piatră, iar partea de sus din cărămidă, şi care mărgineşte ograda înspre nord. Este o poartă obişnuită, pentru căruțe, ca la toate fermele, cu două canaturi late, făcute din scânduri grosolane; dincolo, nişte păşuni. Încăierarea pentru această intrare a fost înverşunată. Pe uşorul porții au rămas vreme îndelungată tot soiul de urme de mâini însân-

gerate. Acolo a fost ucis Baudin.

Viforul bătăliei stăruia încă în această ogradă; grozăvia ei se vedea bine; vălmăşagul adânc al încăierării s-a întipărit aici; viață şi moarte; parc-a fost ieri. Zidurile sunt în paragină, pietrele se năruie, spărturile țipă, găurile sunt ca nişte răni; copacii, aplecați, scuturați de fiori, parcă se căznesc s-o ia la fugă.

În 1815 curtea asta avea mai multe clădiri decât astăzi. Unele dintre ele, care între timp au fost date jos, alcătuiau un fel de întărituri, unghiuri şi colțuri de echer.

Aici se baricadaseră englezii. Francezii au pătruns înăuntru, dar n-au izbutit să se mențină. Lângă capelă se înalță, prăbuşită, mai bine zis spintecată, o aripă a castelului, singura urmă ce mai dăinuieşte din castelul de la Hougomont. Castelul a slujit ca un fel de foişor, iar capela ca citadelă. S-au nimicit unii pe alții. Împuşcați din toate părțile, din dosul zidurilor, din podurile hambarelor, din fundul pivnițelor, prin toate ochiurile ferestrelor; prin toate gârliciurile, prin toate crăpăturile dintre pietre, francezii aduseseră snopi de nuiele şi dăduseră foc zidurilor şi oamenilor; gloanțelor le-au răspuns prin foc.

În aripa surpată, prin ferestrele zăbrelite, se văd încăperile dărăpănate ale unui grup de locuințe din cărămidă; infanteriştii englezi stătuseră la pândă în aceste încăperi; scara în chip de spirală, crăpată de sus până jos seamănă cu interiorul unei scoici sfărâmate. Ea are două caturi; asediați pe această scară, înghesuiți pe treptele de sus, englezii le tăiaseră pe cele de jos. Sunt lespezi mari, albastre, aruncate morman în nişte urzici. Vreo zece trepte sunt încă prinse de zid; pe cea dintâi se află săpată forma unui trident. Treptele astea, la care nu se poate ajunge, se țin bine la locul lor. Restul pare o falcă fără dinți. Mai sunt acolo şi doi copaci bătrâni; unul e uscat, celălalt, cu trunchiul ciuruit, înverzeşte în aprilie. De prin 1815 a început să crească străbătând mijlocul scării.

S-au măcelărit în capelă. Interiorul, în care domneşte iarăşi liniştea, e ciudat. Nu s-a mai slujit aici de la măcel. Cu toate astea, altarul a rămas în picioare, un altar de lemn grosolan, pus pe-o temelie de piatră necioplită. Patru pereți văruiți, o uşă în fața altarului, două ferestre arcuite; pe uşă, un crucifix mare de lemn; deasupra crucifixului, o fereastră pătrată, astupată cu un braț de fân; jos, într-un colț, o veche cercevea cu toate geamurile sparte: aşa e capela. Lângă altar se află pironită o statuie de lemn a sfintei Ana, din veacul al XV-lea; capul pruncului Isus a fost retezat de o schijă. Stăpâni o clipă pe ca-

pelă, pe urmă izgoniți, francezii i-au dat foc. Flăcările s-au întins peste tot în această dărâmătură; a fost un adevărat cuptor; uşa a ars, podelele au ars, dar Hristosul de lemn n-a fost mistuit de flăcări. Focul i-a ars picioarele, din care nu i se mai pot vedea decât nişte cioturi înnegrite; pe urmă s-a stins. O minune, spun cei de prin partea locului. Copilul Isus cu capul retezat n-a avut norocul Hristosului de lemn.

Pereții sunt plini de iscălituri. Lângă picioarele lui Hristos se poate citi acest nume: *Henquinez*. Pe urmă, altele: *Conde de Rio Maior, Marques y Marquesa de Almagro* (Habana). Se găsesc şi câteva nume franțuzeşti cu semne de exclamare; semne de mânie. Peretele a fost văruit din nou în 1849. Națiunile se batjocoreau aici unele pe altele.

Chiar de la uşa acestei capele a fost ridicat un cadavru care ținea în mână o secure. Acest cadavru era sublocotenentul Legros.

La ieşirea din capelă, se vede în stânga o fântână. În curte sunt două. Te întrebi: de ce nu mai are fântâna asta găleată şi lanț? Pentru că nu se mai scoate apă din ea. Dar din ce pricină nu se mai scoate apă din ea? Pentru că e plină de schelete.

Ultimul om care a scos apă din această fântână a fost Guillaume van Kylsom, țăran din Hougomont, care era grădinar acolo. La 18 iunie 1815 familia lui a fugit şi s-a adăpostit în pădure.

Pădurea din jurul mânăstirii Villiers a ascuns timp de câteva zile şi nopți pe aceşti nefericiți fugiți de la casele lor. Şi astăzi încă anumite urme, uşor de recunoscut, cum sunt trunchiurile bătrâne ale arborilor arşi, ne arată locul unde au fost acele biete tabere pline de groază, pierdute în fundul hățişurilor.

Guillaume van Kylsom rămăsese la Hougomont „să păzească castelul” şi se pitulase într-o pivniță. Englezii dădură peste el. Îl scoaseră din ascunzătoare şi lovindu-l cu latul săbiei, luptătorii îl siliră pe omul ăsta înspăimântat să-i servească. Li se făcuse sete. Guillaume le dădu să bea. Din această fântână scotea el apă. Mulți au bătut acolo înghițitura lor cea din urmă. Fântâna din care s-au adăpat atâția morți trebuia să moară şi ea.

După bătălie lumea se grăbea să îngroape cadavrele. Moartea are felul ei de a întuneca biruința şi după glorie, aduce ciuma. Tifosul e un adaos al triumfului. Fântâna era adâncă: au făcut dintr-însa un mormânt. Au fost aruncați acolo trei sute de morți. Cam cu prea multă grabă. Erau oare morți cu toții? Legenda spune că nu. Se zice că în noaptea următoare s-au auzit din fântână glasuri stinse cerând ajutor.

Fântâna a rămas stingheră în mijlocul ogrăzii. Trei ziduri, jumătate din piatră, jumătate din cărămidă, îndoite ca laturile unui paravan şi închipuind un turnuleț pătrat o înconjoară din trei părți. Cea de-a patra latură e deschisă. Pe-acolo se scotea apa. Zidul din fund are un fel de spărtură, aproape rotundă, pesemne o gaură de obuz. Turnulețul avea un tavan din care n-au mai rămas decât bârnele. Fierăria, care sprijină zidul din dreapta, are forma unei cruci. Când te apleci, privirea ți se pierde într-un cilindru adânc de cărămidă, năpădit de întunecime. De jur împrejurul fântânii, toată partea de jos a zidurilor e acoperită de urzici.

Fântâna nu are în față lespedea lată, albastră, care slujeşte ca un fel de margine tuturor fântânilor din Belgia. În locul lespezii albastre e o grindă de care se sprijină cinci sau şase butuci de lemn, noduroşi şi țepeni, care par nişte oase mari. Nu mai există nici găleată, nici lanț. Nici scripete; dar mai există jgheabul de piatră care slujea pentru scurgerea apei. Apa de ploaie se strânge aici şi din când în când câte o pasăre din pădurea din apropiere coboară să bea, pe urmă îşi ia din nou zborul.

O casă, între ruinele acestea, casa fermei, e încă locuită. Uşa ei dă spre curte. Lângă tăblița frumoasă a unei broaşte gotice, uşa are un mâner de fier în chip de trifoi, aşezat de-a curmezişul. În clipa în care locotenentul hanovrez Wilda a apăsat pe mâner ca să se adăpostească în fermă, un soldat francez din geniu i-a retezat mâna cu o lovitură de secure.

Bunicul familiei care locuieşte aici era fostul grădinar van Kylsom, mort de multă vreme. O femeie cu părul cărunt ne spune:

— Eram aici. Aveam trei ani. Surorii mele mai mari îi era frică şi plângea. Ne-au dus în pădure. Pe mine mă ținea mama în brațe. Toți puneau urechea la pământ ca să asculte. Eu făceam ca tunul şi ziceam: „Bum, bum!”

O poartă a ogrăzii, cum am mai spus, dă în livadă.

Livada e grozavă.

E alcătuită din trei părți; am putea spune chiar din trei acte. Partea întâi e o grădină; partea a doua e livada, iar a treia, o pădure. Toate aceste trei părți au o împrejmuire comună; spre intrare, clădirile castelului şi ale fermei; în stânga, un gard viu; în dreapta, un zid; în fund, un alt zid. Zidul din dreapta e din cărămidă; cel din fund e din piatră. Întâi intri în grădină. E în pantă, plantată cu coacăze, e plină de buruieni şi se sfârşeşte cu o terasă monumentală de piatră, mărginită de stâlpi învolți. O grădină senioriala, în stilul franțuzesc

dinaintea lui Lenôtre[1]; astăzi, numai dărâmături şi bălării. În partea de sus a stâlpilor sunt nişte globuri care par ghiulele de piatră. Au mai rămas în picioare patruzeci şi trei de stâlpi; ceilalţi sunt trântiţi în iarbă. Aproape toţi sunt ciuruiţi de rafale. Un stâlp sfărâmat zace pe parapet întocmai ca un picior rupt.

În grădina asta, dincolo de livadă, pătrunseră şase voltijori[2] din I-iul regiment de infanterie şi, nemaiputând să scape, încolţiţi şi alungaţi ca nişte urşi în vizuină, primiră lupta cu două companii hanovreze, dintre care una înarmată cu carabine. Hanovrezii se urcaseră pe balustradă şi trăgeau de sus. Voltijorii, răspunzând de jos, şase contra două sute, curajoşi, neavând alt adăpost decât tufele de coacăze, ţinură piept un sfert de ceas până să fie răpuşi.

Urci vreo câteva trepte şi, din grădină, ajungi în livada propriu-zisă. Acolo, pe locul ăsta de câţiva stânjeni pătraţi, o mie cinci sute de oameni au fost seceraţi în mai puţin de un ceas. Zidul pare gata să reînceapă lupta. Cele treizeci şi opt de metereze făcute de englezi la înălţimi deosebite se văd şi azi. În dreptul celei de-a şaisprezecea se află două morminte engleze de piatră. Numai zidul dinspre miazăzi are metereze; pe acolo se dădea atacul principal. Zidul ăsta era acoperit în afară de un gard viu, foarte înalt; francezii ajunseră în faţa lui, crezură că nu e vorba decât de un gard viu, îl trecură şi dădură peste zid, obstacol şi capcană, cu infanteria engleză în spatele lui, cu cele treizeci de metereze vărsând foc toate deodată, un potop de şrapnele şi de gloanţe; brigada Soye fu nimicită aici. Aşa a-nceput Waterloo.

Cu toate acestea, livada a fost cucerită. Neavând scări, francezii s-au căţărat cu unghiile. S-au dat lupte corp la corp pe sub copaci. Toată pajiştea de-aici a fost scăldată în sânge. Un batalion din Nassau, alcătuit din şapte sute de oameni, a fost nimicit. Partea din afară a zidului, asupra căruia fuseseră concentrate cele două baterii ale lui Kellermann, e ciuruită de gloanţe.

În mai, livada se înviorează ca oricare alta. Cresc aici gălbenele şi părăluţe; iarba e înaltă; o pasc caii de plug; deasupra aleilor atârnă nişte frânghii din păr de cal, pe care se usucă rufele, silindu-i pe trecători să plece capul; umbli prin paragină, iar piciorul ţi se înfundă în muşuroaie de cârtiţă. Printre bălării se vede un trunchi de copac

---

[1] Arhitect-peisagist din secolul al XVII-lea. A amenajat, între altele, parcul palatului din Versailles.

[2] Infanterişti de elită (în armata franceză dinainte de 1870).

scos din rădăcină, culcat la pământ şi care înverzeşte. Maiorul Blackmann s-a rezemat de el când şi-a dat sufletul. Alături, sub un arbore înalt, s-a prăbuşit generalul german Duplat, scoborâtor al unei familii franceze care s-a refugiat după revocarea edictului de la Nantes[3]. Lângă el se încovoaie un măr bătrân, bolnav, legat cu un bandaj de paie şi de humă. Aproape toți merii sunt gârboviți de bătrânețe. N-a rămas unul să nu fi fost lovit de-un glonț sau de-un şrapnel. Livada e plină de scheletele pomilor morți.

Corbii se rotesc printre crengi. În fund se află o pădure plină de viorele.

Bauduin mort, Foy rănit, focul, măcelul, carnajul, un râu de sânge englez, de sânge german şi de sânge francez, amestecate cu îndârjire, o fântână plină de cadavre, regimentul din Nassau şi regimentul din Brunswick nimicite, Duplat ucis, Blackmann ucis, infanteria engleză mutilată, douăzeci de batalioane franceze din cele patruzeci ale corpului lui Reille decimate, trei mii de oameni trecuți prin foc şi sabie, ciopârțiți, măcelăriți, împuşcați – numai în dărâmătura asta din Hougomont; şi toate astea, pentru ca un țăran să-i poată spune astăzi unui trecător: „Domnule, dacă doriți, dați-mi trei franci şi vă povestesc ce-a fost la Waterloo!”

III – 18 iunie 1815

Să ne întoarcem în urmă (e un drept al povestitorului) şi să ne oprim iarăşi asupra anului 1815, şi chiar puțin mai înainte de epoca în care începe acțiunea povestită în partea întâi a acestei lucrări.

Dacă n-ar fi plouat în noaptea de 17 spre 18 iunie 1815, viitorul Europei ar fi fost altul. Câteva picături de apă mai mult sau mai puțin au adus declinul lui Napoleon. Pentru că Waterloo să fie sfârşitul Austerlitzului, providența n-a avut nevoie decât de un pic de ploaie; un nor care s-a ivit atunci pe cer, fără niciun rost în acel anotimp, a fost de ajuns ca să năruie o lume.

Bătălia de la Waterloo (şi asta i-a dat lui Blücher timpul necesar să sosească), n-a putut începe decât la ceasurile unsprezece şi jumătate. De ce? Pentru că pământul era moale. A fost nevoie să se aştepte pâ-

---

[3] Edict dat în 1598 de regele Franței Henric al IV-lea prin care se acorda protestanților libertatea cultului, în afară de Paris şi alte câteva centre mari. Edictul a fost revocat în 1685 de Ludovic al XIV-lea la cererile insistente ale iezuiților. Sute de mii de protestanți (calvinişti) au părăsit atunci Franța, refugiindu-se în Anglia, Olanda, Elveția şi Prusia.

nă se va usca puțin pentru ca artileria să poată manevra.

Napoleon era ofițer de artilerie şi vedea totul sub acest unghi. În esență, acest strălucit căpitan era acelaşi om care, în raportul către directorat asupra Abukirului[4] spunea: *„Una dintre ghiulelele noastre a ucis şase oameni”*. Toate planurile sale de luptă sunt făurite numai în funcție de proiectil. Cheia biruințelor sale: a concentra toată artileria asupra unui singur punct. Socotea strategia generalului duşman drept o cetățuie şi o bătea cu tunul. Hărțuia fără încetare punctul slab cu şrapnele; începea şi sfârşea bătăliile cu tunul. Tirul făcea parte din geniul său. Străpungerea careurilor, spulberarea regimentelor, spargerea fronturilor, zdrobirea şi împrăştierea maselor, totul se reducea pentru el la a lovi, a lovi, a, lovi fără încetare – şi sarcina, asta i-o încredința ghiulelei. Metodă de temut şi care, unită cu geniul, l-a făcut de neînvins, vreme de cincisprezece ani, pe acest încruntat atlet al încăierării războinice.

La 18 iunie 1815 el se bizuia cu atât mai mult pe artilerie, cu cât se bucura şi de superioritatea numerică. Wellington nu avea decât o sută cincizeci de guri de foc, pe când Napoleon avea două sute patruzeci.

Închipuiți-vă un teren uscat, artileria putând să se mişte, acțiunea începută la şase dimineața. Bătălia ar fi fost câştigată şi sfârşită la ora două, deci cu trei ceasuri înainte de atacul prusac.

Care-i partea de vină a lui Napoleon în pierderea acestei bătălii? Poate fi oare învinovățit cârmaciul de naufragiu?

Nu cumva neîndoiosul declin fizic al lui Napoleon se agrava, în vremea aceea, prin vreo zdruncinare lăuntrică? Cei douăzeci de ani de războaie sleiseră oare deopotrivă tăişul ca şi teaca, sufletul ca şi trupul? Începuse oare să-l stingherească pe căpitan veteranul? Într-un cuvânt, aşa cum au socotit mulți istorici de seamă, geniul acesta se întuneca? Se lăsa oare cuprins de mânie, ca să-şi ascundă sie însuşi propria sa slăbiciune? Începea să se clatine sub amăgirea unui îndemn spre aventură? Ajungea, lucru grav pentru un general, să nu-şi mai dea seama de primejdie? Există oare la categoria asta a oamenilor mari, realişti, pe care i-am putea numi uriaşi ai acțiunii, o vârstă de miopie a geniului? Bătrânețea nu are nicio înrâurire asupra geniilor idealiste; pentru oameni ca Dante şi ca Michelangelo, a

---

[4] Localitate de pe coasta mediteraneană a Egiptului, în fața căreia flota engleză a nimicit la 1 august 1798 flota franceză care-l transportase pe Napoleon Bonaparte şi armata sa expediționară la gurile Nilului. Victorie a lui Napoleon asupra turcilor (1799).

îmbătrâni înseamnă a creşte; pentru cei ca Hannibal şi ca Bonaparte – înseamnă oare a descreşte? Să fi pierdut Napoleon adevăratul simț al biruinței? Să fi ajuns a nu mai fi în stare să-şi dea seama de primejdie, a nu mai presimți când i se întinde o cursă, a nu mai deosebi marginea şubredă a prăpăstiilor? Nu mai simțea apropierea catastrofelor? El, care altădată cunoştea toate căile izbânzii, şi care, de la înălțimea carului său cu fulgere, ți le arăta cu un gest suveran, era oare atât de buimăcit încât să ducă în prăpastie furtunoasele sale legiuni? La patruzeci şi şase de ani să fi fost el cuprins de o supremă nebunie? Acest conducător titanic al destinului nu mai era decât un mare nechibzuit?

Nu suntem de această părere.

Planul său de luptă era, după mărturia tuturor, o capodoperă. Să pornească de-a dreptul asupra centrului liniei aliate, să facă o spărtură în duşman, să-l frângă în două, să împingă aripa britanică spre Hal, iar aripa prusacă spre Tongres, să reducă pe Wellington şi pe Blücher la două frânturi, să pună mâna pe Mont-Saint-Jean, să cucerească Bruxellesul, să-l arunce pe german în Rin şi pe englez în mare. Asta urmărea Napoleon în această bătălie. Pe urmă se va mai vedea.

Se înțelege de la sine că nu avem pretenția să facem aici istoria bătăliei de la Waterloo. Una dintre întâmplările care au dat naştere dramei pe care o istorisim, se leagă de această bătălie, dar scopul nostru nu este descrierea ei, care, de altminteri, a fost făcută – şi făcută în chip magistral! – dintr-un punct de vedere de către Napoleon însuşi, iar din alt punct de vedere de către o pleiadă întreagă de istorici.

Cât despre noi, îi lăsăm pe istorici să se certe; noi nu suntem decât un martor de la distanță, un trecător pe aceste meleaguri, un cercetător aplecat pe-acest pământ frământat cu sânge omenesc, socotind poate aparențele drept realități; nu avem dreptul de a înfrunta în numele ştiinței o întreagă înlănțuire de fapte în care se găseşte fără îndoială şi un element amăgitor; nu avem nici experiența militară, nici priceperea în materie de strategie, care ar putea să justifice un sistem; după părerea noastră, la Waterloo, un lanț de întâmplări neprevăzute îi covârşeşte pe cei doi mari căpitani; iar dacă-i vorba de soartă, acest acuzat misterios, noi judecăm cum judecă poporul, judecător naiv.

IV – A

Cei care doresc să-şi închipuie exact bătălia de la Waterloo n-au decât să facă, în gând, pe pământ, un A mare. Piciorul din stânga al literei A e drumul spre Nivelles; piciorul din dreapta e drumul spre Genappe; liniuţa dintre ele e drumul desfundat de la Ohain la Braine-l'Alleud. Vârful literei A este Mont-Saint-Jean; acolo e Wellington; punctul din stânga de jos e Hougomont; acolo se află Reille împreună cu Jérôme Bonaparte; punctul din dreapta de jos este Belle-Alliance; acolo se află Napoleon. Puţin mai jos de punctul unde liniuţa lui A întâlneşte şi taie piciorul din dreapta e Haie-Sainte. Exact în mijlocul liniuţei se află punctul unde s-a spus cuvântul hotărâtor al bătăliei. Acolo a fost aşezat leul, simbolul involuntar al eroismului suprem al gărzii imperiale.

Triunghiul din vârful literei A, cuprins între cele două picioare şi liniuţă, e podişul Mont-Saint-Jean. Toată bătălia s-a desfăşurat pentru el. Aripile celor două armate se întindeau spre dreapta şi spre stânga drumurilor dinspre Genappe şi Nivelles; d'Erlon – ţinându-i piept lui Picton, iar Reille – ţinându-i piept lui Hill.

Mai sus de vârful lui A, în spatele podişului Mont-Saint-Jean, se află pădurea Soignes.

Cât despre câmpia propriu-zisă, închipuiţi-vă o bucată întinsă de pământ, foarte accidentată; fiecare cută domină cuta următoare, iar toată laolaltă urcă spre Mont-Saint-Jean şi se înfundă în pădure.

Două oştiri duşmane pe un câmp de bătaie sunt doi luptători. E ca o luptă corp la corp. Unul vrea să-l doboare pe celălalt. Se folosesc de tot ce le iese înainte; un tufiş devine un punct de sprijin; colţul unui zid este un meterez; în lipsa unei cocioabe care să-i acopere spatele, un regiment o ia la fugă; o surpătură de pământ, o diferenţă de nivel, o potecă aşezată de-a curmezişul, o râpă, o pădure, pot opri pe loc călcâiul acestui uriaş care se numeşte o armată şi-l pot împiedica să dea înapoi. Cel ce iese din câmpul de luptă, pierde bătălia. De aceea, comandantul care poartă răspunderea e nevoit să cerceteze cel mai mic pâlc de copaci şi să cunoască bine cea mai neînsemnată cută de teren.

Cei doi generali cercetaseră cu luare-aminte câmpia de la Mont-Saint-Jean, cunoscută astăzi sub numele de Câmpia de la Waterloo. Cu un an mai înainte, Wellington o examinase cu prevăzătoare agerime pentru eventualitatea unei mari bătălii. Pe locul acesta, pentru duelul din ziua de 18 iunie, Wellington se simţea la largul său, pe când Napoleon se afla la strâmtoare. Armata engleză era pe înălţime,

iar cea franceză era în vale.

Ar fi de prisos să-l descriem aici pe Napoleon călare, cu ocheanul în mână, pe colina de la Rossomme, în zorii zilei de 18 iunie 1815.

Înainte de a-l descrie noi, l-a văzut toată lumea. Cu profilul său liniştit sub chipiul şcolii din Brienne, în uniformă verde, cu reverul alb acoperind decoraţia, cu haina-i lungă ascunzând epoleţii, cu cordonul roşu îndoit sub vestă, cu pantaloni de piele, pe calul alb cu valtrapuri de catifea purpurie, purtând în colţuri litera N cu coroană şi cu vulturi, cu cizmele de călărie trase peste ciorapii de mătase, cu pinteni de argint, spadă de la Marengo – toată figura asta a celui din urmă Cezar e vie în mintea tuturor, aclamată de unii, osândită de alţii. Multă vreme figura aceasta a stat în plină lumină; din pricină că cei mai mulţi dintre eroi răspândesc o anumită negură de legendă care întunecă adevărul, pe un timp mai mult sau mai puţin îndelungat. Dar acum se face ziuă şi istoria îşi spune cuvântul.

Lumina aceasta care se numeşte istorie, e nemiloasă; ea are acea caracteristică dumnezeiască şi ciudată că, fiind lumină şi tocmai pentru că e lumină, aşterne adeseori umbră acolo unde mai înainte străluceau raze; din acelaşi om ea face două năluci deosebite, o asmute pe una împotriva celeilalte şi o nimiceşte; adâncurile întunecate ale despotului se războiesc cu strălucirea orbitoare în preţuirea definitivă a popoarelor. Pângărirea Babilonului îl micşorează pe Alexandru[5]. Încătuşarea Romei îl micşorează pe Cezar[6]. Nimicirea Ierusalimului îl micşorează pe Titus[7]. Tirania îl urmăreşte pe tiran. E o nenorocire pentru un om să lase pe urma lui o pată de întuneric care-i seamănă.

V – *Quid obscurum*[8] al bătăliilor

Cunoaştem cu toţii partea întâi a acestei lupte; la început tulbure, îndoielnică, şovăitoare, plină de ameninţare pentru amândouă armatele, dar pentru englezi mai mult decât pentru francezi.

Plouase toată noaptea; pământul fusese desfundat de atâta ploaie; apa se strânsese ici şi colo în gropile câmpului ca în nişte căldări; pe

[5] Aluzie la jefuirea Babilonului, oraş în Mesopotamia, una din capitalele imperiului persan, cucerit de Alexandru, regele Macedoniei, în 331 î.e.n.

[6] Aluzie la dictatura de scurtă durată a lui Iuliu Cezar (secolul I î.e.n.).

[7] Referire la distrugerea Ierusalimului de către Titus, fiul împăratului roman Vespasian, în anul 70.

[8] Acel ceva obscur (lat.).

alocuri convoaiele de căruțe se înfundaseră până la osie; de pe chingile cailor noroiul picura în stropi; dacă grâul şi secara, culcate la pământ de această gloată de căruțe în marş, n-ar fi acoperit urmele, făcând aşternut sub roți, nicio mişcare – mai ales în văile dinspre Papelotte – n-ar fi fost cu putință.

Lupta începu târziu; Napoleon, cum am mai spus, avea obiceiul să țină toată artileria în mâna lui, ca pe un pistol, țintindu-l când într-un punct, când într-altul al bătăliei; hotărâse să aştepte până ce bateriile înhămate vor putea să se mişte şi să galopeze în voie; pentru asta trebuia să răsară soarele şi să usuce pământul. Dar soarele nu răsări. Nu mai era întâlnirea de la Austerlitz. În clipa când se auzi cea dintâi lovitură de tun, generalul englez Colville se uită la ceas şi văzu că era ora unsprezece şi treizeci şi cinci de minute.

Bătălia fu începută cu înverşunare, poate chiar cu mai multă înverşunare decât ar fi vrut împăratul, de către aripa stângă franceză, împotriva Hougomontului. Napoleon atacă în acelaşi timp centrul, împingând brigada Quiot înspre Haie-Sainte, iar Ney[9] împinse aripa dreaptă franceză împotriva aripii stângi engleze, care se sprijinea pe Papelotte.

Atacul dezlănțuit împotriva Hougomontului era oarecum simulat. Planul era de a-l atrage acolo pe Wellington, de a-l face să se abată spre stânga. Şi planul ar fi izbutit, dacă cele patru companii de gardă engleze şi vitejii belgieni din divizia Perponcher nu şi-ar fi păstrat cu tărie poziția, aşa încât Wellington, în loc să-şi îngrămădească trupele acolo, se putu mărgini sa trimită pentru întărire doar patru companii de gardă şi un batalion din Brunswick. Atacul aripii drepte franceze, îndreptat asupra punctului Papelotte, era serios; să dea peste cap stânga engleză, să taie drumul spre Bruxelles, să stăvilească trecerea prusacilor, care puteau sosi dintr-un moment într-altul, să ia cu asalt Mont-Saint-Jean, să-l împingă pe Wellington spre Hougomont, de-acolo spre Braine-l'Alleud, apoi spre Hal – nimic mai limpede. Cu excepția câtorva incidente, atacul acesta reuşi. Papelotte fu luat; Haie-Sainte căzu.

Un amănunt ce trebuie reținut. Infanteria engleză, şi în special brigada lui Kempt, era alcătuită în mare parte din recruți. Aceşti sol-

---

[9] Mareşal al imperiului. A luat parte şi s-a distins în mai toate campaniile lui Napoleon. Trecut de partea Burbonilor în 1814, i-a părăsit în anul următor cu o bună parte din trupe uşurând restabilirea imperiului. După înfrângerea de la Waterloo s-a refugiat în Elveția, dar a fost prins, judecat şi condamnat la moarte.

dați tineri s-au purtat eroic în fața temutei noastre infanterii; cu toată lipsa lor de experiență, au ştiut să iasă vitejeşte din încurcătură; s-au dovedit mai ales foarte buni trăgători; ca puşcaş, lăsat întrucâtva de capul lui, soldatul se simte, ca să spunem aşa, propriul său general; recruții aceştia au arătat că au ceva din spiritul inventiv şi din înverşunarea soldatului francez. Infanteria aceasta de ucenici a luptat cu însuflețire, lucru ce l-a nemulțumit pe Wellington.

După ce Haie-Sainte căzu, bătălia începu să şovăie. În această zi, între amiază şi ceasurile patru după-masă există un interval întunecat; mijlocul bătăliei e întrucâtva nelămurit, e punctul încâlcit al încăierării. Se întuneca. În negură se desluşeau tălăzuiri uriaşe, un miraj ameţitor; echipamentul de campanie de pe vremea aceea, astăzi aproape necunoscut, căciulile cu pampoane, săculețele de la centură fluturând cu curelele încrucişate, leduncile[10] cu cartuşe, dolmanele husarilor, cizmele roşii cu zeci de cute, chipiurile grele împodobite cu găitane, infanteria aproape neagră din Brunswick amestecată cu infanteria stacojie din Anglia, soldații englezi, având în locul epoleților nişte colaci mari, albi şi rotunzi, cavaleria uşoară hanovreză cu căşti lunguiețe de piele, cu benzi de aramă şi cu penaj roşu, scoțieni cu genunchii goi şi cu pleduri cadrilate, ghetrele mari, albe, ale grenadirilor noştri – toate alcătuiau tablouri vrednice de Salvator Rosa[11], iar nu linii strategice bune pentru Gribeauval[12].

O bătălie e amestecată totdeauna cu ceva dintr-o furtună. *Quid obscurum, quid divinum*[13]. Fiecare istoric scoate oarecum ceea ce-i convine din acest vălmăşag. Oricare ar fi socotelile generalilor, ciocnirea maselor înarmate aduce unele răsturnări ce nu se pot prevedea; când se trece la acțiune, cele două planuri ale celor doi conducători intră unul într-altul şi se deformează unul pe altul. Un anumit punct al câmpului de luptă înghite mai mulți luptători decât altul, întocmai ca acele terenuri, mai mult sau mai puțin spongioase, care sug mai repede sau mai încet apa cu care sunt stropite. Eşti silit să arunci acolo mai mulți soldați decât aveai de gând. Cheltuieli neprevăzute. Linia de luptă pluteşte şi şerpuieşte ca un fir, valuri de sânge curg fără socoteală, fronturile armatelor unduiesc, regimentele –

---

[10] Cartuşieră portabilă sub forma unei diagonale de piele pe piept.

[11] Pictor italian (1615–1673), renumit prin coloritul intens şi variat al pânzelor sale.

[12] General francez, creatorul unor tipuri perfecționate de tunuri de care s-a servit Napoleon.

[13] Acel ceva obscur, acel ceva divin (lat.).

înaintând sau dând înapoi alcătuiesc capuri sau golfuri, toate aceste stânci se mişcă fără încetare unele în fața altora; în locul infanteriei soseşte artileria; în locul artileriei vine cavaleria; batalioanele sunt un fel de dâre de fum. Parcă era ceva acolo; te uiți bine – nu mai e nimic; luminişurile îşi schimbă locul; cutele întunecoase înaintează şi se retrag; suflă un vânt ca de mormânt, care împinge, goneşte, umflă şi risipeşte aceste mulțimi tragice. Ce este o încăierare? O oscilație. Nemişcarea unui plan geometric exprimă un moment, nu o zi. Pentru zugrăvirea unei bătălii e nevoie de pictori viguroşi, care să cuprindă haosul în pensula lor; Rembrandt e mai nimerit ca stil decât Van der Meulen[14]. Van der Meulen, veridic la amiază, minte la orele trei. Geometria înşală; numai uraganul este adevărat. Asta-l îndreptățeşte pe Folard[15] să-l contrazică pe Polibiu. Trebuie să adăugăm că vine întotdeauna o anumită clipă în care bătălia se schimbă în luptă corp la corp, se restrânge, se fărâmițează într-o mulțime de fapte mărunte, care, ca să împrumutăm chiar expresia lui Napoleon, „țin mai mult de biografia regimentelor decât de istoria unei armate”. În cazul acesta, istoricul are dreptul netăgăduit de a spune pe scurt. El nu e în măsură să redea decât liniile principale ale luptei; şi, oricât de conştiincios ar fi, niciun povestitor nu va fi în stare să contureze în chip desăvârşit forma acelui nor îngrozitor care se numeşte o bătălie.

Adevărul acesta, valabil pentru toate marile ciocniri militare, se aplică mai cu osebire luptei de la Waterloo. Cu toate acestea, după-amiază, la un anumit moment, bătălia se preciză.

VI – Orele patru după-amiază

Pe la orele patru, situația armatei engleze era gravă. Prințul de Orange comanda centrul, Hill aripa dreaptă, Picton aripa stângă. Bătăios şi ca scos din fire, prințul de Orange le striga olandobelgienilor: „Nassau, Brunswick, niciun pas înapoi!” Hill, slăbit, ceruse întăriri lui Wellington; Picton murise. În aceeaşi clipă în care englezii le smulseseră francezilor drapelul regimentului 105 de linie, francezii omorâseră în tabăra engleză pe generalul Picton cu un glonț în cap. Pentru Wellington bătălia avea două puncte de sprijin:

---

[14] Pictor flamand (1634–1690). A pictat cu predilecție scene de război.

[15] Scriitor militar francez din secolul al XVIII-lea. A scris, între altele, un comentariu la *Istoria universală* a istoricului grec Polibiu (sec. II î.e.n.).

Hougomont şi Haie-Sainte. Hougomont rezista încă, dar era în flăcări; Haie-Sainte căzuse. Din batalionul german care-l apăra nu mai supravieţuiau decât patruzeci şi doi de oameni; toţi ofiţerii – afară de cinci – muriseră sau fuseseră prinşi. Trei mii de luptători se măcelăriseră în această şură. Un sergent din infanteria engleză, cel mai bun boxer al Angliei, pe care tovarăşii săi îl socoteau invulnerabil, fusese omorât aici de un mic toboşar francez. Baring fusese scos din poziţie şi dat înapoi; Alten – trecu prin sabie. Se pierduseră câteva drapele, printre care unul al diviziei Alten şi unul al batalionului din Lunebourg, purtat, de un principe din familia Deux Pont. Scoţienii cenuşii nu mai existau; dragonii cei mari ai lui Ponsomby fuseseră sfârtecaţi. Viteaza cavalerie dăduse îndărăt în faţa lăncierilor lui Bro şi a cuirasierilor lui Travers; din o mie două sute de cai nu mai rămăseseră decât şase sute; din trei locotenenţi-colonei, doi erau la pământ; Hamilton rănit, Mater ucis. Ponsomby căzuse străpuns de şapte lovituri de suliţă. Gordon murise, Marsh murise. Două divizii, a cincea şi a şasea, fuseseră nimicite.

Hougomont fiind aproape cucerit, Haie-Sainte luat, nu mai rămăsese decât un nod: centrul. Şi nodul ăsta rezista mereu. Wellington îl întări, trimiţându-i acolo pe Hill, care se afla la Marbe-Braine, şi pe Chassé, care se afla la Braine-l'Alleud.

Centrul armatei engleze, de o formă puţin concavă – foarte înţesat şi foarte compact – avea o poziţie bine întărită. Ocupa podişul de la Mont-Saint-Jean, având în spate satul, iar în faţă povârnişul, pe vremea aceea foarte anevoios. Era apărat de locuinţa asta puternică de piatră, care pe atunci făcea parte din domeniile comunei Nivelles şi care se afla la întretăierea drumurilor; o clădire din secolul al XVI-lea atât de solidă, încât ghiulelele ricoşau pe ea fără s-o clintească. De jur împrejurul podişului englezii tăiaseră ici şi colo gardurile vii, croiseră ferestre prin mărăciniş, aşezaseră o gură de tun între două crengi, crenelaseră tufişurile. Artileria lor stătea la pândă printre buruieni. Această stratagemă, fără îndoială îngăduită în război, care admite asemenea şiretlicuri, era atât de bine pusă la cale, încât Haxo, trimis de împărat pe la ceasurile nouă dimineaţa să recunoască poziţiile bateriilor duşmane, nu observase nimic şi se întoarse să-i spună lui Napoleon că nu se zărea nicio piedică, în afară de două baricade care închideau drumul spre Nivelles şi Genappe. Era tocmai vremea când lanurile sunt înalte, la marginea podişului, un batalion din brigada Kempt, al 95-lea, înarmat cu carabine, se pitulase în grâul mare.

Pus astfel la adăpost şi bine susţinut, centrul armatei anglo-olandeze se afla într-o situaţie foarte bună.

Poziţia aceasta nu era ameninţată decât dinspre pădurea Soignes, pe atunci învecinată cu câmpul de luptă şi străbătută de Groenendael şi Boitsfort. O armată n-ar fi putut să se retragă pe acolo fără să se destrame; regimentele s-ar fi fărâmiţat îndată. Artileria s-ar fi împotmolit în mlaştini. Retragerea, după părerea multor oameni competenţi – ce-i drept, combătută de alţii – ar fi fost o fugă în dezordine.

Wellington întări centrul cu o brigadă a lui Chassé, adusă de la aripa dreaptă, şi cu o brigadă a lui Wincke, scoasă de la aripa stângă, precum şi cu divizia Clinton. Trimise drept întărire englezilor săi regimentele lui Halkett, brigăzii lui Mitchell, infanteriei lui Maitland, ca unităţi de sprijin, infanteria din Brunswick, contingentul din Nassau, pe hanovrezii din Kielmansegge şi pe germanii din Ompteda. Avea prin urmare la îndemână douăzeci şi şase de batalioane. „Aripa dreaptă, cum spunea Charras[16], fu răsfrântă înapoia centrului”. O baterie puternică fusese ascunsă după nişte saci de pământ în punctul unde se află astăzi ceea ce se numeşte Muzeul Waterloo. Wellington mai avea într-o vale dragonii de gardă ai lui Somerset, cu o mie patru sute de cai. Era cealaltă jumătate a acelei cavalerii engleze, pe drept cuvânt vestită. Ponsomby distrus, rămânea Somerset.

Bateria de care am amintit şi care, odată lucrarea terminată, ar fi aproape o redută, se afla aşezată îndărătul unui zid de grădină, foarte scund, căptuşit în grabă cu un strat de saci de nisip şi cu un parapet lat de pământ. Lucrarea nu fusese isprăvită; n-a fost vreme să fie întărită de jur împrejur.

Neliniştit, dar stăpân pe sine, Wellington era călare şi rămase acolo toată ziua, în aceeaşi atitudine, puţin mai sus de vechea moară de la Mont-Saint-Jean, care există şi azi, sub un ulm pe care, mai târziu, un englez, vandal plin de entuziasm, l-a cumpărat cu două sute de franci, l-a retezat şi l-a luat cu el. Wellington a fost acolo de un eroism rece. Ploua cu ghiulele. Aghiotantul Gordon căzuse la picioarele lui. Lordul Hill, arătându-i un obuz care tocmai exploda, îi spuse: „Milord, ce instrucţiuni şi ce ordine ne lăsaţi dacă veţi fi ucis?” „Să faceţi ca mine!” îi răspunse Wellington. Lui Clinton îi spuse laconic: „Să vă menţineţi aici până la ultimul om!”

---

[16] Scriitor militar francez (1810–1865), prieten cu Victor Hugo, exilat ca şi el în 1848, după lovitura de stat a lui Ludovic-Napoleon Bonaparte. Este cunoscut mai ales prin cartea sa *Bătălia de la Waterloo*, principalul izvor al lui Hugo pentru partea întâi din partea a doua a romanului de faţă.

De bună seamă, ziua se sfârşea rău. Wellington le striga foştilor camarazi de la Talavera, de la Vittoria şi de la Salamanca[17]: *„Boys* (băieți), puteți da oare înapoi? Gândiți-vă la bătrâna Anglie!”

Pe la ora patru, frontul englez începu să dea puțin înapoi. Deodată, pe coama podişului nu se mai văzură decât puşcaşii şi artileria; restul pierise; puse pe fugă de obuzele şi ghiulelele franceze, regimentele se repliaseră în valea care se încrucişează şi astăzi cu poteca din dos a fermei de la Mont-Saint-Jean; se făcu o mişcare îndărăt; frontul englez de luptă se ferea; Wellington dădea înapoi: „Început de retragere!” strigă Napoleon.

VII – Napoleon bine dispus

Împăratul, cu toate că era bolnav şi stingherit pe cal de o anumită durere trecătoare, nu fusese niciodată în toane mai bune decât în ziua aceea. De dimineață figura lui de nepătruns zâmbea. În ziua de 18 iunie 1815, sufletul acesta adânc, cu mască de marmură, era de o strălucire orbitoare. Omul care fusese posomorât la Austerlitz, fu vesel la Waterloo. Oamenii cu cele mai mari ursite au asemenea ciudățenii. Bucuriile noastre sunt umbră. Zâmbetul suprem e al lui Dumnezeu.

Ridet Caesar, Pompeius flebit[18], spuneau ostaşii din legiunea Fulminatrix[19]. Pompei de data asta poate că nu plângea, dar nu încape îndoială că Cezar râdea.

Încă din ajun, la ceasurile unu noaptea, cercetând călare, prin furtună şi ploaie, împreună cu Bertrand, dealurile din apropiere de Rossomme, şi satisfăcut că poate vedea şirul lung al focurilor engleze luminând întreaga zare, de la Frischemont la Braine-l’Alleud, i se păru că destinul, căruia îi dăduse întâlnire într-o anumită zi pe câmpia de la Waterloo, era punctual; oprise calul şi rămăsese câtva timp nemişcat, urmărind fulgerele, ascultând bubuitul tunetului; şi fatalistul acesta a fost auzit atunci zvârlind în întuneric nişte cuvinte ciudate: „Suntem de aceeaşi părere!” Napoleon se înşela. Nu mai erau de aceeaşi părere.

Nu dormise nici măcar un minut; toate clipele acelei nopți fusese-

---

[17] Localități din Spania în care s-au dat lupte între englezii comandați de Wellington, şi trupele de ocupație ale lui Napoleon.

[18] Râde Cezar, va plânge Pompeius (lat.).

[19] Aruncător de fulgere (lat.).

ră dominate în sufletul lui de o bucurie. Cercetase întreaga linie a avanposturilor, oprindu-se din când în când să stea de vorbă cu santinelele. La ora două şi jumătate, lângă pădurea din Hougomont, auzise tropăitul unei coloane în marş; o clipă crezuse că Wellington se retrăgea. Îi spuse lui Bertrand: „Asta e ariergarda engleză care e gata s-o ia din loc. Am să-i fac prizonieri pe cei şase mii de englezi care au sosit acum la Ostanda!” Vorbea cu aprindere; îşi regăsise însufleţirea de la debarcarea din ziua de 1 martie, când îi arătase marelui-mareşal pe ţăranul înflăcărat din golful Juan, exclamând: „Ai văzut, Bertrand, iată, ne-au sosit întăriri!” În noaptea de 17 spre 8 iunie îşi bătea joc de Wellington: „Nenorocitul ăsta de englez are nevoie de-o lecţie!” spunea Napoleon. Ploua cu găleata; în timp ce împăratul vorbea, se auzea tunetul.

La trei şi jumătate dimineaţa i se risipise o iluzie; nişte ofiţeri trimişi în recunoaştere îi vestiră că duşmanul nu făcea nicio mişcare. Nimic nu se clintea. Niciun foc nu se stinsese în tabăra vrăjmaşă. Armata engleză dormea. Pe pământ era tăcere adâncă; zgomot nu era decât în văzduh. Pe la ceasurile patru, cercetaşii îi aduseră un ţăran; ţăranul slujise drept călăuză unei brigăzi de cavalerie engleză, probabil brigada Vivian, care se ducea să ocupe poziţia în satul Ohain, la extrema stângă. La cinci, doi dezertori belgieni îi raportară că au fugit de la unităţile lor şi că armata engleză e gata de luptă. „Cu atât mai bine! exclamase Napoleon. Sunt mai bucuros să-i dau peste cap, decât să-i gonesc din urmă!”

Dimineaţa, pe malul care face un unghi cu drumul din Plancenoit, descălecase în noroi, poruncise să i se aducă o masă de bucătărie şi un scaun ţărănesc de la ferma din Rossomme, se aşezase peste un maldăr de paie drept covor şi desfăcuse pe masă harta câmpului de luptă, spunându-i lui Soult: „Straşnică tablă de şah!”

Carele cu merinde, împotmolite pe drumuri desfundate din pricina ploilor de peste noapte, nu putuseră să ajungă de dimineaţă; ostaşul nu dormise, era ud şi flămând; ceea ce nu l-a împiedicat pe Napoleon să-i spună vesel lui Ney: „Avem nouăzeci la sută sorţi de izbândă!” La ora opt, i se aduse împăratului dejunul la care invitase mai mulţi generali. În timp ce mânca i se aduse la cunoştinţă că Wellington fusese cu două seri înainte la un bal dat de ducesa de Richmond la Bruxelles, iar Soult, războinic aspru cu chip de arhiepiscop, spuse: „Balul are loc astăzi!” Împăratul îl luase peste picior pe Ney, care spusese: „Wellington n-o să fie atât de prost să vă aştepte pe maiestatea voastră!” „Acesta era, de altminteri, felul său de a fi. Îi plăcea să

glumească”, spune Fleury de Chaboulon[20]. „Fondul caracterului său era foarte vesel”, spune Gourgaud[21].

„Făcea tot felul de glume, mai degrabă ciudate decât spirituale”, spune Benjamin Constant. Merită să ne oprim puțin asupra acestei voioşii de uriaş. Grenadirilor săi le spunea „deşcă”; îi trăgea de urechi, îi apuca de mustăți. „Împăratul se ținea numai de pozne cu noi!” spunea unul dintre ei. În timpul misterioasei călătorii din insula Elba spre Franța, la 27 februarie, în largul mării, bricul francez de război *Zéphir*, întâlnind bricul *Inconstant*, pe care se afla ascuns Napoleon, şi cerându-le celor de pe *Inconstant* veşti despre Napoleon, împăratul, care atunci mai avea încă la pălărie cocarda din alb şi roşu presărată cu albine, pe care o purtase pe insula Elba, luă râzând pâlnia şi răspunse el însuşi: „Împăratul e sănătos!” Cel ce ştie să râdă astfel înseamnă că e obişnuit cu neprevăzutul. Napoleon avusese mai multe asemenea izbucniri de veselie în timpul dejunului de la Waterloo. După dejun, se odihni un sfert de oră; pe urmă, doi generali se aşezară pe maldărul de paie, cu condeiul în mână, cu o foaie de hârtie pe genunchi, şi împăratul le dictase ordinea de bătaie.

La ora nouă, în clipa când armata franceză eşalonată, în mişcare, pe cinci coloane, se desfăşurase, cu diviziile pe două linii, cu artileria între brigăzi, cu muzica în frunte, dând onorul în răpăit de tobe şi-n sunet de trompete, puternică, vastă, plină de bucurie, o mare de căşti, de săbii şi de baionete profilate în zare, împăratul tulburat exclamase de două ori: „Măreț! Măreț!”

De la ora nouă până la zece şi jumătate, toată armata – lucru ce pare de necrezut – luase poziție, desfăşurându-se pe şase linii şi alcătuind, ca să folosim chiar expresia împăratului, „figura de şase V”. După câteva clipe de la alcătuirea frontului de luptă, sub apăsarea acelei linişti adânci care premerge oricărei încăierări, văzând cum defilează cele trei baterii de doisprezece, detaşate în urma ordinului său din cele trei corpuri – al lui d’Erlon, al lui Reille şi-al lui Lobau – care erau sortite să înceapă acțiunea, atacând Mont-Saint-Jean, unde se întretaie drumurile dinspre Nivelles şi Genappe, împăratul îl bătu

---

[20] Secretar al lui Napoleon în exilul de pe insula Elba şi pe timpul celor sută de zile. A scris nişte *Memorii pentru a servi la istoria vieții particulare a lui Napoleon.*

[21] Ofițer în armata imperială şi aghiotant al lui Napoleon între 1811–1814; a fost înaintat la gradul de general în timpul celor o sută de zile şi a luat parte la lupta de la Waterloo; a publicat în 1817 o descriere a acestei bătălii de care se foloseşte şi Victor Hugo în opera de față.

pe umăr pe Haxo şi-i spuse: „Iată douăzeci şi patru de fete frumoase, generale!”

Sigur de izbândă, încurajă cu un zâmbet o companie de geniu din corpul I, care trecu prin fața sa şi pe care o alesese ca să se baricadeze la Mont-Saint-Jean, după cucerirea satului. N-a avut în toată seninătatea lui decât un singur cuvânt de compătimire semeață; văzând că la stânga sa, într-un loc unde astăzi se află un mormânt măreț, se îngrămădesc admirabilii scoțieni cenuşii cu caii lor superbi, a spus: „Păcat!”

Apoi a încălecat, a trecut dincolo de Rossomme şi şi-a ales ca post de observație un dâmb îngust, acoperit cu iarbă, aşezat la dreapta drumului ce duce de la Genappe spre Bruxelles şi care a fost a doua sa oprire în timpul bătăliei. A treia oprire, cea de la ceasurile şapte seara, dintre Belle-Alliance şi Haie-Sainte, era primejdioasă; e o movilă destul de înaltă, care există şi astăzi, şi îndărătul căreia se îngrămădea garda într-un povârniş al câmpiei. În jurul acestei movile ghiulelele ricoşau pe caldarâmul şoselei până la Napoleon.

Ca şi la Brienne, îi şuierau pe deasupra capului gloanțele şi ghiulelele. S-au cules, aproape de pe locul pe care au stat picioarele calului său, ghiulele fărâmate, lame vechi de săbii şi proiectile strâmbe, mâncate de rugină. *Scabra rubigine*[22]! Acum câțiva ani a fost dezgropat un obuz de şaizeci, care mai era încărcat şi al cărui focos fusese turtit pe suprafața bombei. Aici, în acest din urmă popas, împăratul i-a spus călăuzei sale Lacoste, un țăran duşmănos, speriat, legat de şaua unui husar şi care se întorcea la fiecare val de şrapnele, căutând să se ascundă în spatele lui: „Nătărăule, e o ruşine; ai să mori lovit în spate!” Cel ce scrie rândurile de față a găsit el însuşi pe povârnişul fărâmicios al acestei movile, scormonind în țărână, rămăşițele unui gât de bombă, mâncată de oxidul celor patruzeci şi şase de ani, precum şi nişte cioturi vechi de fier, care se rupeau între degete ca nişte bețe de soc.

Toată lumea ştie că ondulațiile terenului felurit înclinat, pe care a avut loc ciocnirea dintre Napoleon şi Wellington, nu mai sunt aşa cum erau la 18 iunie 1815. Luându-se din acest câmp al morții ceea ce trebuia spre a i se ridica un monument, i s-a răpit adevărata înfățişare, iar istoria, nedumerită, nu ştie cum să iasă din încurcătură. Ca să-l glorifice, l-au desfigurat. După doi ani, revăzând câmpia de la Waterloo, Wellington a exclamat: „Mi s-a schimbat câmpul de luptă!”

---

[22] Cu rugină ca o râie (lat.).

Acolo unde se află azi piramida cea mare de pământ, culminată de un leu, era o creastă care se pleca într-un povârniş uşor spre drumul dinspre Nivelles şi pe care se putea merge, dar dincolo, în partea drumului dinspre Genappe, era aproape o râpă. Înălțimea acestei râpe poate fi măsurată şi astăzi după înălțimea movilelor celor două morminte mari, care stăvilesc drumul de la Genappe la Bruxelles; unul, la stânga, mormântul englez; celălalt, în dreapta, mormântul german. Mormânt francez nu există. Pentru Franța câmpul acesta e în întregime un mormânt. Mulțumită miilor şi miilor de căruțe de pământ folosite pentru ridicarea colinei înalte de o sută cincizeci de picioare şi cu o circumferință de-o jumătate de milă, podişul Mont-Saint-Jean e astăzi în pantă lină şi lesne de urcat; în ziua bătăliei, mai ales partea dinspre Haie-Sainte, era un urcuş abrupt. Povârnişul era acolo atât de înclinat, încât tunurile engleze nu vedeau sub ele ferma din fundul văii, care era centrul bătăliei. La 18 iunie 1815, ploile surpaseră şi mai mult malul, noroiul făcea şi mai anevoios urcuşul, şi nu numai că te poticneai, dar te şi împotmoleai. De-a lungul crestei platoului se afla un fel de şanț cu neputință de ghicit de către cineva care s-ar fi uitat de departe.

Ce fel de şanț era acesta? S-o spunem. Braine-l'Alleud este un sat din Belgia; Ohain este altul. Ascunse amândouă în nişte vâlcele, satele acestea sunt unite printr-un singur drum de vreo leghe şi jumătate, care trece printr-o câmpie cu terenul accidentat, intrând şi înfundându-se adesea, ca o brazdă, printre coline, ceea ce face ca, în anumite locuri, drumul să fie o adevărată râpă. În 1815, ca şi astăzi, drumul trecea peste creasta platoului Mont-Saint-Jean, între cele două şosele dinspre Genappe şi dinspre Nivelles; numai că astăzi e la nivelul câmpiei; pe atunci era un drum adăpostit. I s-au luat cele două maluri, pentru colnicul monumentului. Drumul acesta a fost şi este şi azi pe cea mai mare parte a lungimii sale, o tranşee; o tranşee adâncă uneori de douăsprezece picioare, ale cărei parapete foarte abrupte se năruiau pe alocuri, mai cu seamă iarna, din pricina ploilor. Se întâmplau şi accidente. Drumul era atât de îngust când intra în Braine-l'Alleud, încât un trecător fusese strivit de o căruță, aşa cum arată crucea de piatră rămasă în picioare lângă cimitir şi pe care se află şi numele mortului: *Domnul Bernard Debrye, negustor din Bruxelles*, precum şi data accidentului: *Februarie 1637*[23]. Drumul

[23] Iată inscripția: DOM / Aici a fost strivit / Într-un ceas rău / Sub o căruță / Domnul Bernard / De Brye, negustor / Din Bruxelles (neciteț) / Februarie 1637.

era atât de adânc pe podişul de la Mont-Saint-Jean, încât un ţăran, Mathieu Nicaise, fusese strivit aici în 1783 de o surpătură a malului, cum arată o altă cruce de piatră, al cărei vârf s-a pierdut în pământul desţelenit, dar al cărei piedestal răsturnat poate fi văzut şi astăzi pe povârnişul cu iarbă din stânga şoselei dintre Haie-Sainte şi ferma din Mont-Saint-Jean.

Într-o zi de bătălie, acest drum adăpostit, ce nu putea fi bănuit de nimeni, mărginind creasta de la Mont-Saint-Jean, şanţ în vârful coastei şi groapă ascunsă în pământuri, era de nevăzut şi, din pricina asta, groaznic.

VIII – Împăratul pune o întrebare călăuzei Lacoste

Deci, în dimineaţa luptei de la Waterloo, Napoleon era mulţumit.

Avea dreptate: am văzut şi noi că planul de bătaie pe care îl alcătuise era, într-adevăr, minunat.

Peripeţiile bătăliei care abia începuse, fură dintre cele mai felurite: rezistenţa Hougomontului, cerbicia apărării Haie-Saintei, uciderea lui Bauduin, scoaterea din luptă a lui Foy, zidul de neaşteptat de care se zdrobise brigada Soye, zăpăceala fatală a lui Guilleminot care nu avusese nici petarde, nici saci de pulbere, înnămolirea bateriilor, cele cincisprezece piese fără escortă, răsturnate de Uxbridge într-un şanţ, efectul slab al bombelor ce cădeau în liniile englezilor, care se înfundau în pământul desfundat de ploi, neizbutind decât să provoace vulcani de noroi, aşa încât încărcătura se preschimba în stropi, zădărnicia demonstraţiei lui Piré asupra localităţii Braine-l’Alleud, toată cavaleria, cincisprezece escadroane, aproape desfiinţată, aripa dreaptă engleză prost hărţuită, aripa stângă prost atacată, neînţelegerea ciudată care-l făcu pe Ney să îngrămădească cele patru divizii ale primului corp, în loc să le împartă, aşa încât grosimi de douăzeci şi şapte de rânduri şi flancuri de câte două sute de oameni fură date pradă obuzelor, înfiorătoarea spărtură pe care ghiulelele o făcură în aceste grămezi de trupe, coloanele de atac dezbinate, bateria mărginaşă descoperită dintr-odată pe flanc, compromiterea lui Bourgeois, lui Douzelot şi Durutte, respingerea lui Quiot, rănirea acelui Hercule ieşit din şcoala politehnică, locotenentul Vieux, în clipa în care spărgea cu lovituri de secure poarta Haie-Sainte, sub focul prelungit al baricadei engleze care tăia cotitura drumului de la Genappe spre Bruxelles, divizia Marcognet prinsă între cavalerie şi infanterie, secerată de gloanţele lui Best şi Pack în mijlocul holdelor,

spintecată de Posomby, bateria ei de şapte piese ţintuită locului, prinţul de Saxa-Weimar, care, în ciuda contelui d'Erlon, ţinea şi poziţia Frischemontului şi Smohainul, drapelele regimentelor 105 şi 45 luate, prinderea acestui husar negru prusac de către înaintaşii coloanei volante de trei sute de vânători, care supraveghea distanţa dintre Wavre şi Plancenoit, declaraţiile neliniştitoare pe care le făcuse prizonierul acesta, întârzierea lui Grouchy, cei o mie cinci sute de oameni ucişi în mai puţin de o oră în livada de la Hougomont şi cei o mie opt sute de oameni răpuşi în şi mai puţin timp în jurul Haie-Saintei – toate aceste întâmplări furtunoase, care treceau ca nişte nori întunecaţi prin faţa lui Napoleon, abia de-i tulburaseră privirea, dar nu întunecaseră de fel chipul împărătesc al încrederii. Napoleon era obişnuit să privească războiul în faţă, fără să adune cifră cu cifră, amănuntele dureroase; cifrele îl interesau puţin, numai în măsura în care totalul era victoria; el nu se îngrijora deloc că începuturile erau şovăielnice, pentru că se credea stăpân şi posesor al sfârşitului; ştia să aştepte, se credea în afară de orice discuţie şi trata soarta de la egal la egal. Părea că-i spune sorţii: „N-ai să îndrăzneşti!"

Făcut deopotrivă din lumină şi din umbră, Napoleon se simţea ocrotit la bine şi îngăduit la rău. Avea sau credea că are de partea lui un fel de înţelegere, am putea spune o complicitate a evenimentelor, asemănătoare cu invulnerabilitatea eroilor antici.

Dar cel ce avea în urma lui Berezina, Leipzig şi Fontainebleau ar fi putut să se îndoiască la Waterloo. Se vedea cum în adâncul cerului cineva se încruntă tainic. În clipa în care Wellington dădu înapoi, Napoleon tresări. Văzu deodată cum se goli podişul Mont-Saint-Jean şi cum dispărură primele rânduri ale armatei engleze. Aceasta se strângea la un loc, dar se ferea. Împăratul se ridică pe jumătate în scări. În ochi îi străluci fulgerul victoriei.

Odată Wellington încolţit şi distrus în pădurea de la Soignes, însemna că Anglia era pusă definitiv la pământ de către Franţa; erau răzbunate Crécy[24], Poitiers[25], Malplaquet[26] şi Ramillies[27]. Omul de la

---

[24] Localitate în nordul Franţei (Picardia); victorie a lui Eduard al III-lea, regele Angliei, împotriva lui Filip al VI-lea de Valois, regele Franţei, la începutul Războiului de o sută de ani (1346).

[25] Oraş din Franţa (reg. Poitou); victorie a englezilor împotriva francezilor în Războiul de o sută de ani (1356).

[26] Localitate din Flandra franceză; victorie a ducelui de Marlborough împotriva francezilor în Războiul de succesiune la tronul Spaniei (1703).

[27] Sat din Belgia; victorie a englezilor comandaţi de Marlborough împo-

Marengo[28] anula înfrângerea de la Azincourt[29].

Cugetând asupra cumplitei întâmplări, împăratul îşi mai plimbă pentru o ultimă oară luneta pe deasupra tuturor punctelor de pe câmpul de bătaie. Garda lui, care stătea cu arma la picior, îl privea de jos cu un fel de evlavie. Napoleon, dus pe gânduri, cerceta costişele, îşi însemna povârnişurile, scormonea cu privirile pâlcul de arbori, lanurile de secară, poteca; părea că numără fiecare tufă. Îşi aținti ochii asupra baricadelor engleze de pe cele două şosele, făcute din două mari grămezi de pomi tăiați, cea de pe şoseaua spre Genappe de deasupra Haie-Saintei, care era înzestrată cu două tunuri, singurele tunuri ale artileriei engleze care vedeau câmpul de bătaie până în fund, şi cea de pe şoseaua spre Nivelles, unde sclipeau baionetele olandeze, ale brigăzii Chassé. Văzu, alături de brigada asta, vechea biserică Sfântul Nicolae, zugrăvită în alb, de la cotitura drumului ce duce spre Braine-l'Alleud. Se aplecă şi şopti ceva călăuzei Lacoste. Acesta tăgădui printr-un semn din cap. Era pesemne nesincer.

Împăratul se trase înapoi şi-şi adună gândurile. Wellington se retrăsese. Nu rămânea decât să desăvârşească această retragere, zdrobind-o. Napoleon, întorcându-se deodată, trimise o ştafetă în goana calului la Paris, pentru a da de ştire că bătălia era câştigată.

Napoleon era unul dintre acele genii din care țâşneşte fulgerul!

În clipa aceea găsise unde anume să trăsnească. Dădu ordin cavaleriştilor lui Milhaud să ia cu asalt podişul Mont-Saint-Jean.

IX – Neprevăzutul

Erau trei mii cinci sute. Alcătuiau un front de un sfert de leghe. Oameni uriaşi, pe cai năprasnici. Erau douăzeci şi şase de escadroane şi aveau în urma lor, drept sprijin, divizia lui Lefebvre-Desnouettes, cei o sută şase jandarmi de elită, vânătorii de gardă, o mie o sută oameni, şi pe lăncierii gărzii, opt sute optzeci de sulițe. Purtau căşti fără penaj şi pieptare de fier bătut, pistoalele la şa şi săbii lungi. Întreaga armată îi admirase, dimineața la ceasurile nouă,

---

triva francezilor, în acelaşi Război de succesiune la tronul Spaniei (1706).

[28] Localitate unde Napoleon a repurtat victoria asupra austriecilor în cursul celei de a doua campanii din Italia de Nord (14 iunie 1800).

[29] Localitate din nordul Franței; în bătălia care a avut loc la 25 octombrie 1415 (Războiul de o sută de ani), armata engleză a infrânt o armată franceză compusă din cavalerie feudală, superioară numericeşte.

pe când goarna suna şi toate muzicile intonau: *Să veghem la mântuirea imperiului*. Veniseră, în coloană deasă, cu o baterie în flanc, cu cealaltă la mijloc, se desfăşuraseră pe două rânduri între şoseaua Genappe şi Frischemont şi-şi luaseră poziţia de luptă în acea puternică linie a doua, atât de iscusit alcătuită de Napoleon, şi care, sprijinindu-se la extrema stângă pe cuirasierii lui Kellermann şi la cea dreaptă pe ai lui Milhaud, avea, putem spune, două aripi de fier. Aghiotantul Bernard le aduse ordinul împăratului. Ney îşi trase sabia din teacă şi luă comanda. Uriaşele escadroane fremătară.

Atunci se petrecu un spectacol nemaipomenit.

Toată cavaleria, cu săbiile ridicate, cu stindardele şi trompetele în vânt, împărţită în coloane pe divizion, dintr-o singură mişcare, ca şi cum ar fi fost un singur om, cu precizia unui berbece de bronz care deschide o spărtură, coborî dealul Belle-Alliance, se înfundă în valea primejdioasă, unde căzuseră până atunci atâţia oameni. Dispăru în fum, apoi, ieşind din umbră, se ivi din nou de cealaltă parte a văii, la fel de deasă şi strânsă, urcând la trap, printr-un nor de ghiulele ce surpa asupra-i cumplita coastă de glod a podişului Mont-Saint-Jean. Urcau ameninţători, gravi, netulburaţi; în răstimpul dintre tirul flintelor şi artileriei se auzea un tropot puternic. Pentru că erau două divizii, formau două coloane: în dreapta era divizia Wathier, în stânga divizia Delord. De departe ţi se părea că vezi doi şerpi uriaşi de oţel îndreptându-se spre creasta podişului. Străbătu câmpul de bătaie ca un miracol.

De la luarea marii redute Moscova de către cavaleria grea, nu se mai văzuse ceva asemănător; lipsea Murat[30] dar Ney era aci. S-ar fi spus că mulţimea se preschimbase într-o dihanie cu un singur suflet. Fiecare escadron şerpuia şi se umfla ca inelul unui polip. Se zăreau ici-colo, printr-o perdea de fum sfârtecată, un vălmăşag de coifuri, strigăte, săbii, sărituri sălbatice de crupe de cal printre tunuri şi fanfare, un tumult disciplinat şi înfiorător; iar deasupra, cuirasele ca solzii unui balaur.

Astfel de istorisiri par din alte vremuri. Ceva asemănător acestei vedenii apărea fără îndoială în vechile epopei păgâne, unde se povestea despre oamenii-cai, străvechii centauri, titani cu faţa omenească şi cu piept de cal, care asaltaseră în galop Olimpul, groaznici, invulnerabili, sublimi: zei şi fiare.

---

[30] Mareşal al imperiului şi cumnat al lui Napoleon. Engels l-a numit „cel mai strălucit dintre ofiţerii de cavalerie ai lui Napoleon".

Printr-o ciudată coincidență numerică, douăzeci şi şase de batalioane mergeau să întâmpine douăzeci şi şase de escadroane.

Îndărătul crestei podişului, în umbra unei baterii camuflate, aştepta infanteria engleză formată din treisprezece careuri cu câte două batalioane de fiecare careu, şi puse pe două rânduri, şapte pe primul, şase pe al doilea, cu puşca la ochi, țintind spre ce avea să vină, liniştită, mută, nemişcată. Nu-i vedea pe cuirasieri şi cuirasierii nu o vedeau. Asculta cum urcă acel puhoi de oameni. Auzea cum creşte zgomotul pe care-l făceau trei mii de cai, ropotul alternativ şi simetric al copitelor la trap, frecătura cuiraselor, zăngănitul săbiilor şi un fel de suflu uriaş şi sălbatic. Se făcu o tăcere amenințătoare, apoi, deodată, apăru deasupra crestei un şir lung de brațe ridicate care-şi roteau săbiile prin aer, şi coifuri, şi trompete, şi stindarde, şi trei mii de capete cu mustăți cenuşii care strigau „Trăiască împăratul!”. Toată cavaleria se ivi pe podiş şi în clipa aceea păru că începe să se cutremure pământul.

Dar deodată se întâmplă un lucru tragic; la stânga englezilor, la dreapta noastră, capul coloanei de cuirasieri se opri, şi caii se cabrară cu un zgomot asurzitor. Ajunşi în vârful crestei, dezlănțuiți, pradă furiei şi grabei de a nimici careurile şi tunurile, cuirasierii văzură deodată că între ei şi englezi era un şanț, o râpă. Era drumul prăpăstios spre Chain.

Clipa fu înfricoşătoare. Şanțul era acolo, neaşteptat, abrupt, căscat la picioarele cailor, între două maluri ridicate, adânc de doi stânjeni. Şirul al doilea îl împinse pe cel dintâi înăuntru, şi cel de-al treilea pe al doilea; caii se ridicau în două picioare, se trăgeau îndărăt, cădeau pe crupă, alunecau cu picioarele în aer, înghesuindu-se şi răsturnându-se pe călăreți; niciun mijloc de a da înapoi, întreaga coloană nu mai era decât un proiectil. Forța dobândită pentru a-i zdrobi pe englezi, îi zdrobi pe francezi. Şanțul cel neînduplecat nu putea fi luat decât atunci când se umplea. Călăreți şi cai se rostogoliră într-însul unii peste alții, strivindu-se între ei, nemaifiind în abisul acela decât o masă de carne, şi când prăpastia se umplu cu oameni vii, cei din urma lor călcară peste ei şi merseră mai departe. Aproape o treime din brigada Dubois se prăvăli în hăul acela.

Aşa începu înfrângerea.

O tradiție locală, care exagerează desigur, spune că în drumul spre Chain şi-au găsit moartea două mii de cai şi o mie cinci sute de oameni. Cifra asta pare să cuprindă şi toate celelalte cadavre aruncate în şanț a doua zi după bătălie.

Să spunem în treacăt că acea brigadă Dubois, atât de dramatic încercată, luase cu un ceas înainte, şarjând singură, drapelul batalionului de la Lunebourg.

Mai înainte de a trimite la atac pe cuirasierii lui Milhaud, Napoleon cercetase cu atenție terenul, dar nu putuse vedea acel drum scobit, care nu făcea nici măcar o cută pe suprafața podişului.

Prevenit lotuşi şi nedumerit de acea bisericuță albă care sta ca un semn la cotitura şoselei spre Nivelles, pusese o întrebare călăuzei Lacoste, gândindu-se la eventualitatea unui obstacol. Călăuza răspunsese negativ. Aproape s-ar putea spune că toată nenorocirea i s-a tras lui Napoleon dintr-un semn făcut cu capul de un țăran.

Dar aveau să se mai ivească şi alte nenorociri.

Era oare cu putință ca Napoleon să câştige bătălia? Noi răspundem că nu. De ce? Din pricina lui Wellington? Din pricina lui Blücher? Nu. Legea veacului al XIX-lea nu mai îngăduia ca Napoleon să fie învingător la Waterloo. Se pregătea o altă serie de fapte printre care Napoleon nu mai avea loc. Reaua voință a întâmplărilor se anunțase mai demult.

X – Podişul Mont-Saint-Jean

Odată cu râpa, ieşise la iveală şi bateria. Şaizeci de tunuri şi cele treisprezece careuri îi ochiră de aproape pe cuirasieri. Cutezătorul general Delord salută milităreşte bateria engleză.

Artileria volantă a englezilor intrase în galop înapoi, în careuri. Cuirasierii nici nu avuseseră timp să se oprească. Nenorocirea întâmplată îi decimase, dar nu-i descurajase. Erau dintre aceia care, cu cât scad în număr, cu atât devin mai inimoşi.

Singură coloana Wathier suferise din pricina nenorocirii, coloana Delord, pe care Ney o îndreptase spre stânga în linie oblică, ca şi cum ar fi presimțit cursa, sosise nevătămată.

Cuirasierii se năpustiră asupra careurilor engleze. Atacul se dezlănțui; în galop, cu hățurile în voie, cu sabia în dinți, cu pistoalele în mână.

Sunt unele momente în luptă când sufletul se înăspreşte în om, soldatul se preschimbă în stană de piatră şi toată ființa lui în granit. Batalioanele engleze, atacate cu înverşunare, nu se clintiră.

Ceea ce se petrecu atunci fu înfricoşător.

Careul englez fu atacat deodată pe toate laturile. Un vârtej sălbatic le învălui. Infanteria asta rece rămase nepăsătoare. Rândul întâi,

cu un genunchi în pământ, primea cuirasierii în vârful baionetei; rândul al doilea îi împuşca; în spatele celui de-al doilea rând, tunarii îşi încărcau tunurile. Fața careului se deschidea, lăsa să treacă salva unei încărcături şi se închidea la loc. Cuirasierii răspundeau năpustindu-se asupra ei. Caii lor mari se cabrau, călcau rândurile în copite, săreau peste baionete şi cădeau uriaşi în mijlocul acelor patru ziduri omeneşti.

Ghiulelele lăsau goluri printre cuirasieri, cuirasierii făceau spărturi în careuri. Şirurile de oameni dispăreau sfărâmate, sub cai. Baionetele se înfigeau în burțile centaurilor. Poate că nici nu s-au mai văzut într-altă parte răni mai monstruoase. Careurile sfârtecate de cavaleria înverşunată se strângeau fără să şovăie. Bogați în muniție, o făceau să explodeze în mijlocul năvălitorilor. Fața acestei bătălii era monstruoasă. Careurile nu mai erau batalioane, erau cratere; cuirasierii nu mai erau o cavalerie, ci o furtună. Fiecare careu în parte era un vulcan atacat de un nor; lava se lupta cu fulgerul.

Careul de la extrema dreaptă, cel mai expus dintre toate, fiind fără acoperire, fu de la primele ciocniri aproape desființat. Era format din regimentul 75 de *highlanderi*[31]. În mijloc, pe o tobă, cu cimpoiul sub braț, cimpoierul cânta cântece de munte, lăsându-şi în jos, cu o adâncă nepăsare, privirea melancolică, în care se răsfrângeau păduri şi lacuri, pe când cei din jurul lui se nimiceau unii pe alții. Scoțienii aceştia mureau cu gândul la Ben Lothian[32], aşa cum grecii îşi aduceau aminte de Argos[33]. Sabia unui cuirasier, lovind cimpoiul şi brațul care-l susținea, curmă cântecul, ucigându-l pe cântăreț. Cântecul amuți. Nu prea numeroşi şi împuținați de nenorocirea din râpă, cuirasierii aveau împotriva lor toată armata engleză, dar fiecare dintre ei făcea cât zece. Câteva batalioane de hanovrezi[34] dădură înapoi.

Wellington văzu lucrul acesta şi se gândi la cavalerie. Dacă în aceeaşi clipă Napoleon s-ar fi gândit la infanterie, ar fi câştigat bătălia. Această uitare a fost marea şi fatala lui greşeală.

Cuirasierii care atacau se simțiră deodată atacați. Cavaleria engleză le căzu în spate. În fața lor, erau careurile; îndărătul lor, So-

---

[31] Scoțieni.

[32] Ținut din centrul Scoției simbolizând pentru scoțieni întreaga patrie.

[33] Murind, grecii îşi aminteau de Argos, cetate din Peloponez, simbol al patriei prin vechimea ei.

[34] Mercenari germani din armata engleză, originari din Hanovra, care în secolul al XVIII-lea aparținuse regilor Angliei.

merset; Somerset însemna o mie patru sute de dragoni de gardă. Somerset îl avea la dreapta pe Dormberg cu cavaleria uşoară germană şi la stânga pe Trip cu carabinierii belgieni; cuirasierii atacați din flanc şi din front, dinainte şi din urmă, de către infanterie şi cavalerie, trebuiră să facă față inamicului pretutindeni. Ce le păsa? Erau în vârtej. Vitejia lor nu se poate descrie.

În afară de asta, aveau înapoia lor bateria care bubuia necontenit. Era destul, pentru ca oamenii să fie răniți din spate. Una din cuirasele lor, găurită la omoplatul stâng de un proiectil, se află în colecția numită Muzeul Waterloo.

Unor asemenea francezi nu le trebuiau decât astfel de englezi.

N-a mai fost o încăierare, ci o negură, o furie, un iureş amețitor de suflete şi vitejii, un uragan de săbii-fulgere. Dintr-o mie patru sute de dragoni de gardă nu mai rămaseră într-o clipă decât opt sute; Fuller? Locotenent-colonelul lor căzu mort. Ney sosi în goană cu lăncierii şi cu vânătorii lui Lefebvre-Desnouettes. Podişul Mont-Saint-Jean fu luat o dată, apoi luat din nou şi iar mai fu luat o dată. Cuirasierii lăsau cavaleria să se întoarcă la infanterie, sau, ca să spunem mai bine, în toată această învălmăşeală uriaşă, oamenii se gâtuiau fără ca unul să-l scape din mână pe celălalt. Careurile rezistau mereu. Se dădură douăsprezece asalturi. Sub Ney fură omorâți patru cai. Jumătate din cuirasieri rămaseră pe podiş. Lupta ținu două ceasuri.

Armata engleză fu adânc zguduită. Fără îndoială că, de n-ar fi fost slăbiți în prima ciocnire prin dezastrul de la drumul râpos, cuirasierii ar fi dat peste cap centrul şi ar fi câştigat victoria. Cavaleria asta nemaipomenită, îl încremeni de uimire pe Clinton, care luase parte la luptele de la Talavera şi Badajos. Pe trei sferturi înfrânt, Wellington admira cu eroism. Spunea încet: *Sublim*[35]!

Cuirasierii zdrobiră şapte careuri din treisprezece, luară sau imobilizară şaizeci de tunuri şi răpiră regimentelor engleze şase drapele, pe care trei cuirasieri, şi trei vânători de gardă le aduseră împăratului înaintea fermei Belle-Alliance.

Situația lui Wellington se înrăutățise. Bătălia asta ciudată era un duel dintre doi răniți înverşunați, care îşi pierd tot sângele, luptând şi rezistând mereu. Care din doi va cădea cel dintâi?

Lupta de pe podiş continua.

Până unde au înaintat cuirasierii? Nimeni n-ar putea-o spune. Sigur e că, a doua zi după luptă, un cuirasier împreună cu calul său

[35] Textual: *Splendid (n.a.).*

fură găsiți morți sub şopronul unde se cântăreau căruțele de la Mont-Saint-Jean, chiar pe locul unde se întretaie şi se întâlnesc cele patru drumuri spre Nivelles, Genappe, La Hulpe şi Bruxelles. Călărețul acela străpunsese liniile engleze. Unul dintre oamenii care i-au ridicat cadavrul mai trăieşte încă la Mont-Saint-Jean. Îl cheamă Dehaze. Avea pe atunci optsprezece ani.

Wellington simțea că se clatină. Criza se apropia.

Cuirasierii nu izbutiră, în înțelesul că centrul nu era zdrobit. Pentru că podişul era al tuturor, nu era al nimănui, dar, la urma urmei în cea mai mare parte, era al englezilor. Wellington stăpânea satul şi câmpia pe porțiunea cea mai ridicată. Ney nu avea decât culmea şi coborâşul. Ambele părți păreau înrădăcinate în acest pământ al morții.

Dar lovitura dată englezilor părea definită. Hemoragia armatei lor era groaznică. Kempt, la aripa stângă, „cerea întăriri". „Nu mai sunt, răspundea Wellington. Să moară până la ultimul!" Aproape în aceeaşi clipă (apropiere ciudată, care zugrăveşte halul în care ajunseseră cele două armate) Ney cerea lui Napoleon să-i dea infanterie, iar Napoleon striga: „Infanterie! De unde s-o iau? O fi vrând s-o fac eu?"

Armata engleză totuşi era mai bolnavă. Atacurile furioase ale escadroanelor mari, cu cuirasierii de fier cu piepturi de oțel, zdrobiseră infanteria. Câțiva oameni în jurul unui drapel arătau locul unde fusese regimentul cutare, batalionul era comandat de câte un căpitan sau locotenent; divizia Alten, care fusese destul de încercată de Haie-Sainte, era aproape nimicită; belgienii cutezători din brigada Van Kluze zăceau în secară de-a lungul şoselei spre Nivelles; nimic nu mai rămânea din grenadirii olandezi, care în 1811 luptaseră împreună cu ai noştri în Spania, împotriva lui Wellington, şi care, în 1815, aliați cu englezii, luptau contra lui Napoleon. Căzuseră mai ales foarte mulți ofițeri.

Lordul Uxbridge, care avea să-şi piardă a doua zi piciorul, era cu un genunchi zdrobit. Dacă în bătălia asta de cuirasieri fuseseră scoşi din luptă dintre francezi Delord, Lhéritier, Colbert, Dnop, Travers şi Blancard, din partea englezilor Alten era rănit, Barne rănit, Delancey ucis, Van Merlen ucis, Ompteda ucis, întreg statul-major al lui Wellington decimat şi, în echilibrul acesta sângeros, Anglia stătea cel mai prost. Cel de-al 2-lea regiment de gardă pedestră pierduse cinci locotenenți-colonei, patru căpitani şi trei stegari; primul batalion al regimentului 30 infanterie pierduse douăzeci şi patru de ofițeri şi o

sută doisprezece soldați; regimentul 79 vânători de munte avea douăzeci şi patru de ofițeri răniți, optsprezece ofițeri morți şi patru sute cincizeci de soldați ucişi. Un regiment întreg de husari hanovrieni din Cumberland, în frunte cu colonelul Hacke (care avea să fie mai târziu judecat şi degradat), văzând măcelul, se întorsese din drum şi pornise în goană spre pădurea Soignes, semănând deruta până la Bruxelles. Convoaiele militare, carele, bagajele, furgoanele pline cu răniți se repezeau într-acolo, văzând că francezii câştigă teren şi că se apropie de pădure; olandezii, loviți de săbiile cavaleriei franceze, dădeau alarma. După spusele martorilor care mai trăiesc încă, fugarii se înghesuiseră de la Vert-Coucou până la Groenendael, pe o lungime de aproape două leghe, înspre Bruxelles. Panica fu atât de mare, încât îl cuprinse şi pe prințul de Condé[36], care se afla la Malines şi pe Ludovic al XVIII-lea, tocmai la Gand. Cu excepția neînsemnatei rezerve eşalonate în spatele ambulanței din ferma de la Mont-Saint-Jean şi de brigăzile Vivian şi Vandeleur, care flancau aripa stângă, Wellington nu mai avea cavalerie. Numeroase baterii zăceau demontate. Toate astea le mărturiseşte Siborne; iar Pringle, exagerând dezastrul, merge mai departe şi spune că armata anglo-olandeză fusese redusă la treizeci şi patru de mii. Ducele-de-fier[37] era liniştit, dar buzele îi păliseră. Comisarul austriac Vincent, comisarul spaniol Alava, de față la bătălie în statul-major englez, credeau că ducele e pierdut. La ora cinci, Wellington se uită la ceas şi fu auzit murmurând cuvintele astea îngrijorătoare: „Blücher sau noaptea!”.

Cam în acelaşi timp un şir de baionete, îndepărtat, sclipi pe înălțimile dinspre Frischemont.

E momentul culminant al acestei drame uriaşe.

XI – Călăuză rea pentru Napoleon, călăuză bună pentru Bülow[38]

Se ştie în ce chip dureros s-a înşelat atunci Napoleon; îl aştepta pe

[36] Comandant militar francez. În timpul revoluției din 1789 a alcătuit în Renania o armată formată din nobili francezi emigranți luptând împotriva Franței revoluționare. Sub restaurație a fost comandantul infanteriei.

[37] Wellington, comandantul trupelor britanice la Waterloo, era supranumit astfel pentru energia şi tenacitatea lui.

[38] General prusac, care a sosit primul, la Waterloo, în flancul drept al oastei lui Napoleon, provocând deruta acesteia.

Grouchy[39], dar sosi Blücher; moartea în locul vieții.

Soarta își are cotiturile ei: aştepta tronul lumii şi Sfânta Elena începuse să se zărească. Dacă micul păstor, călăuza lui Bülow (locotenentul lui Blücher), l-ar fi sfătuit să pornească atacul din pădurea de mai sus de Frischemont, în loc să-l înceapă de mai jos de Plancenoit, chipul veacului al XIX-lea ar fi fost poate cu totul altul. Napoleon ar fi câştigat bătălia de la Waterloo. Pe oricare alt drum în afară de acel de mai jos de Plancenoit, armata prusacă ar fi dat peste un şanț de netrecut pentru artilerie, iar Bülow n-ar mai fi ajuns. Dacă ar mai fi întârziat o oră, o spune însuşi generalul prusac Muffling, Blücher nu l-ar mai fi găsit pe Wellington în picioare, iar bătălia ar fi fost pierdută.

Aşadar, era şi timpul ca Bülow să sosească. Întârziase, de altfel, destul de mult. Poposise la Dion-le-Mont şi plecase de acolo odată cu zorile. Dar drumurile erau desfundate şi diviziile i se împotmoliseră. Tunurile se înnămoleau până la osie. Afară de asta, trebuiseră să treacă râul Dyle pe podul îngust de la Wavre; ulița care ducea spre pod fusese incendiată de francezi; chesoanele şi furgoanele artileriei nu putuseră trece prin cele două şiruri de case în flăcări şi fuseseră silite să aştepte stingerea focului. Avangarda lui Bülow nu putuse ajunge la Chapelle-Saint-Lambert nici la venirea prânzului.

Dacă acțiunea ar fi fost începută cu două ceasuri mai devreme, ar fi putut să fie sfârşită la orele patru, şi Blücher s-ar fi aflat în fața unei bătălii câştigate de Napoleon. Aşa sunt întâmplările astea uriaşe, pe măsura unui infinit care ne scapă. Chiar la amiază, împăratul zărise prin ochean ceva pe linia îndepărtată a zării şi care-i atrăsese luarea-aminte. Spusese: „Văd acolo un nor; mi se pare că sunt trupe". Îl întrebase apoi pe ducele de Dalmația: „Soult, ce vezi înspre Chapelle-Saint-Lambert?" Mareşalul îşi îndreptase luneta într-acolo şi răspunsese: „Patru sau cinci mii de oameni, Sire. Fără îndoială, e Grouchy." Cu toate astea, ceea ce vedeau ei rămânea nemişcat în ceață. Toate ocheanele statului-major studiaseră „norul" semnalat de

[39] Unul din mareşalii lui Napoleon, care la Waterloo a avut comanda cavaleriei de rezervă, cu sarcina de a urmări pe prusacii lui Blücher, înfrânți cu câteva zile în urmă la Ligny. Blücher însă izbuti să se desprindă din urmărire, îşi regrupa forțele şi apăru pe câmpul de bătaie de la Waterloo pentru a ajuta pe englezi în momentul cel mai critic pentru ei. În timpul acesta, Grouchy se ținea departe de bătălie. În declarațiile culese la Sfânta Elena de secretarul său, Las Cazes, Napoleon aruncă vina înfrângerii de la Waterloo asupra lui Grouchy.

împărat. „Sunt coloane care fac haltă”, spuseră unii. „Sunt pomi”, spuseră cei mai mulți. Adevărul era că norul nu se mişca din loc. Împăratul trimisese în recunoaştere, spre acel punct nelămurit, divizia de cavalerie uşoară a lui Domon.

Aşa şi era: Bülow nu se clintise. Avea o avangardă foarte slabă şi nu putea face nimic. Trebuia să aştepte grosul corpului de armată şi primise ordin ca mai înainte de-a intra în linie să se concentreze; dar la ceasurile cinci, Blücher, văzând primejdia în care se găsea Wellington dădu ordin lui Bülow să atace şi spuse această frază de pomină: „Trebuie să dăm oxigen armatei engleze”.

Puțin după aceea, diviziile Losthin, Hiller, Hacke şi Ryssel se desfăşurau în fața corpului de armată al lui Lobau, cavaleria prințului Wilhelm de Prusia ieşea din pădurea Paris, Plancenoit era în flăcări, iar ghiulelele prusace plouau până în rândurile gărzii de rezervă din spatele lui Napoleon.

XII – Garda

Restul se ştie; o a treia armată dădea năvală, bătălia era răzlețită, optzeci şi şase de guri de foc bubuiau deodată, Pirch I apărea împreună cu Bülow, cavaleria lui Zieten era condusă de însuşi Blücher, francezii erau respinşi, Marcognet era măturat de pe podişul Ohain, Durutte scos de la Papelotte, Donzelot şi Quiot se retrăgeau, Lobau era luat dintr-o parte, o nouă bătălie se dezlănțuia, odată cu căderea nopții, asupra regimentelor noastre zdruncinate, toată linia engleză relua ofensiva şi pornea înainte, se făcuse o uriaşă spărtură în rândurile armatei franceze, artileria engleză şi cea prusacă se ajutau una pe alta, frontul era nimicit, flancul era distrus, iar garda intra în linie sub această rostogolire înfricoşătoare. Ea striga în vreme ce simțea că moare: „Trăiască împăratul!” Istoria nu cunoaşte nimic mai mişcător decât această agonie care izbucneşte în urale.

Cerul fusese înnourat toată ziua. Deodată, chiar în clipa aceea, era pe la ceasurile opt seara, norii de la orizont se dădură la o parte şi lăsară să treacă printre ulmii de pe drumul dinspre Nivelles acel incendiu sinistru al soarelui care apune. La Austerlitz îl văzuseră răsărind.

Pentru un asemenea deznodământ, fiecare batalion al gărzii era comandat de un general. Erau acolo Friant, Michel, Roguet, Harlet, Mallet, Poret de Morvan. Când căciulile înalte ale grenadierilor din gardă, cu placa mare pe care era vulturul, se iviră simetrice, aliniate,

liniştite, minunate, în ceața încăierării, duşmanul fu pătruns de respect pentru Franța; ai fi crezut că vezi douăzeci de victorii intrând pe câmpul de luptă cu aripile întinse, iar învingătorii, socotindu-se învinşi, dădură înapoi; dar Wellington strigă: „Gărzi, în picioare şi țintiți bine!” Regimentul roşu al gărzilor engleze, culcat îndărătul tufişurilor, se ridică, un nor de proiectile ciurui drapelul tricolor care tremura împrejurul vulturilor noştri, se năpustiră cu toții, şi măcelul suprem începu. Garda imperială simți din umbră cum împrejurul ei armata începea să se dea înapoi, marea zguduitură a trupelor puse pe fugă, auzi acel: „Scape cine poate!” care înlocuise pe „Trăiască împăratul!” Şi, cu fuga în urma ei, continua să înainteze, din ce în ce mai lovită de trăsnet şi cu atât mai nimicită cu cât păşea mai departe. Nu se găsiră nici şovăitori, nici sfioşi. În trupa aceea, soldații şi generalii erau la fel de viteji. Niciun om nu fu dat lipsă de la sinucidere.

Ney, tulburat, mare prin toată măreția morții primite de bunăvoie, se dăruia în fiecare clipă acelui prăpăd. Acolo îi fu ucis, sub el, al cincilea cal. Năduşit, cu ochii înflăcărați, cu spumă la gură, cu uniforma descheiată, cu unul dintre epoleți tăiat pe jumătate de lovitura de sabie a unui guard[40] călare, cu placa de mare-vultur strivită de un glonte, însângerat, plin de noroi, măreț, în mână cu o sabie ruptă, spunea: „Priviți cum moare în luptă un mareşal al Franței!” Dar degeaba, nu muri. Era răvăşit şi furios. Îi arunca întrebarea asta lui Drouet d’Erlon[41]: „Tu nu te laşi ucis?” Striga în mijlocul artileriei aceleia care zdrobea un pumn de oameni: „Aşadar, pentru mine nimic! Ah! Aş vrea să-mi intre în burtă toate ghiulele astea ale englezilor!” Nenorocitule, erai sortit gloanțelor franceze!

XIII – Prăpădul

Deruta din spatele gărzii fu lugubră.

Armata se frânse deodată, din toate părțile în acelaşi timp: la Hougomont, la Haie-Sainte, la Papelotte, la Plancenoit. Strigătul de „Trădare!” fu urmat de strigătul „Scape cine poate!” O armată care se destramă e ca un dezgheț. Totul se încovoaie, se sparge, trosneşte, pluteşte, se rostogoleşte, cade, se izbeşte, se grăbeşte, dă năvală. O

[40] Soldat din armata regală engleză.

[41] (Jean-Baptiste) alt mareşal din armata lui Napoleon; îşi va relua activitatea sub Ludovic-Filip şi va fi atunci guvernator general al Algeriei.

nemaipomenită dezagregare. Ney sare pe un cal de împrumut şi, cu capul gol, fără cravată, fără sabie, se aşază de-a latul şoselei spre Bruxelles, oprind în acelaşi timp pe englezi şi pe francezi. Încearcă să țină armata în loc, o cheamă înapoi, o suduie, se împotriveşte fugii. E depăşit. Soldații fug strigând: „Trăiască mareşalul Ney!" Două regimente ale lui Durutte se duc şi se întorc înfricoşate, ca şi cum ar fi purtate de colo-colo între săbiile ulanilor[42] şi împuşcăturile brigăzilor lui Kempt, Best, Pack şi Rylandt. Cea mai rea învălmăşeală e deruta; prietenii se ucid între ei ca să fugă; escadroanele şi batalioanele se sfarmă şi se împrăştie, lovindu-se unele de altele, uriaşă spumă a bătăliei. Lobau de-o parte, Reille de cealaltă, sunt luați de valuri. Napoleon încearcă zadarnic să ridice ziduri cu ce-i mai rămăsese din gardă; zadarnic îşi prăpădeşte escadroanele de serviciu într-o ultimă sforțare. Quiot se dă înapoi în fața lui Vivian, Kellermann în fața lui Vandeleur, Lobau în fața lui Bülow, Morand în fața lui Pirch, Domont şi Subervig în fața prințului Wilhelm de Prusia, Guyot, care a condus şarja escadroanelor împăratului, cade sub picioarele dragonilor englezi. Napoleon aleargă în galop de-a lungul coloanelor de fugari, le vorbeşte, îi sileşte, îi amenință, îi roagă stăruitor. Toate gurile care strigaseră de dimineață „Trăiască împăratul!" rămân căscate; abia dacă-l mai cunosc. Cavaleria prusacă, proaspăt sosită, se aruncă, zboară, loveşte cu sabia, taie, dă cu securea, ucide, nimiceşte. Caii înhămați dau năvală, tunurile o iau razna, soldații deshamă caii de la chesoane, şi pun mâna pe ei ca să fugă; furgoanele, date peste cap, cu roțile în sus, împiedică drumul şi prilejuiesc măceluri. Oamenii se zdrobesc, se calcă în picioare, merg peste morți şi peste vii. Brațele sunt deznădăjduite. O mulțime amenințătoare umple drumurile, înțesate de aceşti patruzeci de mii de oameni care evadează.

Strigăte disperate, saci şi puşti aruncate în lanurile cu secară, cărări croite cu lovituri de spadă; s-a sfârşit cu camarazii, cu ofițerii, cu generalii; nu mai e decât o spaimă de negrăit. Zieten loveşte în voie Franța cu sabia. Leii s-au preschimbat în căprioare. Aşa s-a petrecut această fugă.

La Genappe, încearcă să se întoarcă, să facă front, să se împotrivească. Lobau strânse trei sute de oameni. Baricadară intrarea în oraş; dar după prima salvă prusacă o luară cu toții la fugă, iar Lobau fu prins. Se văd şi azi urmele salvei pe fața veche de cărămizi a unei

[42] Cavalerişti din armata prusacă.

case dărăpănate, la dreapta drumului, la câteva minute înainte de a intra în Genappe. Prusacii se aruncară asupra localităţii Genappe, mânioşi desigur că erau atât de puţin victorioşi. Urmărirea fu groaznică. Blücher porunci uciderea tuturor. Roguet dăduse pilda lugubră de a ameninţa cu moartea pe orice grenadier francez care i-ar aduce un prizonier prusac. Blücher îl întrecu pe Roguet. Duchesne, generalul tinerei gărzi, înghesuit în uşa unui han din Genappe, îşi predă sabia unui husar al morţii, care i-o luă şi-l ucise pe prizonier. Victoria se încheie cu asasinarea învinşilor. Să pedepsim, pentru că noi suntem istoria: bătrânul Blücher s-a dezonorat. Cruzimea asta puse vârf dezastrului. Retragerea disperată străbătu Genappe, străbătu Quatre-Bras, străbătu Gosselies, străbătu Frasnes, străbătu Charleroi, străbătu Thuin şi nu se opri decât la graniţă. Vai! Şi cine fugea în felul acesta? Armata cea mare.

Ameţeala, teroarea, ruina celei mai înalte vitejii din câte au uimit vreodată istoria, să fie oare fără pricină? Nu. Asupra bătăliei de la Waterloo se proiectează umbra unei mâini uriaşe. E ziua destinului. Ziua aceea a fost hărăzită de o forţă care e mai presus de om. Iată de ce au fost încovoiate de spaimă atâtea capete; iată de ce atâtea inimi mari şi-au predat spada. Cei care învinseseră Europa au căzut, zdrobiţi, nemaiavând nici ce să mai spună, nici ce să mai facă, simţinduse la umbra unei prezenţe cumplite. *Hoc erat fatis*[43]. În ziua aceea, perspectiva neamului omenesc s-a schimbat. Waterloo e ţâţâna veacului al XIX-lea. Dispariţia acelui mare om era necesară pentru ca să înceapă un mare secol. S-a însărcinat cu asta cineva căruia nu i se poate împotrivi nimeni. Panica eroilor se explică. În bătălia de la Waterloo a fost mai mult decât un nor, a fost un meteor. A trecut pe acolo Dumnezeu.

La căderea nopţii, pe o câmpie de lângă Genappe, Bernard şi Bertrand[44] apucară de o pulpană a redingotei şi opriră în loc un om buimac dus pe gânduri, sinistru, care, după ce fusese târât până acolo de curentul retragerii, descălecase, îşi trecuse pe sub braţ căpăstrul calului şi, cu privirea rătăcită, se întorcea singur la Waterloo. Era Napoleon, care încă mai încerca să meargă înainte, somnambul uriaş al visului său zdrobit.

---

[43] Aşa a fost scris (lat.).

[44] Generali din statul-major al lui Napoleon la Waterloo; ultimul este cunoscut prin credinţa păstrată împăratului, pe care l-a urmat în insula Elba şi în insula Sfânta Elena.

XIV – Cel din urmă careu

Câteva careuri din gardă, nemişcate în scurgerea retragerii, ca nişte stânci în apa care curge, rezistară până noaptea. Odată cu noaptea venea şi moartea. Careurile aşteptară această umbră dublă şi, neclintite, se lăsară învelite de ea. Fiecare regiment, izolat de celelalte şi nemaiavând nicio legătură cu armata ciopârțită din toate părțile, murea pe socoteala lui. Pentru a săvârşi această ultimă faptă, unii ocupaseră poziții pe înălțimile de la Rossomme, alții pe câmpia de la Mont-Saint-Jean. Aici, careurile astea întunecate agonizau măreț, părăsite, învinse, înfricoşătoare. Ulm, Wagram, Jena, Friedland mureau în ele.

În amurg, pe la ceasurile nouă seara, la poalele podişului Mont-Saint-Jean mai rămăsese unul. În valea asta a morții, la picioarele povârnişului pe care-l urcaseră cuirasierii şi năpădit acum de masele engleze, sub focul convergent al artileriei duşmane, victorioase, sub un potop înspăimântător de proiectile, careul mai lupta încă. Era comandat de un ofițer necunoscut, pe care-l chema Cambronne. După fiecare explozie, careul se împuțina şi răspundea. Răspundea obuzelor prin gloanțe şi-şi restrângea tot mai mult cele patru laturi. De departe, oprindu-se când şi când să răsufle, fugarii ascultau în întuneric acel tunet înfundat, care descreştea.

Când legiunea aceea nu mai fu decât un pumn de oameni, când steagul lor nu mai fu decât o zdreanță, când puştile lor lipsite de gloanțe nu mai fură decât ciomege, când mormanul de cadavre fu mai mare decât grupul celor în viață, învingătorii fură străbătuți de un fel de spaimă sfântă în fața acestor muribunzi sublimi, şi tunurile engleze, oprindu-se să se odihnească, făcură tăcere. Fu o clipă de răgaz. În jurul celor care luptau era un fel de furnicar de năluci, umbre de oameni călare, profilurile negre ale tunurilor, cerul alb ivit printre roți şi afeturi. Uriaşul cap de mort, pe care eroii îl întrezăresc întotdeauna în fumul din fundul luptei, înainta spre ei şi îi privea. Putură să audă în umbra asfințitului cum încărcau tunurile; fitilurile aprinse, ca nişte ochi de tigru în noapte, le încercuiau capetele, trăgătorii bateriilor engleze se apropiau de tunuri. Atunci, tulburat, un general englez, după unii Colville, iar după alții Maitland, le strigă „Bravi francezi, predați-vă!” Cambronne le răspunse: „C…t”.

XV – Cambronne

În dorința lui de a fi respectat, cititorul francez nu îngăduie să i se

repete poate cel mai frumos cuvânt pe care un francez l-a rostit vreodată. E oprit să stai mărturie pentru sublim în fața istoriei.

Vom trece peste această regulă pe riscul nostru.

Aşadar, printre toți acei giganți, exista un titan: Cambronne.

Să spui acest cuvânt şi apoi să mori. Ce poate fi mai mare! Fiindcă a-ți dori moartea înseamnă a muri într-adevăr şi nu e vina acelui om că, deşi împuşcat, a supraviețuit.

Omul care a câştigat bătălia de la Waterloo nu e Napoleon cel pus pe fugă, nu e Wellington care ceda la ceasurile patru şi era disperat la cinci, nu e Blücher care nici nu s-a luptat: omul care a câştigat bătălia de la Waterloo e Cambronne.

Să trăsneşti cu un astfel de cuvânt tunetul care te ucide înseamnă să învingi.

Să dai catastrofei răspunsul acesta, să spui asta destinului, să pui temelia asta leului care avea să fie ridicat pe acel loc, să arunci replica asta ploii nopții, zidului trădător de la Hougomont, drumului râpos de la Ohain, întârzierii lui Grouchy, sosirii lui Blücher, să fii ironia însăşi în mormânt, să faci în aşa fel încât să rămâi în picioare după ce vei fi căzut, să îneci în două silabe coaliția europeană, să oferi regilor haznalele binecunoscute cezarilor, să faci din cel din urmă cuvânt cel dintâi, amestecând în el strălucirea Franței, să închei cu semeție Waterloo-ul ca penultima zi a carnavalului, să-l completezi pe Leonida cu Rabelais[45], să rezumi o victorie printr-un cuvânt suprem, cu neputință de rostit, să pierzi terenul şi să păstrezi istoria, să ai de partea ta după măcel pe cei ce râd, e nespus de mult.

E o insultă adusă trăsnetului. E de o măreție demnă de Eschyl.

Cuvântul lui Cambronne face efectul unei fracturi. E un piept fracturat de dispreț; e preaplinul agoniei care face explozie.

Cine a învins? Wellington? Nu. Fără Blücher ar fi fost pierdut. Să fie Blücher? Nu. Dacă Wellington n-ar fi început, Blücher n-ar fi putut să isprăvească. Cambronne, acest trecător de ultimă oră, acest soldat necunoscut, acest nimic al războiului, simte că acolo e o minciună, o minciună într-o catastrofă cumplit de dureroasă, în clipa în care izbucneşte de furie, i se oferă această batjocură, viața! Cum să

---

[45] *Să-l completezi pe Leonida cu Rabelais* – să închei narațiunea unei jertfe sublime cu un hohot de râs sarcastic. *Leonida*, rege al Spartei (490-480 î.e.n.) eroul de la Termopile, pe care l-a apărat contra perşilor şi unde a murit eroic. *François Rabelais* (1494–1558), mare scriitor umanist francez, care, în povestirile *Gargantua şi Pantagruel* a satirizat societatea monarhofeudală a vremii.

nu izbucnească?

Sunt acolo toți regii Europei, generalii cei fericiți, jupiterii stăpâni peste fulgere, o sută de mii de soldați victorioşi şi, în urma celor o sută de mii, un milion; tunurile lor, cu fitiluri aprinse, stau căscate; au sub călcâiul lor garda imperială şi armata cea mare; l-au zdrobit pe Napoleon şi n-a mai rămas decât Cambronne, nu mai protestează decât acest vierme de țărână. El va protesta. Atunci el caută un cuvânt, aşa cum ai căuta o sabie. Simte cum suie în el o spumă şi acea spumă e cuvântul. În fața acestei biruințe minunate şi mediocre, în fața acestei biruințe fără biruitori, se ridică acest disperat; o îndură în toată măreția ei covârşitoare, dar îşi dă seama de nimicnicia ei şi face mai mult decât s-o scuipe în obraz. Sub numărul, forța şi materia care îl copleşesc, găseşte o expresie pentru suflet: excrementul. O spune din nou. Să spui asta, să faci asta, să găseşti asta, înseamnă să fii învingător.

În minutul fatal, duhul zilelor mărețe a pătruns în omul acesta necunoscut. Cambronne găseşte cuvântul de la Waterloo, după cum Rouget de Lisle găseşte *Marseieza* datorită harului de sus care pogoară asupra-i. Se desprinde o suflare din uraganul divin şi trece prin aceşti oameni; ei tresar; unul cântă cântecul suprem, iar celălalt scoate strigătul teribil. Acest cuvânt al dispretului titanic nu e azvârlit de Cambronne numai Europei, în numele imperiului. Asta ar fi puțin. El îl azvârle trecutului, în numele revoluției. Auzi şi recunoşti în Cambronne vechiul suflet al uriaşilor. Parcă ar fi Danton care vorbeşte, sau Kléber[46] care urlă.

La cuvântul lui Cambronne, vocea engleză răspunse; „Foc!” Bateriile fură luminate de flăcări, dealul se cutremură, din toate acele guri de aramă ieşi o ultimă şi înfricoşătoare vărsătură de proiectile, se rostogoli un fum nesfârşit, uşor albicios datorită lunii care se ridicase, iar când se risipi fumul, nu mai era nimic. Acea rămăşiță măreață era nimicită; garda murise. Cele patru laturi ale cetățuii vii zăceau la pământ; cu greu puteai desluşi ici-colo o tresărire printre cadavre. În felul acesta, legiunile franceze, mai mărețe decât cele romane, îşi dădură sufletul la Mont-Saint-Jean, pe pământul muiat de ploaie şi sânge, în grânele întunecate, în locul pe unde trece acum, la ceasurile patru dimineața, fluierând şi dând vesel bici calului, Joseph, băiatul care duce poşta la Nivelles.

---

[46] General francez din timpul revoluției de la 1789. A luat parte la expediția lui Napoleon în Egipt şi a urmat acestuia la comanda trupelor de acolo.

XVI – *Quot libras in duce?*[47]

Bătălia de la Waterloo este o enigmă. Ea e la fel de nelămurită şi pentru cei ce-au câştigat-o, ca şi pentru cel care-a pierdut-o. Napoleon vedea în ea panică[48]. Blücher nu vedea în ea decât foc. Wellington nu înțelegea nimic. Citiți rapoartele. Comunicatele sunt confuze. Comentariile sunt încurcate. Unii bâiguie, alții se bâlbâie. Jomini împarte bătălia de la Waterloo în patru momente; Müffling o desparte în trei peripeții; numai Charras[49], deşi în unele privințe suntem de altă părere, a prins cu ochiul său ager trăsăturile caracteristice ale acestei cumplite prăbuşi a geniului omenesc în luptă cu divinul hazard. Toți ceilalți istorici sunt oarecum orbiți şi, în orbirea lor, bâjbâie. Zi cu adevărat năprasnică, de păruire a monarhiei militare – care, înmărmurindu-i pe regi, a tras după ea toate regatele – şi de prăbuşire a forței, de răsturnare a legilor războiului.

În evenimentul acesta, care poartă semnul unei necesități supraomeneşti, oamenii n-au însemnat nimic.

Luându-le lui Wellington şi lui Blücher victoria de la Waterloo, înseamnă oare a ştirbi cu ceva Anglia şi Germania? Nu. În problema de la Waterloo nu e vorba nici de vestita Anglie, nici de augusta Germanie. Popoarele sunt mari, slavă Domnului, şi fără jalnicele isprăvi ale spadei. Nici Germania, nici Anglia, nici Franța nu încap într-o teacă. În epoca asta, când Waterloo nu era decât un zăngănit de săbii, Germania îl are pe Goethe mai presus de Blücher, iar Anglia pe Byron mai presus de Wellington. Zorile nemăsurate ale unor idei noi sunt proprii secolului nostru, şi în zorile acestea Anglia şi Germania îşi au strălucirea lor minunată. Ele sunt mărețe, deoarece cugetă. Sporul pe care-l aduc civilizației e real, izvorăşte din ele însele, nu dintr-o întâmplare. Ceea ce alcătuieşte măreția lor în veacul al XIX-lea nu-şi are obârşia la Waterloo. Numai popoarele barbare se dezvoltă pe neaşteptate după o biruință. E mândria deşartă, trecătoare, a puhoaielor de apă umflate de furtună. Popoarele civilizate,

---

[47] Cât prețuieşte ducele? (lat.).

[48] *„O bătălie terminată, o zi sfârşită, măsuri greşite care au fost îndreptate, izbânzi mai mari asigurate pentru a doua zi, totul fu pierdut din pricina unei clipe de panică năprasnică”.* (Napoleon: *Însemnări de la Sfânta Elena.*) (n. a.).

[49] *Jomini, Müffling, Charras* – scriitori militari din prima jumătate a secolului al XIX-lea, care au studiat şi descris bătălia de la Waterloo.

mai ales în vremea noastră, nu se înalță şi nici nu se prăbuşesc după norocul sau nenorocul unui comandant. Ceea ce-l deosebeşte pe fiecare dintre ele între neamurile pământului e ceva mai mult decât o luptă. Onoarea lor, demnitatea, inteligența, geniul lor, nu sunt, slavă Domnului, simple numere pe care eroii şi cuceritorii le pot pune ca nişte jucători la loteria bătăliilor. Adesea, o bătălie pierdută înseamnă dobândirea unui progres. Mai puțină glorie, mai multă libertate. Când încetează bătaia tobei, are cuvântul rațiunea. E jocul de-a cine pierde câştigă. Aşadar, să vorbim despre Waterloo privind fără părtinire din amândouă taberele. Să-i dăm întâmplării ce este al întâmplării, şi Domnului ce este al Domnului. Ce este Waterloo? O victorie? Nu. Un joc de noroc.

Un joc câştigat de Europa şi plătit de Franța.

Nu merita să se toarne acolo un leu pentru atâta lucru.

Waterloo este, de altfel, cea mai ciudată întâlnire din toată istoria. Napoleon şi Wellington. Nu sunt doi duşmani, ci două ființe cu totul opuse. Dumnezeu, care foloseşte antitezele, n-a hărăzit niciodată un contrast mai izbitor şi o confruntare mai neobişnuită. De-o parte precizia, prevederea, geometria, chibzuiala, asigurarea retragerii, crutarea rezervelor, un sânge rece îndărătnic, o metodă nezdruncinată, strategia care ştie să se folosească de teren, tactica echilibrării batalioanelor, măcelul organizat, războiul socotit cu ceasul în mână, fără a lăsa nimic la voia întâmplării, vechiul curaj clasic, totul pus în chip desăvârşit la punct; de partea cealaltă, intuiția, darul de a ghici, fantezia militară, instinctul supraomenesc, privirea scăpărătoare, un nu ştiu ce care vede ca vulturul şi care loveşte ca trăsnetul, o măiestrie uimitoare îmbinată cu o vioiciune semeață, toate tainele unui suflet adânc, complicitatea destinului, a apei, a câmpiei, a pădurii, a colinei, chemate şi oarecum silite să se supună, despotul care merge până la tiranizarea câmpului de luptă, încrederea în soartă, pe care o sporeşte ştiința strategică, dar o şi tulbură. Wellington era un Barrême[50] al războiului, pe când Napoleon era un Michelangelo; şi, de rândul ăsta, geniul a fost învins de calcul.

Amândouă taberele aşteptau pe cineva. A izbândit cel care a calculat exact. Napoleon îl aştepta pe Grouchy, care n-a venit. Wellington îl aştepta pe Blücher, care a venit.

Wellington este războiul clasic care se răzbună. Bonaparte, la în-

---

[50] Calculator francez din secolul al XVII-lea, autorul unei *Cărți a socotelilor gata făcute*, conținând în special tabele de dobânzi. Mai târziu numele lui a devenit substantiv comun.

ceputul carierei sale, îl întâlnise în Italia şi-l bătuse straşnic. Bătrâna bufniță fugise din fața tânărului vultur. Tactica de altădată fusese nu numai uimită, dar şi scandalizată. Cine era corsicanul ăsta de douăzeci şi şase de ani, ce rost avea acest strălucit ignorant care, având totul împotriva lui şi nimic de partea sa, fără merinde, fără muniții, fără tunuri, fără bocanci, aproape fără oaste, cu o mână de oameni împotriva unei trupe numeroase, se năpustea asupra Europei coalizate şi câştiga în chip nesăbuit victorii socotite cu neputință? De unde venea turbatul ăsta înspăimântător, care, aproape fără să răsufle şi mânuind tot mereu aceiaşi luptători, făcea praf una după alta cele cinci armate ale împăratului Germaniei, dând peste cap pe Beaulieu peste Alvinzi, pe Wurmser peste Beaulieu, pe Mélas peste Wurmser, pe Mack peste Mélas[51]? Cine era acest începător în ale războiului care avea trufia unui astru? Şcoala militară academică îl excomunicase. De-aici, o duşmănie de neîmblânzit a militarismului de altădată împotriva celui nou, a săbiei corecte împotriva spadei sclipitoare, a tablei de şah împotriva geniului. La 18 iunie 1815 duşmănia asta îşi spuse ultimul cuvânt şi, sub Lodi, Montebello, Montenote, Mantua, Marengo, Arcole, scrisese: Waterloo. Triumful celor mediocri, pe placul mulțimilor. Soarta îşi dădu învoirea la ironia asta. În pragul prăbuşirii, Napoleon se întâlni din nou cu un Wurmser tânăr.

Într-adevăr, ca să-l vedem pe Wurmser e de ajuns ca părul lui Wellington să fie alb.

Waterloo e o bătălie de mâna întâi, câştigată de un comandant de mâna a doua. Ceea ce trebuie să ne minuneze în bătălia de la Waterloo este Anglia, este cerbicia engleză, este hotărârea engleză, este sângele englez; ceea ce a avut Anglia acolo cu adevărat măreț a fost, fie zis fără supărare, pe ea însăşi. Nu comandantul ei, ci oştirea.

Wellington, cu o neînțeleasă lipsă de recunoştință, spune într-o scrisoare către lordul Bathurst[52] că oştirea sa, oastea care a luptat la 18 iunie 1815, a fost o „armată foarte slabă”. Ce crede despre asta întunecatul vălmăşag de oseminte îngropate sub brazdele de la Waterloo?

Anglia a fost prea modestă față de Wellington. A face pe Wellington atât de mare, înseamnă a micşora Anglia. Wellington nu este decât un erou ca oricare altul. Scoțienii cenuşii, garda călare, regi-

---

[51] Generali austrieci sau în serviciul Austriei, învinşi de Napoleon în nordul Italiei.

[52] Ministru englez în cabinetul Castelereagh, cunoscut pentru ura sa față de Revoluția Franceză.

mentele lui Maitland şi Mitchell, infanteria lui Pack şi a lui Kempt, cavaleria lui Ponsomby şi a lui Somerset, scoțienii de munte cântând din cimpoi sub ploaia de ghiulele, batalioanele lui Rylandt, tinerii recruți care abia ştiau să mânuiască flinta, ținând piept vechilor cete de la Essling şi de la Rivoli – iată ceea ce este mare. Wellington a fost dârz; ăsta e meritul lui şi noi nu i-l precupețim, dar cel din urmă dintre pedestraşii şi dintre călăreții lui a fost tot atât de dârz ca şi el. Ostaşul de fier prețuieşte tot atâta cât Ducele-de-fier. În ce ne priveşte, toată admirația noastră se îndreaptă către soldatul englez. Dacă are cineva dreptul la vreun trofeu, atunci Angliei i se datorează trofeul. Monumentul de la Waterloo ar fi mai nimerit dacă, în locul chipului unui om, ar înălța în văzduh statuia unui popor.

Dar această puternică Anglie se va mânia din pricina celor spuse de noi aici. După al ei 1688[53] şi după 1789 al nostru, ea tot mai păstrează iluzia feudală. Crede în ereditate şi în ierarhie. Poporul acesta, pe care niciun altul nu-l întrece în putere şi-n glorie, se prețuieşte ca națiune, nu ca popor. Ca popor, se subordonează de bunăvoie şi-şi ia un lord drept şef. Ca muncitor, se lasă disprețuit; ca ostaş, se lasă ciomăgit. Se ştie că în bătălia de la Inkermann[54], un sergent care, după cât se pare, scăpase armata de la pieire, n-a putut fi pomenit de către lordul Raglan[55], deoarece ierarhia militară engleză nu îngăduie să fie citat într-un ordin de zi niciun erou sub gradul de ofițer.

Ceea ce admirăm mai presus de toate într-o ciocnire de felul celei de la Waterloo, este uimitoarea iscusință a întâmplării. Ploaia din timpul nopții, zidul de la Hougomont, drumul desfundat de la Ohain, Grouchy care rămâne surd la bătaia tunului, călăuza care-l înşală pe Napoleon, călăuza care-i arată drumul cel bun lui Bülow, tot acest prăpăd e rânduit de minune.

Într-un cuvânt, s-o spunem, la Waterloo a fost mai mult un măcel decât o bătălie.

Din toate bătăliile mari, Waterloo este aceea care are frontul cel

---

[53] În 1688, o revoltă a populației londoneze a izgonit dinastia Stuarților, care tindea spre absolutism, şi a înlocuit-o cu alta, olandeză, de Nassau-Orania care s-a legat să respecte constituția Regatului-Unit. Această schimbare de dinastie este departe de a fi avut însemnătatea revoluției burgheze din Franța, cum spune V. Hugo. Revoluția burgheză din Anglia avusese loc mai înainte (1640–1619).

[54] Bătălia de la Inkermann (1854) din timpul războiului Crimeii.

[55] Comandant al trupelor engleze în războiul Crimeii, mort în timpul asediului Sevastopolului (1855).

mai mic față de numărul luptătorilor. Napoleon, trei sferturi de leghe; Wellington, o jumătate de leghe; şaptezeci şi două de mii de luptători de fiecare parte. Din înghesuiala asta s-a născut măcelul.

S-a făcut o socoteală şi s-a stabilit următoarea proporție: pierdere de oameni – la Austerlitz, paisprezece la sută francezi, treizeci la sută ruşi, patruzeci şi patru la sută austrieci. La Wagram, treisprezece la sută francezi, paisprezece la sută austrieci. La Moscova, treizeci şi şapte la sută francezi, patruzeci şi patru la sută ruşi. La Bautzen, treisprezece la sută francezi, paisprezece la sulă ruşi şi prusaci. La Waterloo, cincizeci şi şase la sută francezi; treizeci şi unu la sută aliați. În total, la Waterloo, patruzeci şi unu la sută: o sută patruzeci şi patru de mii de luptători, şaizeci de mii de morți.

Câmpia de la Waterloo se înfățişează azi cu liniştea obişnuită a pământului, reazim nepăsător al omului, şi seamănă cu toate câmpiile.

Noaptea totuşi, se desprinde de-acolo un fel de ceață plină de năluci; şi dacă vreun călător se plimbă prin aceste locuri, dacă priveşte, dacă ascultă, dacă visează ca Virgiliu în fața câmpiilor de la Filippe[56], vedenia prăpădului pune stăpânire pe el.

Înspăimântătorul 18 iunie trăieşte din nou; falsa colină-monument se şterge; acel leu oarecare se destramă; câmpul de bătaie prinde iar viață; şiruri de infanterişti şerpuiesc pe câmpie, galopuri furioase străbat zarea; visătorul, speriat, vede fulgerul săbiilor, scânteierea baionetelor, văpaia ghiulelelor, încrucişarea groaznică a bubuiturilor; aude, ca un horcăit în fundul unui mormânt, vuietul nedesluşit al bătăliei-fantomă; umbrele acelea sunt grenadierii; lucirile acelea sunt cuirasierii; scheletul acesta e Napoleon, scheletul celălalt e Wellington; toate astea nu mai sunt, dar se ciocnesc şi luptă încă; şi râpele se împurpurează; şi copacii se înfioară; şi furia se înalță până la nori; iar în bezná toate acele înălțimi sălbatice, Mont-Saint-Jean, Hougomont, Frischemont, Papelotte, Plancenoit, apar încununate de-a valma cu vârtejuri de vedenii care se nimicesc între ele.

XVII – E oare bine că a existat un Waterloo?

[56] Pe câmpiile de la Filippe (Macedonia), în anul 42 î.e.n., Octavian şi Antoniu i-au învins pe duşmanii lor politici, Brutus şi Caius, apărători ai libertăților republicane. Martor al acestei bătălii a fost poetul Horațiu, nu Virgiliu.

Există o şcoală liberală dintre cele mai vrednice de respect, care nu arată deloc ură faţă de Waterloo. Noi nu facem parte dintr-însa. Pentru noi Waterloo nu este decât ziua uluitoare a libertăţii. Negreşit, nimeni nu se aştepta ca un asemenea vultur să iasă dintr-un asemenea ou.

Dacă-i dăm bătăliei de la Waterloo tâlcul ei cel mai înalt, putem spune că este o voită biruinţă contrarevoluţionară. E Europa împotriva Franţei; Petersburgul, Berlinul şi Viena împotriva Parisului; e *statu quo*[57] împotriva dorinţei de schimbare: e 14 iulie 1789 atacat pieziş prin 20 martie 1815; e asmuţirea monarhiilor împotriva neîmblânzitei răscoale franceze. Ţinta era de a înăbuşi în sfârşit acest mare popor care se afla în erupţie de douăzeci şi şase de ani.

În scopul acesta s-au solidarizat casele de Brunswick şi de Nassau cu Romanovii, cu Hohenzollernii, cu Habsburgii şi cu Burbonii.

Waterloo poartă în cârcă dreptul divin. E drept că, de vreme ce imperiul fusese despotic, prin reacţiunea firească a lucrurilor, regalitatea trebuia neapărat să fie liberală, şi că din bătălia de la Waterloo a ieşit, spre marea părere de rău a învingătorilor, o ordine constituţională nedorită. Pentru că revoluţia nu poate fi cu adevărat învinsă şi pentru că, fiind providenţială şi cu neputinţă de înlăturat, ea se reîntruchipează mereu, înainte de Waterloo – în Bonaparte, care doboară vechile tronuri, iar după Waterloo – în Ludovic al XVIII-lea, care acordă Constituţia şi i se supune. Bonaparte, folosind inegalitatea ca să dovedească egalitatea, pune un surugiu pe tronul Neapolului[58] şi un sergent pe tronul Suediei[59]. La Saint-Ouen, Ludovic al XVIII-lea îşi pune semnătura pe declaraţia drepturilor omului. Dacă vreţi să vă daţi seama ce este revoluţia, numiţi-o Progres; iar dacă vreţi să vă daţi seama ce este progresul numiţi-l Mâine. Mâine îşi desăvârşeşte opera fără ca nimic să i se poată împotrivi; şi şi-o îndeplineşte începând de azi. Îşi ajunge totdeauna ţinta în chip ciudat. Se foloseşte de Wellington ca să-l facă pe Foy orator, deşi acesta nu era decât un ostaş. Foy cade la Hougomont şi se ridică la tribună. Aşa lucrează progresul. Pentru un lucrător ca el nu există unealtă

---

[57] *Statu quo ante* (lat.), starea de dinainte; formulă a politicii conservatoare.

[58] E vorba de cumnatul lui Napoleon, Joachim Murat, care în adolescenţă a fost rândaş la cai.

[59] E vorba de Charles Bernadotte, mareşal al imperiului, primit la curtea regelui Suediei, Carol al XIII-lea, căruia îi va urma la tron sub numele de Carol al XIV-lea.

rea. Fără să-şi piardă cumpătul, el se foloseşte de meşteşugul lui dumnezeiesc, de omul care a trecut Alpii[60] şi de bătrânelul şubred şi bolnav al părintelui Elyseu[61]. Se slujeşte de bolnavul de podagră ca şi de cuceritor; de cuceritor în afară, de bolnavul de podagră înăuntru. Waterloo, stăvilind hotărât năruirea prin spadă a tronurilor europene, n-a avut altă urmare decât de-a face ca activitatea revoluționară să continue sub altă formă. Războinicii au tăcut; e rândul gânditorilor. Veacul pe care Waterloo voise să-l oprească pe loc a trecut peste toate şi şi-a urmat drumul. Biruința asta prevestitoare de nenorociri a fost înfrântă de libertate.

Într-un cuvânt, şi asta nu se poate tăgădui, ceea ce triumfa la Waterloo, ceea ce zâmbea în spatele lui Wellington, ceea ce îi aducea toate bastoanele de mareşal al Europei, printre care, se zice, şi bastonul de mareşal al Franței, ceea ce împingea cu voioşie roabele de pământ pline cu oseminte pentru a se înălța colina leului, ceea ce a făcut să se înscrie cu mare pompă pe acel piedestal data de 18 iunie 1815, ceea ce-l încuraja pe Blücher să-i treacă prin foc şi sabie pe cei ce fugeau în neorânduială, ceea ce se năpustea asupra Franței ca asupra unei prăzi de pe înălțimea platoului Mont-Saint-Jean, era contrarevoluția. Contrarevoluția care şoptea cuvântul infam: dezmembrare. Ajunsă la Paris, a văzut de aproape gura vulcanului, a simțit că lava aceea ardea picioarele şi s-a răzgândit. S-a întors la încropirea unei Constituții.

Să nu vedem în Waterloo decât ceea ce înseamnă Waterloo. Scopul nu era nicidecum libertatea. Contrarevoluția era fără să vrea liberală, aşa cum printr-un fenomen asemănător Napoleon era fără să vrea revoluționar. La 18 iunie 1815 un Robespierre călare a fost trântit de pe cal[62].

XVIII – O nouă răbufnire a dreptului divin

Dictatura se sfârşise. Întregul sistem al Europei se prăbuşi.

Imperiul se afundă într-un întuneric asemănător cu al lumii romane în agonie. Se zări din nou abisul, ca pe vremea barbarilor. Numai că barbaria din 1815, pe care se cuvine s-o numim pe numele

---

[60] Aluzie la cele două campanii în Italia de Nord ale lui Napoleon.

[61] E vorba de Ludovic al XVIII-lea, obez, gutos şi dominat, între alții, de duhovnicul său, Elyseu.

[62] În înțelesul: a pierdut puterea.

ei cel mic contrarevoluție, nu prea avea putere, obosi iute şi se opri brusc. Imperiul, s-o recunoaştem, a fost plâns, şi plâns de ochi viteji. Dacă gloria stă în paloşul din care s-a făurit sceptrul, imperiul fusese gloria însăşi. El răspândise pe pământ toată lumina pe care o poate da tirania: lumina mohorâtă. Mai mult chiar: lumina întunecată. Comparată cu lumina zilei, e noapte. Această spulberare a nopții avu efectul unei eclipse.

Ludovic al XVIII-lea se întoarse la Paris. Manifestările de bucurie de la 8 iulie făcură să se uite entuziasmul de la 20 martie. Corsicanul ajunse potrivnicul bearnezului[63]. Pe cupola Tuileriilor flutură drapelul alb. Exilările nu mai conteneau. Masa de brad din Hartwell[64] fu aşezată în fata fotoliului cu flori de crin al lui Ludovic al XIV-lea. Austerlitzul intrat în istorie, se vorbea despre Bouvines[65] şi despre Fontenoy[66] ca despre ziua de ieri. Altarul şi tronul se înfrățiră cu măreție. În Franța şi pe continent se aşeză una din formele cele mai netăgăduite de mântuire a societății veacului al XIX-lea. Europa purta cocarda albă[67]. Trestaillon[68] ajunse vestit. Deviza *non pluribus impar*[69] apăru din nou în razele de piatră care închipuiau soarele pe fațada cazărmii de pe cheiul d'Orsay. Acolo unde fusese o gardă imperială era acum o casă roşie. Arcul Caruselului[70], încărcat cu victorii care nu-şi mai aveau rostul, stingher printre atâtea noutăți, ruşi-

---

[63] Denumirea dată regelui Franței Henric al IV-lea (1589— 1610) originar din regiunea Béarn.

[64] Castel din împrejurimile Londrei, în care englezii l-au găzduit pe Ludovic al XVIII-lea înainte de a-l înscăuna rege al Franței. Acesta lucra la o măsuță uşoară de brad pe care o putea deplasa uşor; obezitatea lui nu-i permitea să lucreze la un birou.

[65] Localitate unde, în 1214, trupele franceze au învins armatele unei coaliții puternice conduse de împăratul german Otto al IV-lea.

[66] Localitate din Belgia în care francezii au obținut o victorie în 1745 împotriva englezilor.

[67] Semnul regalității.

[68] Unul din şefii bandelor de monarhişti, care în 1815 s-au dedat la represalii sălbatice împotriva bonapartiştilor şi a foştilor revoluționari dintre anii 1789–1799 (teroarea albă).

[69] De fapt: *nec pluribus impar* (lat.) – nu inegal cu mai mulți (subînțeles: aştri); deci: „întocmai ca un soare” – deviza excesiv de orgolioasă a regelui Ludovic al XIV-lea.

[70] Arc de triumf la Paris, între Luvru şi Tuilerii, înălțat în timpul lui Napoleon.

nat poate întrucâtva de Marengo şi de Arcole, ieşi din încurcătură mulţumită statuii ducelui d'Angouléme. Cimitirul Madeleine – groaznica groapă comună de la '93 – fu acoperit cu marmură şi matostat, pentru că în ţărâna aceea zăceau oasele lui Ludovic al XVI-lea şi ale Mariei Antoaneta. În şanţul de la Vincennes fu scoasă din pământ o piatră funerară, amintind că ducele d'Enghien[71] murise chiar în luna în care fusese încoronat Napoleon. Papa Pius al VII-lea, care-l unsese împărat în preajma acestei morţi, binecuvântă liniştit prăbuşirea, aşa cum binecuvântase înălţarea. La Schoenbrunn[72] rătăcea o umbră micuţă, în vârstă de patru ani, căreia dacă îi spuneai regele Romei[73], însemna să dai dovadă de răzvrătire. Şi toate astea au fost cu putinţă, şi regii şi-au reluat tronurile, şi stăpânul Europei a fost închis într-o cuşcă, şi vechiul regim a devenit cel nou, şi întunericul a luat locul luminii pe pământ, pentru că, în după-amiaza unei zile de vară, un păstor i-a spus unui prusac într-o pădure: „Luaţi-o pe-aici, nu pe acolo!"

Acest 1815 a fost un fel de aprilie jalnic[74]. Vechile realităţi vătămătoare şi veninoase luară înfăţişări noi. Minciuna se împereche cu 1789, dreptul divin îşi puse masca unei Constituţii, ficţiunile deveniră constituţionale, prejudecăţile, superstiţiile şi gândurile ascunse, cu articolul 14[75] în inimă, se lustruiră cu liberalism. Şerpii şi-au schimbat pielea.

Omul fusese în acelaşi timp înălţat şi înjosit de Napoleon. Idealul, sub această domnie a materiei strălucitoare, prinse numele straniu de ideologie. Gravă nesocotinţă din partea unui om mare să ia în râs viitorul! Cu toate astea, popoarele – carnea de tun atât de îndrăgostită de tunar – îl căutau cu ochii. Unde e? Ce face? „Napoleon a murit!" îi spunea un trecător unui invalid de la Marengo şi de la Waterloo.

---

[71] Ultimul descendent al familiei prinţilor de Bourbon-Condé; răpit de poliţia lui Napoleon, pe teritoriul Germaniei, a fost împuşcat la Vincennes, lângă Paris, după o judecată sumară (decembrie 1804), era una din căpeteniile opoziţiei regaliste a emigranţilor nobili.

[72] Reşedinţa împăraţilor austrieci la Viena.

[73] E vorba de fiul lui Napoleon I şi al Mariei-Luiza.

[74] *Aprilie jalnic*: considerată ca aducătoare de nenorociri şi de moarte, fiindcă este luna când se prăpădeau tuberculoşii. Victor Hugo extinde epitetul la întreg anul 1815, începutui teroarei albe a restauraţiei.

[75] *Articolul 14* al Chartei constituţionale din 1815 garanta libertatea de conştiinţă, dar proclama catolicismul religie de stat, ceea ce anula garanţia libertăţii de gândire.

„A murit? exclamă ostaşul. Bine-l mai cunoşti!” Închipuirea oamenilor făcea un zeu din acest om doborât la pământ. După Waterloo cerul Europei se întunecă. Dispariția lui Napoleon a lăsat multă vreme un gol imens.

Regii umplură acest gol. Bătrâna Europă se folosi de prilej ca să introducă diferite reforme. Luă ființă o Sfântă Alianță. Belle Alliance[76]! spusese mai-nainte câmpia fatală de la Waterloo.

În prezența şi în fața acestei străvechi Europe refăcute, se schițară trăsăturile unei Franțe noi. Viitorul, luat în râs de către împărat, îşi făcu intrarea. Purta pe frunte steaua care se cheamă Libertate. Ochii înflăcărați ai tinerelor generații se îndreptară spre el. Ciudat lucru: lumea se îndrăgosti în acelaşi timp de viitorul care se numea Libertate şi de trecutul care se numea Napoleon. Înfrângerea îl ridicase mai sus pe cel învins. Napoleon doborât părea mai înalt decât Napoleon în picioare. Învingătorilor începu să le fie frică. Anglia îl puse pe Hudson Lowe[77] să-l păzească, iar Franța pe Montchenu[78] să stea la pândă. Brațele lui încrucişate ajunseră neliniştea tronurilor. Alexandru îl numea „insomnia mea”. Spaima asta venea din cantitatea de revoluție care clocotea într-însul. Asta explică şi îndreptățeşte liberalismul bonapartist. Regii domniră fără să se simtă la largul lor, cu stânca de la Sfânta Elena în zare.

Pe când Napoleon se stingea la Longwood, cei şaizeci de mii de oameni căzuți pe câmpia de la Waterloo putreziră în tihnă, şi ceva din pacea lor se răspândi în lume. Congresul de la Viena alcătui drept urmare tratatele din 1815[79] iar Europa numi asta restaurație.

Iată ce înseamnă Waterloo.

Dar ce-i pasă nemărginirii? Toată furtuna asta, tot norul ăsta, războiul, pe urmă pacea, toată această întunecare, n-au tulburat nici măcar o singură clipă lumina ochiului uriaş, în fața căruia o gâză care sare dintr-un fir de iarbă pe altul, înseamnă tot atât cât vulturul care zboară dintr-o clopotniță într-alta prin turlele catedralei Notre-Dame.

---

[76] Denumirea unui han şi a unei localități, locul unde se afla statul-major al lui Napoleon în timpul bătăliei de la Waterloo.

[77] General englez, guvernatorul insulei Sfânta Elena în timpul exilului lui Napoleon.

[78] Om politic ultraregalist din timpul restaurației, autor de virulente pamflete antibonapartiste.

[79] Congresul de la Viena (1814–1815) a fixat noile frontiere ale statelor europene după înfrângerea lui Napoleon.

XIX – Câmpul de lupta în timpul nopții

Să ne întoarcem – e o nevoie a acestei cărți – la fatalul câmp de luptă. La 18 iunie 1815 era lună plină. Lumina ajută crunta urmărire a lui Blücher, descoperi urmele fugarilor, dădu mulțimea asta prăpădită pe mâna înverşunatei cavalerii prusace şi înlesni masacrul. În unele catastrofe se întâlnesc asemenea tragice complicități ale nopții.

După cea din urmă lovitură de tun, câmpia de la Mont-Saint-Jean rămase pustie.

Englezii ocupară lagărul francezilor; aşa se consfințeşte de obicei biruința: culcându-te în patul celui învins. Îşi aşezară tabăra dincolo de Rossomme. Prusacii, dezlănțuiți în urmărire, împinseră înainte. Wellington se duse în satul Waterloo ca să-şi întocmească raportul către lordul Bathurst.

Dacă s-a putut aplica vreodată zicala *sic vos non vobis*[80], ea se potriveşte negreşit satului Waterloo. Fără să fi contribuit în vreun fel la bătălie, Waterloo a rămas la o jumătate de leghe departe de ea. Mont-Saint-Jean a fost bombardat, Hougomont a ars, Papelotte a ars, Plancenoit a ars, Haie-Sainte a fost luat cu asalt, Belle-Alliance a văzut îmbrățişarea celor doi învingători; numele acestor localități abia sunt cunoscute; iar Waterloo, care n-a luat deloc parte la luptă, are toată cinstea.

Nu suntem dintre cei ce laudă războiul; când se iveşte prilejul, îi arătăm neajunsurile. Războiul are frumuseți groaznice, pe care nu le-am trecut sub tăcere; să recunoaştem, însă, că are şi părțile lui urâte. Una dintre cele mai uimitoare este grăbita despuiere a morților după biruință. Zorile care vin după o bătălie răsar totdeauna peste cadavre goale.

Cine face asta? Cine pângăreşte în felul ăsta izbânda? A cui e mâna respingătoare care se strecoară în buzunarul victoriei? Cine sunt hoții care dau lovitura lor la adăpostul gloriei? Unii filosofi, printre care şi Voltaire, afirmă că sunt tocmai cei care au făurit gloria. Sunt aceiaşi, spun ei; nu se face cu schimbul; cei rămaşi în viață îi jefuiesc pe cei care sunt la pământ. Eroul din timpul zilei este vampirul din timpul nopții. La urma urmei, ai tot dreptul să despoi nițel un cada-

[80] „Astfel lucrați voi, dar nu pentru voi” (lat.). Începutul unui vers atribuit lui Virgiliu.

vru care este opera ta. Întrucât ne priveşte, nu credem lucrul ăsta. Să culegi lauri şi să descalţi un mort – aşa ceva ni se pare cu neputinţă pentru aceeaşi mână.

E sigur un lucru; de obicei după învingători, vin hoţii. Să-l scoatem însă din cauză pe ostaş; mai ales pe ostaşul din zilele noastre.

Orice armată are o coadă, şi acolo se găsesc cei pe care trebuie să-i învinovăţim. Oameni-lilieci, jumătate tâlhari, jumătate slugi, tot felul de păsări de noapte zămislite de acest asfinţit care se numeşte război, purtând uniforme fără să lupte, bolnavi prefăcuţi, schilozi cumpliţi, cantinieri suspecţi, mergând uneori cu nevestele în cărucioare şi furând ceea ce vor vinde mai târziu, cerşetori oferindu-se drept călăuze ofiţerilor, secături, borfaşi; armatele în marş de altădată – nu vorbim despre cele de astăzi – târau după ele toată gloata asta, căreia în grai cazon i se spunea „codaşii”. Nicio armată şi nicio naţiune nu era răspunzătoare de aceste făpturi; vorbeau italieneşte şi-i urmau pe nemţi; vorbeau franţuzeşte şi-i urmau pe englezi. Marchizul de Fervaques a fost ucis mişeleşte şi jefuit, chiar pe câmpul de luptă, în noaptea care urmă după victoria de la Cerisoles[81], de către unul din aceşti mizerabili, codaş spaniol care vorbea franţuzeşte şi pe care-l luase drept unul de-ai noştri din pricina dialectului picard. Din tâlhărie se năştea tâlharul. Zicala dezgustătoare „a trăi pe spinarea duşmanului” producea lepra asta, pe care numai o disciplină aspră o putea lecui. Sunt faime care înşală; nu se ştie totdeauna de ce unii generali, dintre cei mari de altfel, au fost atât de populari. Turenne[82] era adorat de ostaşii lui pentru că îngăduia jaful; trecerea cu vederea a răului face parte din bunătate; Turenne a fost atât de bun, încât a lăsat ca Palatinatul să fie trecut prin foc şi sânge[83]. În urma ostaşilor se vedeau mai mulţi sau mai puţini jefuitori, după cum comandantul era mai mult sau mai puţin sever. Hoche şi Marceau[84] n-aveau co-

---

[81] Sat în Piemont (nord-vestul Italiei) în care armatele franceze au repurtat în 1544 o victorie împotriva trupelor lui Carol Quintul.

[82] Mareşal al lui Ludovic al XIV-lea, învingător în multe bătălii din Războiul de treizeci de ani.

[83] Aluzie la distrugerea sistematică a tuturor aşezărilor omeneşti din această regiune a Rinului mijlociu în 1689, la începutul războiului Ligii de la Augsburg, coaliţie împotriva lui Ludovic al XIV-lea. Confuzie din partea lui Victor Hugo: Turenne era mort atunci de 14 ani; responsabilul acestei acţiuni atroce este Louvois, ministrul de război.

[84] Generali francezi din timpul revoluţiei, cunoscuţi prin disciplina de fier pe care o impuneau soldaţilor. S-au distins în campaniile duse contra

daşi; Wellington, o recunoştea bucuros, avea puţini.

Totuşi, în noaptea de 18 spre 19 iunie morţii au fost despuiaţi. Wellington a fost neînduplecat; a dat ordin să fie împuşcat oricine va fi prins asupra faptului; dar cei care pradă sunt dârji. Tâlharii prădau într-o parte a câmpului de luptă, în timp ce alţii erau împuşcaţi în cealaltă.

Luna era înspăimântătoare pe câmpia aceea.

Spre miezul nopţii, un om da târcoale sau mai curând se târa înspre drumul desfundat de la Ohain. După înfăţişare era unul dintre acei despre care am vorbit – nici englez, nici francez, nici ţăran, nici soldat, mai puţin om decât vampir, atras de mirosul cadavrelor, confundând victoria cu furtul şi venit pentru jaf la Waterloo. Era îmbrăcat cu o bluză largă ca o pelerină, era neliniştit şi îndrăzneţ, mergea înainte şi se uita înapoi. Cine era omul ăsta? Noaptea ştia probabil mai multe pe socoteala lui decât ziua. N-avea traistă, dar fără îndoială avea buzunare încăpătoare sub pelerină. Din când în când se oprea, cercetând câmpia din jurul lui să vadă dacă nu era observat, se apleca deodată, urnea de pe jos ceva mut şi nemişcat, pe urmă se ridica şi se îndepărta pe furiş. Felul cum se strecura, atitudinea lui, mişcările pripite şi tainice, îl făceau să semene cu acele larve care bântuie ruinele în amurguri şi pe care vechile legende normande le numesc alode. Unele păsări de noapte cu picioare lungi iau asemenea forme în mlaştini.

O privire care ar fi cercetat cu băgare de seamă întunericul, ar fi putut zări, la oarecare depărtare, un mic furgon de cantinier, acoperit cu un coviltir de răchită gudronată, tras de o mârţoagă flămândă, ce păştea urzici printre zăbale, oprit şi parcă ascuns în spatele cocioabei aflate la întretăierea drumului de la Mont-Saint-Jean spre Braine-l'Alleud cu şoseaua din Nivelles, iar în furgon, un fel de femeie şezând pe un maldăr de lăzi şi pachete. Între acest furgon şi omul care da târcoale era probabil o legătură.

Noaptea era senină. Niciun nor pe bolta cerului. N-are nicio însemnătate faptul că pământul e roşu; luna rămânea albă. Aşa e cerul, nepăsător. Prin livezi, crengile rupte de schije, dar nedesprinse încă, atârnând de scoarţă, se legănau încet în bătaia vântului nopţii.

În depărtare se auzeau nelămurit patrulele şi rondurile de noapte din tabăra engleză, mergând încoace şi-ncolo.

Hougomont şi Haie-Sainte continuau să ardă, ridicând, una la

---

răscoalelor puse la cale de nobilime şi în Renania împotriva austro-prusacilor.

apus, alta la răsărit, două flăcări uriaşe, care se legau – ca un şirag de rubine cu două paftale descheiate la capete – cu brâul de focuri din tabăra engleză, desfăşurat într-un imens semicerc pe colinele din zare.

Am vorbit de catastrofa de pe drumul dinspre Ohain. Ni se strânge inima gândindu-ne cum au murit atâţi viteji. Dacă este ceva groaznic, dacă există o realitate care depăşeşte visul, apoi iat-o: să trăieşti, să te bucuri de lumina soarelui, să fii în plină stăpânire a forţei virile, să fii sănătos şi vesel, să râzi voiniceşte, să alergi după o glorie care stă orbitoare în faţa ta, să-ţi simţi în piept plămânii care respiră, o inimă care bate, o voinţa care judecă, să vorbeşti, să gândeşti, să speri, să iubeşti, să ai mamă, nevastă, copii, să ai lumina şi, deodată, cât ai clipi din ochi, în mai puţin de-un minut, să te prăbuşeşti într-o prăpastie, să cazi, să te rostogoleşti, să striveşti şi să fii strivit, să vezi spice de grâu, flori, frunze, crengi, să nu te poţi agăţa de nimic, să-ţi simţi sabia fără folos, să simţi oameni sub tine şi cai peste tine, să te zbaţi în zadar, cu oasele rupte de vreo lovitură de copită în întuneric, să simţi un călcâi care-ţi scoate ochii din cap, să muşti cu turbare potcoave de cai, să te sufoci, să urli, să te răsuceşti, să fii acolo dedesubt şi să-ţi spui: „Acum câteva clipe eram un om viu!”

Pe locul unde horcăise acest jalnic prăpăd, domnea acum tăcere desăvârşită. Matca drumului desfundat era plină cu cai şi călăreţi îngrămădiţi unii peste alţii. Un vălmăşag îngrozitor. Malurile şanţului nu se mai vedeau, căci hoiturile făcuseră drumul una cu câmpia şi-l umpleau până la margine ca o baniţă de orz rasă. Un morman de cadavre în partea de sus, un râu de sânge în partea de jos; aşa era drumul ăsta în noaptea de 18 iunie l815. Sângele curgea până pe şoseaua de la Nivelles şi se prelingea într-o băltoacă mare în faţa unui pâlc de arbori ce închidea drumul, într-un loc care mai e arătat şi astăzi.

Ne amintim că prăbuşirea cuirasierilor avusese loc de partea cealaltă, pe şoseaua dinspre Genappe. Îngrămădirea hoiturilor era pe măsura adâncimii drumului desfundat. Spre mijloc, în partea unde se netezea, acolo pe unde trecuse divizia Delort, stratul morţilor se subţia.

Haimanaua pe care am arătat-o cititorului se ducea într-acolo. Răscolea mormanul ăsta uriaş. Privea. Făcea nu ştiu ce respingătoare trecere în revistă a morţilor. Călca prin sânge.

Deodată se opri.

La câțiva paşi în fața lui, pe drumul desfundat, în locul unde se sfârşea mormanul morților, de sub grămada asta de oameni şi de cai, ieşea o mână deschisă, luminată de lună.

Pe un deget al acestei mâini lucea ceva: un inel de aur.

Omul se aplecă, stătu o clipă ghemuit şi, când se ridică, inelul nu mai era pe mână.

Nu se ridică de tot; rămase într-o atitudine de sălbăticiune speriată, cu spatele spre movila morților, cercetând zarea, în genunchi, sprijinindu-şi partea dinainte a trupului pe degetele arătătoare proptite în pământ, cu capul la pândă deasupra marginii drumului desfundat. Cele patru labe ale şacalului sunt potrivite pentru anumite acțiuni. Pe urmă, hotărându-se, se ridică.

În clipa aceea tresări. Simți că-l apucase cineva de spate.

Se întoarse; palma deschisă se închisese şi-i apucase pulpana pelerinei.

Unui om de treabă i-ar fi fost frică. Acesta, însă, începu să râdă.

— A! zise el, e mortul! Mai bine un strigoi decât un jandarm.

Dar mâna pierdu orice putere şi-i dădu drumul. Sforțarea se iroseşte repede în groapă.

— Ei! zise hoțul, nu cumva mortul ăsta e viu? Ia să vedem.

Se plecă din nou, scormoni grămada, dădu la o parte tot ce-l împiedica, înşfăcă mâna, apucă brațul, liberă capul, trase trupul şi, câteva clipe după aceea, târa după el în întunericul drumului desfundat un om neînsuflețit sau cel puțin leşinat. Era un cuirasier, un ofițer, chiar un ofițer superior; de sub platoşă îi ieşea un epolet lat de aur; nu mai avea cască. O lovitură de spadă dată cu furie îi brăzda fața pe care nu se vedea decât sânge. Altminteri, nu părea să aibă vreun mădular rupt, şi, printr-o întâmplare fericită, dacă acest cuvânt se poate întrebuința aici, morții înțepeniseră deasupra lui, încât îl feriseră să fie strivit. Ochii îi erau închişi.

Pe platoşa lui se vedea crucea de argint a Legiunii de onoare.

Hoțul smulse această cruce, care dispăru într-una din văgăunile fără fund de sub pelerină.

Pipăindu-l apoi pe ofițer la cingătoare, găsi un ceas şi-l înhăță. Scotoci după aceea jiletca, dădu peste o pungă şi-o şterpeli.

Pe când îi dădea muribundului această mână de ajutor, ofițerul deschise ochii.

— Mulțumesc! şopti el.

Mişcările repezi ale omului care-l pipăia, răcoarea nopții, aerul pe care putea să-l respire în voie, îl scoseseră din letargie.

Hoțul nu răspunse. Ridică fruntea. Se auzea un zgomot de paşi pe câmpie; se apropia probabil vreo patrulă.

Ofițerul îngăimă, pentru că în glasul lui mai stăruia agonia:

— Cine-a câştigat bătălia?

— Englezii, răspunse hoțul.

Ofițerul urmă:

— Caută. În buzunare! Ai să găseşti o pungă şi un ceas! Ia-le!

Lucrul se şi făcuse.

Hoțul se prefăcu că-i face pe plac şi spuse:

— Nu găsesc nimic.

— Mi-au fost furate, zise ofițerul. Îmi pare rău! Ar fi fost ale dumitale.

Paşii patrulei se auzeau din ce în ce mai desluşit.

— Vine cineva, zise hoțul, pregătindu-se să plece.

Ofițerul, ridicând cu multă greutate brațul, îl opri:

— Mi-ai salvat viața. Cine eşti?

Hoțul răspunse iute şi în şoaptă:

— Făceam parte ca şi dumneavoastră din armata franceză. Trebuie să vă părăsesc. Dacă m-ar prinde, m-ar împuşca. V-am salvat viața. Acum, descurcați-vă.

— Ce grad ai?

— Sergent.

— Cum te numeşti?

— Thénardier.

— Nu voi uita numele ăsta, spuse ofițerul. Ține-l minte pe-al meu. Mă cheamă Pontmercy.

CARTEA A DOUA

VASUL ORION

I – Numărul 24601 devine numărul 9430

Jean Valjean fusese prins din nou.

Vom trece repede peste amănuntele dureroase. Ne mărginim să transcriem aici două dări de seamă publicate în ziarele vremii, la câteva luni după întâmplările uimitoare care s-au petrecut la Montreuil-sur-mer.

Articolele sunt destul de scurte. Se ştie că pe vremea aceea nu exista încă *Gazeta tribunalelor*.

Îl reproducem pe cel dintâi, din *Drapelul alb*. Poartă data de 25 iulie 1822:

„Într-un district din Pas-de-Calais s-a petrecut de curând un fapt puțin obişnuit. Un om care nu era de prin partea locului, pe nume d. Madeleine, înfiripase cu câțiva ani în urmă, prin nişte procedee noi, o veche industrie locală, fabricarea mărgelelor de sticlă neagră. Prin asta se îmbogățise şi, să recunoaştem, îmbogățise şi ținutul. Drept recunoştință pentru serviciile aduse, fusese numit primar. Poliția a descoperit că d. Madeleine nu era decât un fost ocnaş, osândit în 1796 pentru furt şi că-l chema Jean Valjean. Jean Valjean a fost întemnițat din nou. Înainte de arestare, se pare că a izbutit să scoată de la d. Laffitte o sumă de peste o jumătate de milion, pe care o depusese la acesta şi pe care de altfel se spune că o câştigase cinstit din comerțul lui. După ce a fost întemnițat din nou în ocna din Toulon, nu s-a putut afla unde ascunsese Jean Valjean banii ăştia…”

Reproducem cel de-al doilea articol, ceva mai amănunțit, după *Journal de Paris* de la aceeaşi dată:

„Un fost ocnaş liberat, numit Jean Valjean, a apărut de curând în fața curții cu juri din Var, în împrejurări vrednice de a atrage atenția. Ticălosul acesta izbutise să înşele vigilența poliției; îşi schimbase numele şi reuşise să fie numit primar într-unul din ora oraşele noastre din Nord. Întemeiase în oraşul acela un negoț destul de însemnat. În cele din urmă, a fost demascat şi arestat, mulțumită sârguinței neobosite a parchetului. Trăia cu o prostituată, care a murit de spaimă în clipa în care a fost arestat. Nemernicul ăsta, care are o forță herculeană, izbutise să evadeze; dar, la câteva zile după evadare, poliția l-a prins din nou, chiar la Paris, în clipa când se urca într-una din trăsurile acelea mici, care fac cursa între Capitală şi satul Montfermeil (Seine-et-Oise). Se spune că s-a folosit de răgazul acestor câteva zile de libertate pentru ca să reintre în posesia unei mari sume de bani, pe care o depusese la unul dintre bancherii noştri cunoscuți. Se crede că e vorba de vreo şase sau şapte sute de mii de franci. Actul de acuzare susține că i-ar fi îngropat într-un loc ştiut numai de el şi n-au putut fi găsiți. În orice caz, numitul Jean Valjean a fost dat în judecata curții cu juri din departamentul Var pentru furt la drumul mare săvârşit cu mâna înarmată, acum vreo opt ani, asupra persoanei unuia din acei copii cumsecade care, cum a spus în versuri nemuritoare patriarhul din Ferney[1]:

...din Savoia-n fiecare an coboară
să curețe-n hogeacuri astupate
funinginea – cu mâna lor uşoară...

Tâlharul n-a încercat să se apere. S-a arătat, prin glasul convingător şi iscusit al procurorului general, că furtul fusese săvârşit în complicitate şi că Jean Valjean făcea parte dintr-o bandă de hoți din Sud. Drept urmare, fiind găsit vinovat, Jean Valjean a fost condamnat la moarte. Criminalul n-a vrut să facă recurs. În îndurarea lui fără margini, regele a binevoit să-i schimbe pedeapsa în muncă silnică pe viață. Jean Valjean a fost trimis numaidecât la ocna din Toulon.”

Se ştie că la Montreuil-sur-mer Jean Valjean fusese un om evlavios. Unele ziare, printre care şi *Le Constitutionnel*, înfățişează această schimbare a pedepsei drept o izbândă a partidului clerical.

La ocnă, numărul lui Jean Valjean fu schimbat. Se numea acum 9430.

[1] Localitate unde şi-a petrecut Voltaire ultimii douăzeci de ani din viață.

De altfel, fie zis în treacăt, odată cu domnul Madeleine dispăru şi prosperitatea orăşelului Montreuil-sur-mer: se împlini tot ce prevăzuse el în noaptea lui de înfrigurare şi de îndoială; într-adevăr, rămas fără el, oraşul rămase fără suflet. După căderea lui, avu loc la Montreuil-sur-mer împărțeala egoistă a marilor înfăptuiri năruite, fatala destrămare a lucrurilor înfloritoare care se săvârşesc zilnic, pe neştiute, în comunitatea omenească şi pe care istoria n-a luat-o în seamă decât o singură dată, fiindcă s-a întâmplat după moartea lui Alexandru. Locotenenții se încoronează regi; contramaiştrii se improvizează fabricanți. Se iscară învrăjbirile invidiei. Marile ateliere ale domnului Madeleine îşi închiseră porțile; clădirile se dărăpănară; lucrătorii se risipiră. Unii părăsiră localitatea, alții se lăsară de meseria asta. Toate se făceau în mic în loc să se facă în mare; se urmărea câştigul, în loc să se urmărească calitatea. Nu mai era un centru; concurență şi înverşunare pretutindeni. Domnul Madeleine stăpânea şi conducea totul. După căderea lui, fiecare se gândea numai la sine; dorul de luptă luase locul spiritului de organizare; în locul bunăvoinței, îndârjirea; în locul bunătății arătate tuturor de către întemeietor, duşmănia unuia împotriva celuilalt; firele înnodate de domnul Madeleine se încurcară şi se rupseră; procedeele de fabricație începură să fie falsificate, valoarea produselor scăzu, oamenii pierdură încrederea; posibilitățile de desfacere se micşorară; comenzile erau din ce în ce reduse; salariile scăzură, atelierele nu mai aveau ce lucra; veni falimentul. Şi, odată cu asta, nu mai era nimic pentru săraci. Totul se risipi.

Statul însuşi băgă de seamă că fusese strivit cineva undeva. În mai puțin de patru ani după pronunțarea sentinței curții cu juri, prin care se constata, în folosul ocnei, identitatea dintre domnul Madeleine şi Jean Valjean cheltuielile pentru încasarea impozitelor în districtul Montreuil-sur-mer se dublară şi domnul de Villèle[2] făcea observația asta de la tribună, în luna februarie 1827.

II – În care se vor citi două versuri care sunt poate de la diavol

Înainte de a păşi mai departe, socotim nimerit să povestim cu oarecare amănunte o întâmplare ciudată care s-a petrecut la

[2] Preşedintele cabinetului francez între 1821 şi 1828; om de încredere al lui Carol al X-lea şi al ultraregaliştilor; a luat cele mai reacționare măsuri dictate de clica feudalo-clericală.

Montfermeil cam în aceeaşi vreme, şi care se potriveşte întrucâtva cu unele presupuneri ale procurorului general.

În localitatea Montfermeil dăinuieşte o credinţă foarte veche, cu atât mai ciudată şi mai preţioasă cu cât o superstiţie populară în vecinătatea Parisului e ca un aloe[3] în Siberia. Suntem dintre cei ce respectă orice plantă rară. Iată care e superstiţia din Montfermeil. Se crede că, din timpuri străvechi, diavolul şi-a ales pădurea ca să-şi îngroape acolo comorile. Cumetrele spun că adeseori întâlnesc pe înserate, prin locurile mai puţin umblate ale pădurii, un om negricios, cu înfăţişare de căruţaş sau de tăietor de lemne, încălţat cu saboţi, purtând pantaloni şi bluză de pânză, şi care poate fi recunoscut deoarece în loc de tichie sau pălărie are pe cap două coarne foarte mari. Într-adevăr, în felul ăsta poate fi lesne recunoscut. De obicei, acest om se ocupă cu săparea unei gropi. Sunt trei chipuri de a trage folos din această întâlnire. Mai întâi, să te apropii de el şi să-i vorbeşti. Vei băga atunci de seamă că omul e un ţăran oarecare, că pare negru din pricina amurgului, că nu sapă nicio groapă, dar că smulge iarbă pentru vaci şi că ceea ce luaseşi drept coarne nu erau altceva decât o furcă pentru bălegar, pe care o poartă pe umăr şi ai cărei dinţi ţi se păreau, seara, din depărtare, că-i ies din cap. Te-ntorci acasă şi-ţi dai sufletul într-o săptămână. Al doilea chip este să-l urmăreşti, să-l aştepţi până-şi sapă groapa, până o astupă la loc şi pleacă; pe urmă alergi repede la groapă, o scormoneşti şi scoţi de acolo „comoara” pe care a îngropat-o, fără îndoială, omul cel negru. În cazul ăsta, mori într-o lună. În sfârşit cel de-al treilea chip e să nu vorbeşti cu omul negru, să nu te uiţi la el şi să fugi cât te ţin picioarele. Vei muri până într-un an.

Deoarece toate aceste trei chipuri au neajunsurile lor, cel de-al doilea, care oferă cel puţin oarecare foloase, printre care şi pe acelea de a pune mâna pe o comoară, fie şi pentru o lună, este îndeobşte cel adoptat. Oamenii îndrăzneţi, pe care-i ispiteşte orice, au răscolit adesea, după cât se spune, gropile săpate de omul negru şi au încercat să-l jefuiască pe diavol. Se pare că nu-i vorba de cine ştie ce – dacă ar fi să ne luăm după spusele din bătrâni şi mai cu seamă după cele două versuri enigmatice, scrise într-o latină barbară, pe care le-a lăsat cu privire la cele povestite mai sus un călugăr normand rău văzut, puţin vrăjitor, care se numea Tryphon. Acest Tryphon e îngropat la mânăstirea Saint-Georges din Bocherville, lângă Rouen, iar

[3] O plantă tropicală.

din mormântul lui ies broaşte râioase.

Oamenii se trudesc din greu – gropile astea fiind de obicei foarte adânci – năduşesc, scormonesc, lucrează toată noaptea, pentru că treaba asta se face noaptea, cămaşa le e leoarcă, lumânarea e pe sfârşite, cazmaua s-a tocit, şi când în cele din urmă ajung la fundul gropii, când pun mâna pe „comoară”, peste ce dau? Ce e comoara diavolului? Un bănuţ, câteodată un taler[4], o piatră, un schelet, un cadavru însângerat, uneori o stafie împăturită în patru, ca un petic de hârtie într-un portofel, alteori nimic. Se pare că tocmai asta le vestea curioşilor indiscreţi versurile lui Tryphon:

Fodit, et in fossa thesauros condit opaca
As, nummos, lapides, cadaver, simulacra, nihilque…[5]

Se pare că şi astăzi se mai găsesc acolo, ba un corn pentru praf de puşcă, plin cu gloanţe, ba un joc de cărţi, vechi, unsuroase şi pârlite, de care s-au slujit desigur diavolii. Tryphon nu pomeneşte de aceste două descoperiri din urmă, întrucât Tryphon a trăit în veacul al XII-lea şi diavolul nu pare să se fi gândit să născocească praful de puşcă înaintea lui Roger Bacon[6] şi cărţile de joc înaintea lui Carol al VI-lea[7].

De altminteri, dacă joci cu cărţile astea, poţi fi sigur că pierzi şi cămaşa de pe tine; iar în ceea ce priveşte praful de puşcă din corn, el are însuşirea de-a face ca puşca să ţi se descarce în obraz.

La puţină vreme, după ce procurorul general socotise că ocnaşul Jean Valjean în timpul evadării sale de câteva zile, ar fi dat târcoale în jurul târguşorului Montfermeil, s-a observat în aceeaşi localitate că un bătrân cantonier, pe care-l chema Boulatruelle, „îşi făcea de lucru” prin pădure. Cei de prin partea locului erau încredinţaţi că Boulatruelle ăsta fusese închis la ocnă; era supravegheat de poliţie şi, întrucât nu găsea nicăieri de lucru, administraţia îl folosea pe-o leafă de nimic în postul de cantonier pe drumul dintre Gagny şi Lagny.

Boulatruelle era un om pe care localnicii nu-l prea vedeau cu ochi buni; era prea respectuos, prea umil, gata să se descopere în faţa orişicui, tremurând şi zâmbind înaintea jandarmilor; făcea probabil parte din vreo bandă, spuneau ei, bănuindu-l că ar putea pândi pe la

---

[4] O monedă valorând câţiva franci.

[5] Sapă pământul şi-n groapă-ntunecoasă ascunde comori. Bani, arginţi, pietre, cadavre, spectre şi nimic… (lat.).

[6] Gânditor materialist englez din secolul al XII-lea, care, condamnând scolastica medievală, a chemat la studierea pe cale experimentală a naturii.

[7] Rege al Franţei (1330–1422).

vreun colț de pădure, pe înserat. N-avea decât o scuză: că era bețiv.

Iată ce credeau oamenii a fi observat.

De câtva timp, Boulatruelle lăsa înainte de vreme lucrul lui de pietruire şi întreținere a drumului şi se ducea cu cazmaua în pădure. Îl întâlneai pe înserate prin luminişurile cele mai pustii, prin desişurile cele mai sălbatice, prefăcându-se a căută ceva, câteodată săpând gropi. Bătrânele care treceau pe acolo îl luau la început drept Belzebut, pe urmă îl recunoşteau pe Boulatruelle, dar nu se simțeau deloc mai liniştite. Întâlnirile astea păreau că-l supără mult pe Boulatruelle. Se vedea bine că încerca să se ascundă şi că era o taină în ceea ce făcea. Se spunea în sat: „E lămurit că s-a arătat iar dracul. Boulatruelle l-a zărit şi-l caută. Adevărul e că ăsta e în stare să pună mâna pe avuțiile ascunse ale lui Lucifer.” Scepticii adăugau: „Oare Boulatruelle o să-l tragă pe sfoară pe diavol, ori diavolul o să-l păcălească pe Boulatruelle?” Bătrânele îşi făceau de zor semnul crucii.

De la o vreme, cotrobăitul lui Boulatruelle prin pădure încetă, şi el îşi reluă lucrul lui de cantonier ca mai-nainte. Oamenii începură să vorbească despre altele.

Câțiva inşi rămăseseră totuşi curioşi, zicându-şi că puteau să dea acolo, dacă nu peste comorile de neînchipuit din poveste, măcar peste vreun chilipir mai gras şi mai lesne de pipăit decât biletele de bancă ale diavolului, a cărui taină o descoperise fără îndoială pe jumătate cantonierul. Cei mai „intrigați” erau învățătorul şi cârciumarul Thénardier, care era prieten cu toată lumea şi nu se dăduse înapoi să se împrietenească şi cu Boulatruelle.

— A fost la ocnă? spunea Thénardier. Nu zău! Nu se poate şti nici cine e acolo, nici cine-o să ajungă acolo.

Într-o seară, învățătorul afirma că altădată justiția s-ar fi întrebat ce căuta Boulatruelle în pădure şi că el ar fi trebuit să vorbească; la nevoie l-ar fi torturat, şi Boulatruelle n-ar fi putut rezista, de pildă, chinului apei.

— Să-l supunem la chinul vinului, spuse Thénardier.

Se aşezară la o masă şi-i dădură de băut bătrânului cantonier. Boulatruelle bău mult şi vorbi puțin. El îmbină cu o artă uimitoare şi într-o proporție măiastră setea unui nesățios cu discreția unui judecător. Cu toate astea, după multe încercări de a-l iscodi, de a alătura şi de a lega cele câteva cuvinte încâlcite care i-au scăpat, Thénardier şi învățătorul crezură c-au înțeles cam următoarele:

Într-o dimineață, pe când se ducea în zori la lucru, Boulatruelle ar fi văzut cu mirare într-un colț al pădurii, într-un tufiş, o lopată şi un

hârleț, „ca să zicem aşa, ascunse”. I-a trecut prin gând totuşi, că puteau să fie lopata şi hârlețul moşului Six-Fours, care căra apă şi nu s-a mai gândit la asta. În seara aceleiaşi zile însă, a văzut fără ca el însuşi să poată fi văzut, deoarece se afla în dosul unui copac gros, „un individ” care nu era câtuşi de puțin de prin partea locului şi pe care el, Boulatruelle, îl cunoştea foarte bine. Acest „individ” se îndrepta spre desişul pădurii. În tălmăcirea lui Thénardier: „un tovarăş de ocnă.” Boulatruelle refuzase cu încăpățânare să le spună numele lui. Individul ăsta avea în mână un pachet, ceva pătrat ca o cutie mare sau ca o lădiță. Boulatruelle rămase surprins. Abia după şapte sau opt minute îi veni în gând să-l urmărească pe „individ”. Era, însă, prea târziu: „individul” intrase în desiş, se întunecase, şi Boulatruelle nu l-a mai putut ajunge. Atunci se hotărî să stea la pândă la marginea pădurii. Răsărise luna. Peste câteva ceasuri, Boulatruelle l-a văzut pe „individul” lui ieşind din tufiş fără lădiță, dar cu un hârleț şi cu o lopată în mână. Boulatruelle l-a lăsat pe „individ” să treacă şi nu s-a gândit să-l oprească, spunându-şi că celălalt era de trei ori mai puternic decât el. Era înarmat cu o sapă şi că, recunoscându-l şi văzându-se recunoscut, l-ar fi ucis. Duioasa revărsare de simțăminte a doi vechi tovarăşi care se regăsesc. Dar lopata şi hârlețul fuseseră o rază de lumină pentru Boulatruelle; se repezi în tufişul observat de dimineață şi nu mai găsi nici lopata, nici hârlețul. A înțeles prin urmare că „individul” lui, după ce intrase în pădure, săpase acolo o groapă cu hârlețul, îngropase în ea lădița şi astupase la loc groapa cu lopata. Şi, cum lada era prea mică pentru ca să conțină un cadavru, ea conținea desigur bani. Iată cauza cercetărilor lui. Boulatruelle cutreierase, cercetase, scotocise toată pădurea şi scormonise peste tot unde i se păruse că pământul fusese răscolit de curând. Zadarnic. N-a putut descoperi nimic. În Montfermeil nu se mai gândea nimeni la asta. Numai câteva bătrâne spuneau: „Fiți siguri că tot tămbălăul ăsta n-a fost făcut degeaba de cantonierul din Gagny. Cu siguranță că s-a arătat diavolul.”

III – Lanțul trebuie să fi suferit mai înainte o anumită operație pregătitoare ca să poată fi sfărâmat dintr-o lovitură de ciocan

Spre sfârşitul lunii octombrie a aceluiaşi an 1823 locuitorii din Toulon văzură întorcându-se în port, în urma unei furtuni, spre a i se repara unele stricăciuni, vasul *Orion*, care mai târziu a fost între-

buințat la Brest ca vas-şcoală şi care pe atunci făcea parte din escadra Mediteranei.

Bastimentul acesta, cât era de schilodit, fiindcă marea se purtase cu el rău de tot, făcu impresie când intră în radă. Avea nu mai țin minte ce fel de pavilion, care-i dădea dreptul la un salut reglementar de unsprezece lovituri de tun, la care el răspunse cu lovitură pentru lovitură; toate la un loc, douăzeci şi două. S-a făcut socoteala că, în salve, onoruri regale şi militare, schimburi zgomotoase de curtoazie, semnale protocolare, formalități de rade şi citadele, răsărituri şi apusuri de soare, salutate în toate zilele de toate fortărețele şi de toate vapoarele de război, intrări şi ieşiri din porturi etc., etc., se trag pe tot pământul, la fiecare douăzeci şi patru de ore, o sută cincizeci de mii de lovituri de tun fără niciun folos. Socotind şase franci lovitura de tun, înseamnă că nouă sute de mii de franci pe zi, adică trei sute de milioane pe an, se duc în vânt. Nu e decât un amănunt. Şi-n vremea asta sărăcimea moare de foame.

Anul 1823 a fost ceea ce sub restaurație se numea „epoca războiului Spaniei”[8].

Războiul acesta cuprindea o mulțime de evenimente într-unul singur, precum şi nenumărate ciudățenii. O mare afacere de familie pentru casa de Bourbon, ramura franceză ajutând şi luând sub ocrotirea ei ramura din Madrid, adică făcând un act de autoritate al primului născut; o revenire aparentă la tradițiile noastre naționale, amestecată cu supunere şi servitute față de guvernele din Nord; domnul duce d’Angoulême, poreclit de ziarele liberale „eroul de la Andujar”, înăbuşind într-o atitudine triumfală, care nu prea se potrivea cu înfățişarea sa liniştită, vechiul terorism, atât de real, al sfântului scaun, războindu-se cu terorismul himeric al liberalilor; revoluționarii reînviați spre marea îngrijorare a cucoanelor de neam, sub numele de *descamisados*; monarhismul punând bețe-n roate progresului, pe care-l numesc anarhie; teoriile de la ’89 smulse pe neaşteptate cu rădăcină; o stavilă europeană impusă ideii franceze care făcea înconjurul lumii; alături de fiul Franței ca generalisim,

---

[8] Este vorba de ocuparea Spaniei de către armata franceză, ocupație hotărâtă în 1823 la congresul Sfintei Alianțe. Trupele franceze ale restaurației, comandate de ducele d’Angoulême, au înăbuşit în Spania o mişcare burghezo-liberală, care începea să ia proporții, neliniştind reacțiunea europeană. Rezistența burgheziei spaniole a fost slabă. Francezii au fost bine primiți de către nobilime şi cler.

prințul de Carignan, de atunci încoace Charles-Albert[9], înrolându-se ca voluntar cu epoleți de lână roşie în cruciada regilor împotriva popoarelor; ostaşii imperiului pornind din nou la luptă, dar, după opt ani de odihnă, abătuți şi cu cocardă albă; drapelul tricolor fluturat în străinătate de o mână de francezi viteji, întocmai cum drapelul alb fluturase la Coblentz[10], cu treizeci de ani în urmă; călugării amestecați printre soldați; ideea de libertate şi progres redusă la tăcere prin baionete; principiile înăbuşite cu lovituri de tun; Franța năruind cu armele ceea ce a clădit cu spiritul; pe de altă parte, căpeteniile duşmane vândute, ostaşii şovăielnici, oraşele asediate de milioane; nu mai au primejdii militare, şi cu toate astea exploziile erau cu putință ca într-o mină luată prin surprindere şi cotropită; puțină vărsare de sânge, un dram de onoare câştigată, ruşine pentru unii, glorie pentru niciunul; aşa a fost războiul ăsta, dezlănțuit de prinți ce coborau din Ludovic al XIV-lea şi condus de generali care-şi trăgeau obârşia din Napoleon. El a avut trista soartă de a nu putea aminti nici războiul în stil mare, nici marea politică.

Câteva dintre faptele de arme de atunci au fost într-adevăr serioase; luarea Trocaderului[11] printre altele, a fost o frumoasă ispravă militară; în general, însă, trâmbițele acestui război au un sunet hodorogit; totul laolaltă pare suspect; istoria recunoaşte că Franța a fost nevoită să primească această falsă biruință. Părea neîndoios că unii ofițeri spanioli, care primiseră sarcina de a rezista, au cedat cu prea mare uşurință; ideea de corupție pare strâns legată de victorie; se lasă impresia că în această campanie s-au câştigat mai degrabă generalii decât bătăliile, şi ostaşul biruitor se întorcea acasă umilit. Război umilitor. Într-adevăr, pentru că între cutele drapelului se putea citi: *Banca Franței*.

---

[9] Rege al Sardiniei şi al Piemontului (1831–1849). A încercat să elibereze Lombardia şi Veneția de sub stăpânirea austriacă, dar a fost învins. În interior a înăbuşit mişcarea republicană a „Italiei tinere”. În 1823, pe când era numai moştenitor al tronului şi se numea prinț de Carignan, a luat parte ca voluntar la expediția ducelui d’Angoulême în Spania.

[10] Drapelul alb cu flori de crin aurii era drapelul emigranților monarhişti din timpul Revoluției Franceze; drapelul tricolor era cel al revoluționarilor, adoptat şi de Napoleon. Până la cucerirea malului stâng al Rinului de către armatele revoluționare, centrul emigranților reacționari era oraşul Coblentz pe Rin.

[11] Fort al portului Cadix din Spania, cucerit în 1823 de agresorii francezi comandați de ducele d’Angoulême.

Ostaşii din războiul de la 1806, peste care se surpase, înspăimântătoare, Saragosa, încruntau din sprâncene în 1823, în fața cuceririi uşoare a cetăților şi se pomeneau că-l regretă pe Palafox[12]. Aşa e firea Franței; îi place mai degrabă să-l aibă în față pe Rostopcin[13] decât pe Ballesteros[14].

Dintr-un alt punct de vedere, şi mai serios încă, asupra căruia suntem datori să stăruim, campania aceasta, care jignea în Franța spiritul militar şi revolta mai cu seamă spiritul democratic, era o încercare de înjosire. În războiul acesta, ținta ostaşului francez, fiu al democrație, era cucerirea unui jug pentru altul. Lucru nefiresc şi îngrozitor! Franța este făcută să trezească conştiința popoarelor, nu s-o înăbuşe. Începând de la 1792, toate revoluțiile din Europa se reduc la Revoluția Franceză; lumina libertății vine din Franța. Libertatea radiază din Franța ca de la soare. E orb cine n-o vede! A spus-o şi Bonaparte.

Campania din 1823, atentat împotriva vrednicului popor spaniol, era prin urmare, în acelaşi timp, un atentat împotriva Revoluției Franceze. Violența această monstruoasă o săvârşea Franța; în silă, fireşte; pentru că, în afară de războaiele de eliberare, tot ce fac armatele fac de nevoie. Cuvintele „supunere pasivă” o dovedesc. O armată e o ciudată capodoperă de socoteli, în care forța ia naştere dintr-un noian de neputințe. Aşa se explică războiul, făcut de omenire împotriva omenirii şi în pofida omenirii.

Cât despre Burboni, războiul din 1823 a fost pentru ei o nenorocire. Ei l-au socotit o izbândă. Nu şi-au dat seama cât de primejdios e să înăbuşi o idee printr-un consemn. S-au lăsat amăgiți, în naivitatea lor, atât de mult, încât şi-au adus sub acoperiş, ca un element de forță, nemăsurata slăbiciune a unei crime. Un spirit de atragere în cursă a stat la temelia politicii lor. 1830 a încolțit în 1823. Războiul din Spania ajunse, în consiliile lor, un argument în folosul actelor de autoritate şi al aventurilor de drept divin. Restabilind în Spania *el rey neto*[15], Franța putea foarte bine să restabilească monarhia absolută

[12] Apărătorul eroic al Saragosei, oraş spaniol pe Ebro, în timpul ocupației franceze (1809).

[13] Guvernator al Moscovei în timpul războiului de apărare a patriei, dus de poporul rus împotriva năvălitorilor francezi din 1812.

[14] General spaniol, unul din conducătorii mişcării burghezo-liberale din Spania. Nu a opus rezistență serioasă francezilor în 1823.

[15] Regele-sadea. Autorul se referă la Ferdinand al VII-lea de Bourbon, al cărui absolutism a fost restabilit în 1823 de către trupele intervenționiste

la ea acasă. Au căzut în greşeala primejdioasă de a socoti supunerea soldatului drept consimţământul poporului. Încrederea aceasta duce la prăbuşirea tronurilor. Nu-i bine să ne culcăm nici la umbra unui manalinier[16], nici la umbra unei armate.

Să ne întoarcem la vasul *Orion*.

În timpul operaţiilor efectuate de armata de sub comanda prinţului-generalisim, o escadră făcea manevre în Mediterană. Am arătat că vasul *Oriorn* aparţinea acestei escadre şi că fusese readus, din pricina furtunii de pe mare, în portul Toulon.

Prezenţa unui vas de război într-un port este un eveniment care atrage şi interesează mulţimea. Pentru că e vorba de ceva mare, şi mulţimii îi place tot ce e mare.

Un vas de război înseamnă una din cele mai mărețe întâlniri dintre geniul uman şi forţele naturii.

Vasul de război e alcătuit în acelaşi timp din ceea ce e foarte greu şi din ceea ce e foarte uşor, pentru că are a face totodată cu cele trei forme ale materiei – solidul, lichidul şi gazosul – şi pentru că trebuie să lupte cu toate trei. Are unsprezece gheare de fier ca să apuce cu ele granitul din fundul mării; are mai multe aripi şi mai multe antene decât insectele, ca să adune vântul din nori. Răsuflarea lui ţâşneşte printr-o sută douăzeci de ţevi de tun, ca prin nişte trâmbiţe uriaşe, şi răspunde cu semeţie tunetului. Oceanul încearcă să-l rătăcească în înspăimântătoarea asemănare a valurilor sale, dar vasul îşi are sufletul său, busola, care îl sfătuieşte şi-i arată întotdeauna Nordul. În nopţile întunecoase, felinarele sale ţin locul stelelor. Împotriva vântului are frânghia şi pânza; împotriva apei, lemnul; împotriva stâncii, fierul, arama şi plumbul; împotriva întunericului, lumina; împotriva imensităţii, un ac.

Dac-am vrea să ne facem o idee despre proporţiile uriaşe care toate laolaltă alcătuiesc vasul de război, n-avem decât să intrăm sub una din calele acoperite, cu şase etaje, din porturile Brest sau Toulon. Vasele în construcţie se află acolo, ca să zicem aşa, sub clopot. Grinda asta uriaşă e o vergă; stâlpul cel gros de lemn, culcat la pământ cât vedem cu ochii, e catargul cel mare. Măsurându-l de la rădăcina lui din cală până la vârful lui din nori, are o lungime de şaizeci de stânjeni, iar la bază un diametru de trei picioare. Catargul cel mare, englezesc, ajunge până la două sute şaptesprezece picioare

---

franceze.

[16] Arbore din Antile, care secretă o sevă veninoasă, despre care se crede, fără temei, că pricinuieşte moartea celor care dorm la umbra lui.

deasupra liniei de plutire. Marina strămoşilor noştri se folosea de odgoane; a noastră se foloseşte de lanțuri. Numai mormanul de lanțuri ale unui vas cu o sută de tunuri are patru picioare înălțime, douăzeci lățime şi opt adâncime. Şi pentru construirea unui asemenea vas, ştiți de cât lemn e nevoie? De trei mii de steri. O pădure plutitoare.

Şi țineți seama că nu-i vorba decât de un vas militar de acum patruzeci de ani, de o simplă corabie cu pânze; aburul, pe atunci la începuturile lui, a adăugat între timp miracole noi acestei minuni care se cheamă un vas de război. În ceasul de față, de pildă, vasul mixt, cu elice, e o maşină uimitoare, purtată de nişte pânze care au o suprafață de trei mii de metri pătrați şi de un cazan cu o putere de două mii cinci sute de cai.

Fără să vorbim despre aceste minuni mai noi, vechea navă a lui Cristofor Columb şi a lui Ruyter[17] e una din marile capodopere ale omului. Ea e nesecată în forță, ca şi suflarea infinitului; înmagazinează vântul în pânzele sale, e sigură pe ea în uriaşa desfăşurare a talazurilor, pluteşte şi tronează.

Vine totuşi o vreme când furtuna frânge verga de treizeci de metri lungime ca pe un pai, când vântul îndoaie ca pe o trestie catargul de patru sute de picioare înălțime, când ancora care cântăreşte cu zecile de mii se răsuceşte în botul valului ca undița pescarului între fălcile unei ştiuci, când tunurile monstruoase scot mugete jalnice, fără folos, pe care uraganul le împrăştie în gol şi în noapte, când toată puterea şi toată măreția asta se cufundă într-o putere şi o măreție şi mai mare.

Ori de câte ori o forță uriaşă se dezlănțuie spre a sfârşi într-o uriaşă slăbiciune, asta dă de gândit oamenilor. De aceea, cei curioşi se îmbulzesc în porturi, fără să-şi dea ei înşişi prea bine seama de ce, în jurul acestor minunate maşini de război şi de navigație.

Aşadar în fiecare zi, de dimineață până seara, cheiurile şi digurile portului Toulon erau înțesate de oameni fără treabă şi de gură-cască care n-aveau altă treabă decât să se uite la *Orion*.

Vasul *Orion* era bolnav de multă vreme. Din călătoriile sale de mai-nainte, straturi groase de scoici i se îngrămădiseră pe carenă[18] în asemenea măsură, încât îl făcuseră să-şi piardă jumătate din vite-

---

[17] Amiral olandez din secolul al XVII-lea, mort în bătălia navală împotriva flotei franceze în fața portului Siracuza din Sicilia (1676).

[18] Partea corăbiei care se înfundă în apă.

ză; fusese adus pe țărm anul trecut ca să fie curățat de scoici, pe urmă fusese pus din nou în circulație. Dar acest răzuit slăbise încheieturile carenei. În apropierea Balearelor scândurile se slăbiseră şi se desfăcuseră şi, fiindcă partea dinăuntru a corăbiilor nu se făcea pe atunci din tablă, nava luase apă. O izbitură furioasă a fluxului venit pe neaşteptate, sfărâmase la babord[19] ciocul vasului şi un sabord[20], iar platforma catargului din față suferise de asemenea stricăciuni. În urma acestor avarii, vasul *Orion* se întorsese la Toulon.

Ancorase lângă Arsenal. Se afla în şantier şi începuseră să-l repare. Cheresteaua nu suferise stricăciuni la tribord[21], dar, ca de obicei, câteva scânduri fuseseră desfăcute pe alocuri, pentru ca aerul să fie lăsat să pătrundă în scheletul vasului.

Într-o dimineață, mulțimea care privea fu martora unui accident.

Echipajul tocmai se ocupa cu strângerea pânzelor. Marinarul însărcinat cu legarea pânzei de catargul cel mare de la tribord îşi pierdu echilibrul. Fu văzut alunecând; mulțimea îngrămădită pe cheiul Arsenalului scoase un strigat; omul căzuse cu capul în jos; se rostogoli în jurul vergii, cu mâinile întinse în gol; apucă în cădere scara de frânghie cu o mână, pe urmă cu cealaltă, şi rămase atârnat acolo. Marea se afla sub el la o adâncime amețitoare. Zdruncinătura căderii lui dăduse scării de frânghie o violentă mişcare de legănare. Omul se bălăbănea la capătul funiei ca piatra unei praştii.

A-i sări în ajutor însemna a înfrunta o primejdie îngrozitoare. Niciunul dintre mateloți – toți pescari de coastă de curând înrolați – nu cuteza să se aventureze. Între timp, nefericitul marinar se istovea; nu i se putea zări spaima pe față, dar din toate mădularele lui se vedea că puterile îi sunt pe sfârşite. Brațele i se încordau într-o cramponare grozavă. Fiecare sforțare ca să se urce nu făcea decât să întețească oscilațiile scării. Nu striga, de teamă să nu i se sleiască puterile. Nu se aştepta decât clipa când va da drumul funiei şi, din când în când, toți întorceau capetele ca să nu-l vadă prăbuşindu-se. Sunt clipe când un capăt de frânghie, o prăjină, o ramură de copac înseamnă însăşi viața; şi e îngrozitor să vezi o făptură vie desprinzându-se şi căzând ca un fruct copt.

Deodată, un om fu zărit cățărându-se pe funie cu sprinteneala

---

[19] Latura din stânga a unei corăbii privită de la pupă spre provă. (Pupa – spate; prova – față.)

[20] Ferestruică pe flancul unei corăbii.

[21] Latura din dreapta a unei corăbii privită de la pupă spre provă.

unei pisici sălbatice. Omul purta haine roşii, vărgate; era ocnaş; avea bonetă verde; era ocnaş pe viață. În clipa când ajunse în dreptul catargului, vântul îi smulse boneta şi lăsă să i se vadă capul cu desăvârşire alb; nu era un om tânăr.

Într-adevăr, un ocnaş, folosit pe bord la o corvoadă, alergase din primul moment la ofițerul de serviciu şi, în mijlocul zăpăcelii şi lipsei de hotărâre a echipajului, pe când toți mateloții tremurau şi se dădeau înapoi, ceruse voie ofițerului să-şi pună în primejdie viața ca să-l salveze pe marinar. La răspunsul afirmativ al ofițerului, el sfărâmase cu o lovitură de ciocan lanțul țintuit la cătuşa piciorului, apoi pusese mâna pe o frânghie şi-şi făcuse vânt printre funii. Nimeni nu băgă de seamă, în clipa aceea, uşurința cu care fusese rupt lanțul. Abia ceva mai târziu unii şi-au adus aminte de asta.

Într-o clipă fu pe vergă. Se opri câteva secunde şi păru că o măsoară cu privirea. Secundele astea, în cursul cărora vântul îl legăna pe marinarul atârnat ca un fir de ață, părură veacuri celor ce-l urmăreau. În sfârşit, ocnaşul ridică ochii spre cer şi porni mai departe. Mulțimea răsuflă. Îl văzu străbătând verga în goană. Ajungând la margine, prinse acolo un capăt al funiei pe care o luase cu el, lăsând să atârne capătul celălalt, pe urmă începu să alunece de-a lungul funiei; şi atunci cei de față trecură printr-o spaimă de nedescris; în locul unui singur om atârnând în gol, acum erau doi.

Părea un păianjen care voia să prindă o muscă; numai că în această împrejurare păianjenul aducea viață, nu moarte. Mii de priviri erau ațintite asupra celor doi. Niciun strigăt, niciun cuvânt, aceeaşi înfiorare încorda toate inimile. Toți îşi țineau răsuflarea, ca şi cum s-ar fi temut să adauge cea mai uşoară adiere vântului care-i zgâlțâia pe cei doi nefericiți.

Între timp, ocnaşul izbutise să alunece până la marinar. Era şi vremea; încă un minut, şi omul, istovit, deznădăjduit, şi-ar fi dat drumul în gol; ocnaşul îl legă zdravăn cu funia de care se ținea cu o mână, pe când cu cealaltă lucra. În sfârşit fu văzut urcându-se iar pe vergă şi trăgându-l cu el pe marinar; îl susținu acolo o clipă, ca să-i dea răgaz să-şi vină în fire, apoi îl luă în brațe şi-l duse, mergând pe vergă, până la butuc, iar de acolo pe platforma catargelor, unde-l încredință camarazilor săi.

În clipa aceea, mulțimea izbucni în aplauze; câțiva bătrâni paznici de ocnă începură să plângă, femeile de pe chei se îmbrățişară; şi toți strigară într-un glas, cu un fel de emoție crâncenă: „Să fie grațiat!”

Între timp, omul începuse să coboare, ca să se întoarcă la corvoa-

dă. Ca să ajungă mai curând, se lăsă să alunece pe funie, apoi alergă pe o vergă joasă. Toate privirile îl urmăreau. La un moment dat, lumea se înfioră; fie din pricina oboselii, fie că-i venise ameţeală, el păru că şovăie şi că se clatină. Mulţimea scoase deodată un răcnet; ocnaşul căzuse în mare.

Căderea era primejdioasă. Fregata *Algésiras* era acostată lângă *Orion*, şi nefericitul ocnaş căzuse între cele două nave. Se bănuia că alunecase sub una din ele. Patru oameni se aruncară îndată într-o barcă. Lumea, îi încuraja; teama se strecurase din nou în sufletele tuturor. Omul nu mai ieşise la suprafaţă. Pierise în mare fără să lase vreo dâră, ca şi cum ar fi căzut într-un butoi cu ulei. Se făcură sondaje, se coborî în adânc; totul fu zadarnic. Îl căutară până seara târziu; nu-i găsiră nici măcar cadavrul.

A doua zi, ziarul din Toulon publica aceste câteva rânduri:

„17 noiembrie 1823. Ieri un ocnaş care făcea corvoada pe vasul Orion a căzut în mare şi s-a înecat, după ce scăpase de la moarte un marinar. Cadavrul său n-a mai putut fi găsit. Se crede că a intrat sub piloţii Arsenalului. Omul era întemniţat sub nr. 9430 şi se numea Jean Valjean.”

CARTEA A TREIA

ÎNDEPLINIREA FĂGĂDUIELII FĂCUTE MOARTEI

I – Problema apei la Montfermeil

Montfermeil e aşezat între Livry şi Chelles, la marginea dinspre miazăzi a podişului înalt care desparte Ourcq de Marne. Astăzi e un târg destul de mare, împodobit în tot cursul anului cu vile albe, iar duminicile cu burghezi veseli.

Prin anul 1823 nu se găseau la Montfermeil nici atâtea case albe, nici atâția burghezi în toane bune. Era un sat oarecare în mijlocul pădurii. Din când în când, dădeai peste câteva case țărăneşti din secolul trecut, uşor de recunoscut după înfățişarea lor, după balcoanele de fier răsucit şi după ferestrele lungi, ale căror geamuri pătrate fac, pe albul obloanelor trase, tot felul de jocuri de culori. Dar Montfermeil nu era decât un sat. Negustorii de postav retraşi din afaceri şi amatorii de vilegiatură nu-l descoperiseră încă. Era un loc liniştit şi încântător, cu totul izolat, unde se putea trăi ieftin o viață țărănească îmbelşugată şi uşoară. Numai că apa se găsea foarte greu, din pricina înălțimii podişului. Trebuia s-o cauți departe.

Jumătatea satului dinspre Gagny scotea apă din lacurile minunate care se găsesc în pădure; cealaltă jumătate care înconjoară biserica şi care dă înspre Chelles, nu găsea apă de băut decât la un izvor mititel de la jumătatea coastei, aproape de şoseaua ce ducea spre Chelles, la vreun sfert de ceas de Montfermeil.

Aprovizionarea cu apă era, prin urmare, un lucru destul de greu pentru orice gospodărie. Casele mari, aristocrația, din care făcea parte şi cârciuma Thénardier, plăteau câte un ban pentru fiecare găleată cu apă unui bătrân sacagiu care câştiga, cărând apă la Montfermeil, vreo patruzeci de centime pe zi; dar bătrânul nu lucra

vara decât până la ceasurile şapte seara şi iarna până la ceasurile cinci; de îndată ce se lăsa noaptea, de îndată ce se închideau obloanele caselor, cine n-avea apă de băut se ducea să şi-o ia singur, ori se lipsea.

Ăsta era chinul bietei făpturi pe care cititorul poate n-a uitat-o, al micuței Cosette. După cum vă amintiți, Cosette le era de folos Thénardierilor în două feluri: mama îi plătea şi fata îi slujea... De aceea, când mama încetă să-i mai plătească – în capitolele anterioare am văzut de ce – Thénardierii o păstrară mai departe pe Cosette. Le ținea loc de slujnică. Ea alerga după apă atunci când era nevoie. Aşa că, foarte speriată la gândul de a se duce noaptea la izvor, fata avea mare grijă să nu lipsească niciodată apa în casă.

Crăciunul anului 1823 a fost deosebit de frumos la Montfermeil. Începutul iernii fusese blând; nu înghețase încă şi nici nu ninsese. Nişte scamatori veniți de la Paris primiseră de la domnul primar învoirea să-şi ridice barăcile pe ulița cea mare a satului, iar un grup de negustori ambulanți îşi construiseră, prin aceeaşi îngăduință, maghernițele în piața bisericii, chiar pe ulița Boulanger, unde, după cum vă aduceți aminte poate, se afla cârciuma Thénardier. Datorită lor, hanurile şi cârciumile se umpleau, târguşorul liniştit căpătase o viață veselă şi zgomotoasă. Trebuie să spunem, de asemenea, pentru a respecta adevărul istoric, că printre curiozitățile desfăşurate în piață era şi o menajerie, unde nişte paiațe înspăimântătoare, îmbrăcate în zdrențe şi venite nu se ştie de unde, arătau în 1823 țăranilor din Montfermeil unul din acei groaznici vulturi din Brazilia, pe care muzeul nostru regal nu-i are decât din 1845 şi care, în loc de ochi, au o cocardă tricoloră. Naturaliştii îi spun acestei păsări, mi se pare, *Caracara Polyborus*; face parte din ordinul apicizilor şi din familia răpitoarelor. Câțiva bătrâni veterani bonapartişti, întorşi în sat, se duceau să privească cu evlavie vietatea. Comedianții prezentau cocarda tricoloră ca pe o minune nemaiîntâlnită, făcută de Dumnezeu anume pentru menajeria lor.

În seara de Crăciun, câțiva bărbați – căruțaşi şi vânzători - stăteau la masă şi beau, în jurul a patru sau cinci feştile, în sala joasă a hanului Thénardier. Sala asta era ca toate sălile de cârciumă: mese, căni de cositor, sticle, cheflii, fumători; puțină lumină şi mult tămbălău. Anul 1823 era totuşi indicat prin cele două obiecte la modă pe vremea aceea în clasa burgheză şi care se aflau pe una din mese; şi anume, un caleidoscop şi o lampă de tinichea lucitoare. Thénardiera supraveghea mâncarea care fierbea la un foc zdravăn. Thénardier

bea cu muşterii şi făcea politică.

În afară de discuțiile politice, ale căror teme principale erau războiul Spaniei şi domnul duce d'Angoulême, în toiul larmei infernale se puteau auzi paranteze cu totul locale, de acest fel:

— La Nanterre şi la Suresne s-a făcut vin mult. De unde se aşteptau la zece vedre au ieşit douăsprezece. A mustit bine sub teasc.

— Dar strugurii nu trebuiau lăsați să se coacă?

— Prin partea locului strugurii nu se culeg copți. Dacă-s culeşi copți, vinul se strică numaidecât în primăvară.

— Atunci e un vin slab.

— Sunt vinuri şi mai slabe decât astea de pe aici. Strugurii trebuie culeşi cruzi.

Etc...

Sau câte un morar izbucnea:

— Suntem noi oare răspunzători de ce se găseşte în saci? Dăm peste o mulțime de boabe cu care nu ne putem pierde vremea să le alegem şi suntem nevoiți să le lăsăm la măcinat; neghină, mălură, măzăriche, linte neagră, cânepă, coada vulpii şi o mulțime de alte plante de leac, fără să mai punem la socoteală pietricelele care se găsesc din belşug în unele soiuri de grâu, mai cu seamă în grâul breton. Nu-mi place să macin grâu breton, aşa cum tăietorului de lemne nu-i place să taie grinzi cu cuie în ele. Gândiți-vă ce pulbere urâtă iese din astea la măcinat. Şi pe urmă oamenii se mai şi plâng de făină. N-au dreptate! Dacă făina e cum e, nu-i vina noastră.

Între două ferestre, un cosaş, care şedea la masă cu un proprietar, tocmindu-se pentru o muncă ce trebuia făcută în primăvară, spunea:

— Nu e deloc rău ca iarba să fie udă. Se taie mai lesne. Şi apoi şi roua e bună, domnule! Oricum, iarba asta, iarba dumneavoastră, e tânără şi cu atât mai anevoie de tăiat. Cu cât e mai fragedă, cu atât se pleacă mai mult în fața coasei.

Etc...

Cosette sta la locul ei obişnuit, pe stinghia de sub masa de bucătărie de lângă sobă. Era în zdrențe, cu picioarele goale în saboți, şi împletea la lumina focului nişte ciorapi de lână pentru copiii Thénardierilor. Un pisoi se juca pe sub scaune. Într-o încăpere de alături se auzeau râzând şi gungurind două glasuri plăpânde de copii: Éponine şi Azelma. Lângă sobă era atârnat în cui un gârbaci. Din când în când, țipătul unui copil, de undeva de prin casă, pătrundea prin zgomotul cârciumii. Era un băiețaş pe care Thénardiera îl avusese într-una din iernile trecute, „fără să ştie de ce, spunea ea, din

pricina frigului”, şi care împlinise de curând trei ani. Maică-sa îl alăptase, dar nu-l iubea. Când țipetele înverşunate ale copilului ajungeau de nesuferit, Thénardier spunea:

— Iar îți miorlăie băiatul. Du-te şi vezi ce vrea!

— Uf, mă plictiseşte! răspundea mama.

Şi mititelul, părăsit, țipa mai departe în întuneric.

II – Două portrete completate

Nu i-am privit în cartea asta pe Thénardieri decât din profil. A sosit prilejul să ne învârtim în jurul acestei perechi şi s-o privim pe toate fețele.

Thénardier trecuse de cincizeci de ani; doamna Thénardier împlinise patruzeci, ceea ce pentru o femeie este tot cincizeci; astfel că era un echilibru între soț şi soție.

Cititorii mai țin minte poate câte ceva, încă de la prima ei apariție, despre această Thénardieră, înaltă, blondă, roşcovană, grasă, cărnoasă, voinică, enormă şi sprintenă; făcea parte, cum am mai spus, din soiul acela de sălbatice care ridică în bâlciuri bolovani înnodați de părul lor. Făcea totul în casă; paturile, odăile, spălatul, mâncarea, poruncea, făcea şi pe dracu. Singurul ei ajutor era Cosette; un şoarece în slujba unui elefant. Geamurile, lucrurile şi oamenii, toate tremurau când i se auzea glasul. Fața ei lată plină de pistrui semăna cu o strecurătoare. Avea barbă. Era tipul ideal al unui hamal îmbrăcat în femeie. Înjura de toată frumusețea; se lăuda că sparge nuca cu pumnul. Dacă n-ar fi citit câteva romane, care, uneori, scoteau pe neaşteptate la iveală de sub muma pădurii pe femeia năzuroasă, nimănui nu i-ar fi trecut prin gând să spună despre ea că e femeie. Thénardiera era parcă rezultatul altoirii unei fandosite pe o precupeață. Când o auzeai vorbind, spuneai: „E un jandarm!” Când o vedeai bând, spuneai: „E un căruțaş!” Când o surprindeai muştruluind-o pe Cosette, spuneai: „E un călău!” Când dormea, îi ieşea un dinte din gură.

Thénardier era un om mic, slab, gălbejit, colțuros, osos, firav, care părea bolnav, dar care avea o sănătate de fier; de-aci i se trăgea şmecheria. Zâmbea totdeauna, din prevedere; era îndatoritor aproape cu toată lumea, chiar şi cu cerşetorii cărora nu se îndura să le dea nici măcar o para chioară. Avea o privire de dihor şi o mutră de cărturar.

Semăna mult cu portretele abatelui Delille[1]. Îi plăcea să bea cu căruțaşii. Nimeni n-a izbutit vreodată să-l îmbete. Fuma dintr-o lulea mare. Era îmbrăcat cu o bluză, iar sub bluză avea o haină neagră, veche. Avea fumuri de literatură şi de materialism. Avea la îndemână nume pe care le rostea adesea în sprijinul lucrurilor mărunte pe care le susținea: Voltaire, Raynal[2], Parny[3], şi, ciudat, sfântul Augustin. Spunea că are un sistem. Încolo era un mare pungaş. Un pungaş filosof. Nuanța asta există. Vă aduceți aminte: pretindea că a făcut războiul; istorisea cu oarecare lux de amănunte că, la Waterloo, fiind sergent în nu ştiu care regiment, al 6-lea sau al 9-lea şi rămânând singur în fața unui escadron de husari ai morții, acoperise cu trupul său şi salvase, strecurându-se printre şrapnele, „pe un general grav rănit". De-acolo venea firma strălucitoare de pe fațadă şi numele de *„Cârciuma la sergentul de la Waterloo"*, care i se dăduse prin partea locului hanului său. Era liberal, clasic şi bonapartist. Subscrisese pentru lagărul de ocrotire[4]. Se spunea în sat că învățase ca să se facă preot.

Noi credem că în Olanda învățase numai cum să ajungă hangiu. Puşlamaua asta corcită era, după toate semnele, flamand din Lille în Flandra, francez la Paris, belgian la Bruxelles; stătea călare cu seninătate pe două granițe. Cunoaştem vitejia lui de la Waterloo. După cum se vede, o exagera puțin. Fluxul şi refluxul, drumul întortocheat, aventura, alcătuiau elementul existenței sale; o conştiință încărcată are drept urmare o viață destrămată; şi, pe cât se pare, în epoca vijelioasă a lui 18 iunie 1815, Thénardier făcea parte din rândul acelor cantinieri hrăpăreți despre care am mai pomenit, iscoditori, făcând negoț cu unii, jefuindu-i pe alții, mergând cu tot neamul, bărbat, nevastă şi copii, în vreo trăsurică beteagă, pe urma trupelor în marş, ştiind să se aciueze totdeauna pe lângă armata victorioasă. După războiul acesta în care, cum spunea el, „agonisise câte ceva", a deschis cârciuma din Montfermeil.

„Agoniseala" lui, alcătuită din pungi şi din ceasuri, din inele de

---

[1] Poet francez din secolul al XVIII-lea, care avea o figură dizgrațioasă.

[2] Adept al filozofilor iluminişti francezi din secolul al XVIII-lea. A denuntat cruzimile şi abuzurile clerului catolic în colonii într-o carte care s-a bucurat de o largă răspândire: *Istoria filozofică şi politică a colonizărilor şi comerțului europenilor în cele două Indii.*

[3] Poet liric francez din secolul al XVIII-lea.

[4] Lagăr înjghebat în America, sub restaurație, pentru bonapartiştii liberali.

aur şi din cruci de argint, culese pe vremea recoltei din brazdele însămânțate cu cadavre, nu totaliza o sumă prea mare şi nu-l dusese prea departe pe cantinierul ajuns cârciumar.

Thénardier avea în gesturi o precizie care, însoțită de-o înjurătură, îți amintea de cazarmă şi, însoțită de semnul crucii îți amintea de seminar. Vorbea frumos. Lăsa să se vadă că e învățat. Cu toate astea, învățătorul băgase de seamă că făcea „greşeli de acord”. Întocmea cu ifos note de plată pentru călători, dar ochiul deprins descoperea uneori şi acolo greşeli de ortografie. Thénardier era şiret, mâncăcios, trândav, îndemânatic. Nu-şi disprețuia servitoarele – ceea ce o făcuse pe nevastă-sa să nu mai țină niciuna. Uriaşa asta era geloasă. I se părea că omul ei mic, slab şi gălbejit, trebuie neapărat să placă la toată lumea.

Dar Thénardier, mai presus de orice viclean şi chibzuit, era un ticălos dintre cei ce ştiu să se stăpânească. E speța cea mai primejdioasă, fiind amestecată cu fățărnicie.

Asta nu înseamnă că Thénardier nu era în stare uneori să se înfurie cel puțin tot atât de tare ca şi nevastă-sa: dar lucrul se întâmpla foarte rar; şi în clipele acelea, pentru că îi era ciudă pe tot neamul omenesc, pentru că simțea într-însul un cuptor de ură, pentru că făcea parte dintre cei ce se răzbună necontenit, care învinovățesc orice le iese în cale pentru tot ceea ce li se întâmplă lor, şi care sunt gata oricând să arunce asupra primului venit, ca pe un țap ispăşitor, toate dezamăgirile, înfrângerile şi nenorocirile vieții lor, pentru că tot acest venin care creştea în el şi-i clocotea pe buze şi în ochi, era înfiorător. Vai de cel ce-i sta atunci în cale.

În afară de toate celelalte însuşiri ale sale, Thénardier era atent şi pătrunzător, tăcut sau vorbăreț, după împrejurări, şi totdeauna de-o inteligență deosebită. Avea ceva din privirea marinarilor obişnuiți să privească prin ochean. Thénardier era un bărbat de stat.

Oricine intra pentru întâia dată în cârciumă spunea, văzând-o pe Thénardiera: „Iată stăpânul casei!”. Se înşela. Nu era nici măcar stăpână. Stăpânul şi stăpâna era bărbatul. Ea muncea, el crea. El conducea totul printr-o acțiune magnetică nevăzută şi neîntreruptă. Îi era de ajuns o vorbă, câteodată doar un semn; namila se supunea. Thénardier era pentru Thénardiera, fără ca ea să-şi dea prea bine seama, un fel de ființă ciudată şi atotputernică. Ea avea virtuți, dar în felul ei; n-ar fi fost niciodată de altă părere decât „domnul Thénardier” asupra vreunui amănunt – presupunere de altminteri de neîngăduit – şi nici nu şi-ar fi înfruntat fața de alții bărbatul în

nicio privință. „În fața străinilor” nu săvârşea niciodată greşeala pe care o fac adesea femeile şi care, în grai parlamentar, înseamnă „a lăsa coroana descoperită”. Deşi înțelegerea lor deplină nu avea drept urmare decât răul, în supunerea Thénardierei față de soțul ei era şi oarecare contemplație. Muntele ăsta de zgomot şi de carne se mişca sub degetul cel mic al acestui tiran pipernicit. Văzută din punct de vedere mic şi caraghios, purtarea asta avea acel caracter universal: adorația materiei pentru spirit; deoarece anumite urâțenii au rostul lor în însăşi adâncurile frumuseții veşnice. În Thénardier se găsea necunoscutul; de-aici puterea absolută a acestui om asupra acestei femei. Uneori îl vedea ca pe o făclie aprinsă; alteori îl simțea ca pe o gheară.

Femeia asta era o făptură grozavă, care nu-şi iubea decât copiii ei şi nu se temea decât de bărbatul ei. Era mamă fiindcă era mamifer... De altminteri, dragostea ei de mamă se oprea la fetele ei şi, cum se va vedea, n-ajungea până la băieți. Bărbatul n-avea decât un gând: să se îmbogățească.

Nu izbutea deloc. Acestui mare talent îi lipsea un teatru pe măsura lui. La Montfermeil, Thénardier se ruina, dacă un zero se mai putea ruina; în Elveția sau în Pirinei acest golan ar fi ajuns milionar. Dar hangiul trebuie să se procopsească acolo unde l-a azvârlit soarta.

Desigur că vorba „hangiu” e întrebuințată aici într-un înțeles mărginit şi nu se întinde asupra unei clase întregi.

În anul 1823 Thénardier avea datorii de vreo mie cinci sute de franci; datorii supărătoare, care-l neliniştau.

Oricât de nedreaptă şi de îndârjită ar fi fost cu el soarta, Thénardier făcea parte dintre oamenii care înțelegeau cel mai bine, cel mai temeinic şi în felul cel mai modern, acel lucru care e o virtute la popoarele barbare şi o marfă la popoarele civilizate: ospitalitatea. Încolo, braconier încercat şi țintaş vestit. Avea un fel de râs rece şi domol, care era deosebit de primejdios.

Teoriile sale de hangiu țâşneau uneori dintr-însul ca nişte licăriri. Avea cugetări profesionale pe care le strecura în mintea nevesti-si. „Datoria hangiului, îi spunea ei într-o zi, cu asprime şi în şoaptă, este să vândă celui dintâi venit mâncare bună, odihnă, lumină, căldură, cearceafuri murdare jupânească, purici şi zâmbet; să-i oprească pe trecători, să deşerte pungile slăbuțe şi să le uşureze cum se cuvine pe cele grase, să adăpostească cu respect familiile care vin de la drum, să-i jecmănească pe bărbați, să le jumulească pe femei, să-i jupoaie

pe copii; să pună la socoteală deschisul şi închisul ferestrei, colțul căminului, jilțul, scaunul, scăunelul, scăunaşul, salteaua de puf, mindirul şi maldărul de paie; să ştie de câți bani se uzează oglinda în care se priveşte muşteriul şi, pe cinci sute de mii de draci, să-l pună pe călător să plătească totul, chiar şi muştele pe care le mănâncă câinele lui...”

Bărbatul ăsta şi femeia lui erau vicleşugul şi turbarea împreunate, împerechere respingătoare şi cumplită.

Pe când bărbatul cugeta şi punea totul la cale, Thénardiera habar n-avea de creditorii absenți, nu-i păsa nici de ziua de ieri, nici de cea de mâine, şi trăia din plin clipa de față.

Aşa erau cele două făpturi. Cosette se afla între ei, strivită de amândoi. Ca o vietate turtită în acelaşi timp de-o piatră de moară şi ciopârțită de un cleşte. Bărbatul şi femeia aveau fiecare felul lui de a se purta; femeia o stâlcea în bătăi, iar soțul o făcea să umble iarna cu picioarele goale.

Cosette urca, cobora, spăla, peria, freca, mătura, alerga, muncea din greu, gâfâia, muta lucrurile din loc şi, aşa firavă cum era, făcea treburile cele mai grele. Niciun pic de milă; o stăpână neîndurătoare, un stăpân plin de venin. Cârciuma Thénardier era parcă o pânză de păianjen în care Cosette era prinsă şi tremura. Robia asta sinistră atingea idealul de asuprire. O muscă băgată slugă la păianjeni.

Supusă, biata fată nu scotea nicio vorbă.

Ce se petrece oare în sufletele astea uitate de Dumnezeu când se trezesc în zori, atât de mici şi de goale printre oameni?

III – Oamenilor le trebuie vin, iar cailor apă

Sosiră alți patru călători.

Cosette era îngândurată şi tristă; cu toate că n-avea decât opt ani, suferise atât de mult, încât cădea pe gânduri; avea atunci înfățişarea jalnică a unei femei bătrâne.

Avea un ochi învinețit de-un pumn pe care i-l dăduse Thénardiera, ceea ce o făcea pe stăpână să spună din când în când; „E slută rău cu vânătaia aia la ochi!”

Cosette se gândea că se înnoptase, că se întunecase de tot, că fusese nevoie să umple pe neaşteptate oalele şi carafele din odăile călătorilor care sosiseră atunci şi că nu mai rămăsese deloc apă în ciubăr.

Ceea ce o liniştea puțin, era faptul că nu se bea prea multă apă în

casa Thénardier. Nu ducea lipsă de oameni însetați, dar setea lor căuta mai degrabă ulceaua decât ulciorul. Cel care ar fi cerut un pahar cu apă printre atâția băutori de vin, ar fi trecut drept sălbatic în ochii lor. Veni totuşi o clipă când fata se cutremură: Thénardiera săltă capacul unei cratițe ce clocotea pe cuptor, luă un pahar şi se apropie repede de ciubăr. Întoarse canaua. Fata ridicase capul şi-i urmărea toate mişcările. Un fir subțire de apă curse din ciubăr şi umplu paharul pe jumătate.

— Uite, spuse ea, nu mai e apă!

Apoi stătu o clipă. Fetei i se oprise răsuflarea.

— Atâta pagubă! adăugă Thénardiera, uitându-se la paharul plin numai pe jumătate. O s-ajungă şi-atâta!

Cosette îşi văzu iar de treabă, dar, mai bine de un sfert de ceas, simți cum i se zbate inima în piept de nelinişte.

Număra minutele care se scurgeau şi grozav ar fi vrut să fie dimineață.

Din când în când, câte-un bețivan se uita în stradă şi exclama: „E întuneric beznă”, sau: „Ar trebui să ai ochi de pisică să poți merge pe drum fără felinar la ora asta!”

Şi Cosette tresărea.

Deodată, unul dintre negustorii ambulanți care trăsese la han, intră şi spuse cu glas aspru:

— Calul meu n-a fost adăpat!

— Ba da, spuse Thénardiera.

— Eu îți spun că nu, mătuşă! zise negustorul.

Cosette ieşi de sub masă.

— Ba da, domnule! spuse ea. Calul a băut, a băut din găleată, o găleată plină; chiar eu i-am dat de băut; am şi vorbit cu el.

Nu era adevărat. Cosette mințea.

— Ia te uită la ea! E cât pumnul de mică şi spune o minciună cât casa de mare, zise negustorul. Află de la mine că n-a băut nimic, javră! Când nu i se dă de băut, are un fel de a pufăi pe care i-l cunosc eu bine.

Cosette stărui şi adăugă cu un glas răguşit de emoție şi care abia se auzea:

— Ba a băut chiar bine.

— Haide! zise negustorul furios. Ia mai slăbeşte-mă! Să i se dea apă calului şi gata!

Cosette se băgă iar sub masă.

— Da, cam aşa e! spuse Thénardiera. Dacă dobitocul n-a băut, tre-

buie să bea. Pe urmă, uitându-se împrejur: Ei, dar unde-i fata aia? Se plecă şi-o găsi pe Cosette pitită la capătul celălalt al mesei, aproape sub picioarele beţivilor. Hei, vii odată? strigă Thénardiera.

Cosette ieşi din ascunzătoarea în care se vârâse. Thénardiera adăugă:

— Domnişoară... Scârţ, sau Cum-te-mai-cheamă, du-te de adapă calul!

— Nu mai e apă, cucoană, spuse cu jumătate de glas Cosette.

Thénardiera deschise larg uşa dinspre stradă:

— Ei, haide, du-te de adă!

Cosette lăsă capul în jos şi se duse să ia o găleată goală de lângă sobă.

Găleata asta era mai mare decât Cosette, şi fata ar fi putut să intre toată în ea.

Thénardiera se întoarse iarăşi la cuptor şi gustă cu o lingură de lemn mâncarea din cratiţă, bombănind mereu:

— E apă destulă la izvor. Nu-i mare scofală. Eu cred că era mai bine dacă făceam rântaşul. Pe urmă începu să scotocească într-un sertar unde se aflau bani, piper şi nişte usturoi. Uite, domnişoară Broască-râioasă, spuse ea, când te întorci să cumperi o pâine mare de la brutărie. Ţine banii!

Cosette avea un buzunar mic într-o parte a şorţului; luă banii fără să sufle un cuvânt şi-i băgă în acest buzunar!

Pe urmă rămase nemişcată, cu găleata în mână, în faţa uşii deschise. Parcă aştepta să-i vină cineva într-ajutor.

— Hai, du-te odată! strigă Thénardiera.

Cosette ieşi. Uşa se închise la loc.

IV – O păpuşă intră în scenă

Rândul de dughene aşezate în bătaia vântului pornea de la biserică şi se întindea, cum vă aduceţi aminte, până la hanul Thénardier. Deoarece burghezii urmau să se ducă în curând la slujba de utrenie, prăvăliile erau toate luminate cu lumânări care ardeau în pâlnii de hârtie, ceea ce – cum spunea învăţătorul din Montfermeil, care şedea atunci la o masă la Thénardier – făcea „un efect magic”. Pe cer, însă, nu se vedea nicio stea.

Cea din urmă dugheană, care se găsea chiar în faţa uşii Thénardierilor, era o prăvălie de mărunţişuri sclipind de fluturaşi poleiţi, brăţări, mărgele de sticlă şi tot felul de lucruri minunate din

tinichea. În față, la loc de cinste, pe un fond de ştergare albe, negustorul aşezase o păpuşă mare, înaltă de aproape două picioare, îmbrăcată într-o rochie de crep trandafiriu, cu spice de aur pe cap, cu păr adevărat şi cu ochi de email. Toată ziua minunea asta fusese expusă acolo ca să se holbeze la ea trecătorii mai mici de zece ani, fără să se fi putut găsi la Montfermeil vreo mamă atât de bogată sau atât de risipitoare ca s-o cumpere pentru copilul ei. Éponine şi Azelma o priviseră în neştire ceasuri întregi. Cosette – e drept, numai pe furiş – îndrăznise s-o privească şi ea.

În clipa când Cosette ieşi cu găleata în mână, aşa amărâtă şi copleşită cum era, nu se putu stăpâni să nu-şi arunce ochii spre această minunată păpuşă, spre „doamna” cea mai frumoasă, cum îi spunea ea. Biata fetiță rămase înmărmurită. Nu văzuse încă păpuşa de aproape. Toată prăvălia asta i se părea un palat; păpuşa nu era păpuşă, era o arătare. Bucuria, strălucirea, bogăția, fericirea, i se arătau ca în lumina unui vis acestei făpturi nefericite, atât de adânc cufundată în mizeria ei jalnică şi rece. Cosette măsura, cu înțelegerea neştiutoare şi tristă a copilăriei, prăpastia care o despărțea de păpuşă. Îşi spunea că ar trebui să fie regină sau măcar prințesă ca să poată avea un „lucru” ca ăsta. Se uita la frumoasa rochie roz, la frumosu-i păr neted şi îşi spunea: „Ce fericită trebuie să fie păpuşa asta!” Nu-şi putea lua ochii de la prăvălia fantastică. Cu cât se uita mai mult, cu atât rămânea mai uluită. I se părea că vede paradisul. Mai erau şi alte păpuşi, în spatele celei mari, care i se păreau zâne şi îngeri. Negustorul, care-şi făcea de lucru în fundul barăcii, i se părea că e Dumnezeu-tatăl.

În extazul ei uitase totul, până şi treaba pe care o avea de făcut. Glasul aspru al Thénardierei o aduse brusc la realitate:

— Ce, toanto, n-ai mai plecat? Stai că-ți arăt eu ție! Ce dracu faci acolo? Şterge-o numaidecât, jigodie!

Thénardiera se uitase în stradă şi o zărise pe Cosette în extaz.

Cosette o luă la fugă cu găleata, alergând cât o țineau picioarele.

V – Fetița singură

Din pricină că hanul Thénardier se afla în partea satului dinspre biserică, Cosette trebuia să aducă apa tocmai de la izvorul din pădurea de lângă Chelles.

Nu se mai opri la niciun galantar. Cât timp se mai afla pe ulița Boulanger şi prin preajma bisericii, galantarele luminate, îi arătau

drumul; curând însă, ultima licărire a celei din urmă barăci pieri. Bietul copil se pomeni în întuneric. Pătrunse în el. Atâta doar, că, simțind cum o anume tulburare punea stăpânire pe dânsa, Cosette, fără a se opri din mers, scutura cât putea de tare toarta găleții. Făcea un zgomot care-i ținea de urât.

Pe măsură ce înainta, întunericul devenea tot mai adânc. Ulițele erau pustii. Se întâlni totuşi cu o femeie care întoarse capul după ea şi stătu locului, bolborosind printre buze: „Unde s-o fi ducând fetița asta? O fi vreo stafie?” Apoi recunoscând-o pe Cosette: „Ia te uită! zise ea. E Ciocârlia!”

Cosette străbătu astfel labirintul de ulițe întortocheate şi pustii cu care sfârşeşte înspre Chelles comuna Montfermeil. Atâta vreme cât pe o parte şi alta a drumului fuseseră case şi chiar numai ziduri, merse cu destul curaj. Ici şi colo, câte o rază sfioasă străbătea prin crăpătura vreunui oblon; era lumină şi viață; erau oameni acolo, asta o liniştea. Totuşi, cu cât înainta, parcă fără voie mersul i se încetinea. Ajungând dincolo de colțul celei din urmă case, Cosette se opri. Îi venise greu să treacă de ultima prăvălie; i se părea acum peste putință să treacă de ultima casă. Lăsă găleata jos, îşi trecu mâna prin păr şi începu să se scarpine încetişor, gest caracteristic copiilor îngroziți şi nehotărâți.

Nu mai era în Montfermeil; era pe câmp. Înaintea ei se întindea spațiul întunecos şi pustiu. Se uita cu disperare în întunericul acela în care nu mai era nimeni, plin de fiare sălbatice şi poate şi de strigoi. Se uită bine, auzi foşnetul sălbăticiunilor prin iarbă şi văzu desluşit strigoii mişcându-se printre copaci. Atunci puse mâna pe găleată, frica îi dădea curaj, „Ei am să-i spun că nu mai era apă!” zise ea. Şi, porni hotărâtă înapoi spre Montfermeil.

Dar abia făcuse vreo sută de paşi că se opri iarăşi, şi începu din nou să se scarpine în cap. De rândul ăsta o vedea pe Thénardiera, hâdă, cu botul ei de hienă şi cu văpaia furiei în ochi. Fata se uită cu groază înainte şi înapoi. Ce să facă? Cum să iasă din încurcătură? Încotro s-o apuce? Înaintea ei spectrul Thénardierei; în spatele ei, toate nălucile întunericului şi ale pădurii. Şi se dădu înapoi în fața Thénardierei. O luă din nou pe drumul spre izvor şi porni în goană, ieşi din sat în fuga mare, intră în pădure tot alergând, nemaiuitându-se la nimic, nemaiascultând nimic. Nu se opri din goană decât atunci când i se tăie răsuflarea; dar nu stătea pe loc. Mergea înainte, în neştire.

Alerga şi îi venea să plângă.

Din toate părțile o învăluia freamătul de noapte al pădurii. Nu se mai gândea la nimic, nu mai vedea nimic. Noaptea uriaşă stătea în fața acestei ființe mici. De-o parte, întunericul nemărginit; de alta, un atom.

Erau numai vreo şapte sau opt minute de la marginea pădurii până la izvor. Cosette ştia drumul, îl făcuse adesea pe lumină. Lucru ciudat, nu se rătăci. O urmă de instinct o conducea fără să-şi dea seama. Cu toate astea, nu se uita nici la dreapta, nici la stânga, temându-se să nu vadă cine ştie ce dihănii printre crengi şi prin tufişuri. În sfârşit, ajunse la izvor.

Era o adâncitură îngustă săpată de ape într-un pământ argilos, adâncă de vreo două picioare, înconjurată de muşchi şi de acel soi de buruieni înalte, încrețite, cunoscute sub numele de guleraşele lui Henric al IV-lea, pardosită cu câțiva bolovani. Un pârâiaş ieşea din ea cu un susur liniştit.

Cosette nu zăbovi nicio clipă. Era întuneric beznă, dar ea cunoştea izvorul. Dibui cu mâna stângă în întuneric trunchiul unui stejar tânăr, aplecat peste fântână şi de care se sprijinea de obicei; dădu peste o creangă, se agăță de ea şi dădu drumul găleții în apă. Era atât de puternică încordarea prin care trecea, încât puterile i se întreiseră. Pe când stătea aplecată, nu băgă de seamă că buzunarul şorțului i se deşertă în izvor. Banii îi căzură în apă. Cosette nu-i văzu şi nici nu-i auzi căzând. Trase găleata aproape plină şi o aşeză pe iarbă.

Sfârşindu-şi treaba, se simți moartă de oboseală. Ar fi vrut să plece îndată, dar făcuse o sforțare atât de mare ca să umple găleata, încât îi fu cu neputință să mai facă un pas. Fu nevoită să se aşeze. Se trânti pe iarbă şi rămase acolo ghemuită.

Închise ochii, apoi îi deschise din nou, fără să-şi dea seama de ce, fără să poată face altfel.

Alături de dânsa, apa, mişcându-se în găleată, făcea nişte cercuri care păreau şerpi de flăcări palide.

Deasupra ei cerul era acoperit de nori uriaşi negri, ca nişte coame de fum. Masca tragică a întunericului părea că se apleacă lin peste fetiță.

Jupiter apunea în depărtări. Fata se uită cu priviri rătăcite la steaua asta mare pe care n-o cunoştea şi care o umplea de spaimă. În clipa aceea planeta era într-adevăr foarte aproape de orizont şi trecea printr-o pătură deasă de negură, care-i dădea o roşeață îngrozitoare. În negura lugubru împurpurată astrul părea mai mare. Era ca o rană care strălucea.

Un vânt rece sufla dinspre câmpie. Pădurea era cernită, fără un foşnet de frunză, fără o rază din luminile nedesluşite şi proaspete ale verii. Crengi mari se întindeau fioroase. Copăcei plăpânzi şi piperniciţi şuierau prin rarişti. Sub bătaia crivăţului, ierburile înalte se frământau ca ţiparii. Mărăcinii se răsuceau ca nişte braţe lungi, înarmate cu gheare, încercând să apuce prada. Câteva buruieni uscate, mânate de vânt, zburau repede, fugind parcă înspăimântate din faţa cuiva care le ajungea din urmă. De jur împrejur numai privelişti lugubre.

Întunericul era ameţitor. Omul are nevoie de lumină. Cine se avântă în noapte, încearcă o strângere de inimă. Când ochiul vede negru, mintea se întunecă. În timpul eclipsei, pe întuneric, în opacitatea funinginii, chiar şi cei mai puternici se simt neliniştiţi. Nimeni nu umblă noaptea prin pădure fără un fior de teamă. Umbrele şi copacii sunt două desişuri care înspăimântă. O lume de himere se naşte în adâncul nelămurit. Neînţelesul se conturează la câţiva paşi de tine, întocmai, cu o precizie spectrală. Se vede plutind în spaţiu sau în propria ta minte ceva nedesluşit şi de neînţeles, ca visele florilor adormite. În zare se ivesc ameninţări de groază. Adulmeci revărsarea marelui vid întunecat. Ţi-e frică şi eşti dornic să priveşti îndărăt. Văgăunile nopţii, lucrurile devenite înspăimântătoare, siluetele tăcute care se risipesc când te apropii, destrămări nevăzute, tufe care freamătă a mânie, băltoace fumurii, lugubrul aşternut peste tristeţe, imensitatea de mormânt a tăcerii, toate vieţuitoarele necunoscute cu putinţă, ramuri misterioase ce se lasă asupră-ţi, cioturi înfricoşătoare de copaci, mănunchiuri de buruieni înfiorate – în faţa tuturor acestora te afli fără apărare. Nu există îndrăzneală care să nu tresară şi să nu presimtă apropierea spaimei. Încerci un simţământ apăsător, ca şi cum sufletul s-ar contopi cu umbra. Pătrunderea asta a întunecimilor e nespus de sinistră pentru un copil.

Pădurile sunt apocalipse, iar fâlfâitul de aripi al inimii unei făpturi atât de mici stârneşte un zvon de agonie sub bolta lor misterioasă.

Fără să-şi dea seama de ceea ce i se întâmplă, Cosette se simţea copleşită de această nesfârşire întunecată a firii. N-o năpădise numai groaza, dar ceva mai îngrozitor chiar decât groaza. Tremura toată. Nu putem găsi cuvintele care ar putea să descrie toată ciudăţenia fiorului care-o îngheţa până-n măduva oaselor. Privirea îi devenise sălbatică. Simţea că poate n-ar putea să se oprească de a se întoarce din nou aici a doua zi la aceeaşi oră.

Atunci, printr-un fel de instinct, ca să se smulgă din starea ciudată în care se afla, pe care n-o pricepea, dar care o umpluse de spaimă, începu să numere cu glas tare – unu, doi, trei, patru, până la zece – iar când sfârşi, o luă de la capăt din nou. Asta o făcu să-şi dea seama de realitatea lucrurilor care o înconjurau. Simți că-i îngheață mâinile, care i se udaseră când scosese apă. Se sculă în picioare. Din nou o copleşi frica, o frică firească, covârşitoare. Nu mai avea decât un singur gând – să fugă; să fugă în goana mare prin pădure, de-a lungul câmpului, până în dreptul caselor, până sub ferestre, până la luminile aprinse. Privirea îi alunecă spre găleata care se afla în fața ei. Dar frica ei de Thénardieră era atât de mare, încât n-avu curajul să fugă fără găleata cu apă. Apucă toarta cu amândouă mâinile. Abia putu să ridice găleata.

Făcu astfel câțiva paşi, dar găleata era plină şi grea; fu nevoită s-o lase iarăşi jos. Răsuflă un pic, pe urmă apucă din nou toarta şi-o porni iar la drum, de rândul asta o bucată mai lungă. Dar trebui să se oprească din nou. După câteva clipe de odihnă porni mai departe. Mergea cu trupul aplecat înainte, cu capul în jos, ca o babă; greutatea găleții îi întindea şi-i înțepenea brațele slăbuțe; mânerul de fier îi amorțea şi făcea să-i înghețe şi mai tare mânuțele ude; din când în când era nevoită să se oprească şi, de câte ori se oprea, apa rece care se vărsa din găleată îi curgea pe picioarele goale. Toate astea se petreceau în mijlocul unei păduri, noaptea, iarna, departe de orice suflare omenească: era un copil de opt ani. Numai Dumnezeu, de sus, vedea în clipa asta trista întâmplare.

Şi, vai, fără îndoială, mama ei. Fiindcă sunt unele întâmplări care-i fac pe morți să deschidă ochii în mormânt.

Cosette răsuflă cu un fel de horcăit dureros; suspinele i se urcau în gâtlej, dar nu avea curajul să plângă, atât de mult se temea de Thénardieră chiar de departe. Avea obiceiul să-şi închipuie întotdeauna că Thénardiera era de față.

Totuşi nu putea face un drum prea lung în felul ăsta şi mergea destul de încet. Se silea să-şi micşoreze popasurile şi să meargă cât mai mult între ele. Se gândea cu groază că în felul ăsta o să-i trebuiască mai bine de un ceas ca s-ajungă la Montfermeil şi că Thénardiera o s-o bată. Groaza asta se amesteca cu spaima de-a fi singură, noaptea, în pădure. Era prăpădită de oboseală şi încă nu ieşise din pădure. Ajungând lângă un castan bătrân pe care-l ştia, făcu un ultim popas, mai mare decât celelalte, ca să se odihnească de ajuns, pe urmă îşi adună toate puterile, apucă din nou găleata şi

porni iarăşi, plină de curaj, la drum. Totuşi, biata făptură deznădăjduită nu se putu stăpâni să nu strige: „O, Doamne, Dumnezeule!”

În clipa aceea simți că găleata nu mai atârna greu. O mână, care i se păru enormă, o apucase de toartă şi o săltase cu putere. Ridică ochii. O siluetă neagră, mare şi dreaptă, mergea alături de ea în întuneric. Era un om care venise în urma ei şi pe care nu-l auzise venind. Omul acela, fără să scoată o vorbă, apucase de toarta găleții pe care-o ducea Cosette.

Există instincte în fața tuturor întâmplărilor vieții. Fetița nu se înfricoşă.

VI – În care se dovedeşte, poate, inteligența lui Boulatruelle

În după amiaza aceleiaşi zile de Crăciun din 1823, un om se plimba de multă vreme pe partea cea mai puțin umblată a bulevardului l’Hôpital din Paris. Omul făcea impresia cuiva care caută o locuință şi părea că se opreşte mai ales la casele cele mai modeste din această margine dărăpănată a mahalalei Saint-Marceau.

Se va vedea mai departe că omul acesta închirie în adevăr o cameră în cartierul acela singuratic.

După felul cum era îmbrăcat, ca şi în toată făptura sa, era tipul a ceea ce s-ar putea numi cerşetorul cu purtări alese, mizeria cea mai mare combinată cu cea mai mare curățenie. Un amestec desul de neobişnuit, care insuflă inimilor înțelegătoare îndoitul respect pe care-l încercăm față de cineva foarte nevoiaş şi față de cineva foarte demn. Purta o pălărie rotundă, uzată de tot şi mult purtată, o redingotă foarte roasă, din postav gros, gălbui, culoare ce n-avea nimic ciudat pe vremea aceea, o vestă mare cu buzunare de formă veche, pantaloni negri, care deveniseră cenuşii la genunchi, ciorapi negri de lână şi pantofi groşi cu catarame de aramă. S-ar fi putut spune că e un fost preceptor de casă mare, întors din emigrație. După părul lui alb de tot, după fruntea zbârcită, după buzele palide, după fața lui care arăta descurajare şi silă de viață, părea să aibă peste şaizeci de ani. După mersul lui hotărât, deşi domol, după vigoarea neobişnuită întipărită în toate mişcările sale, i-ai fi dat cel mult cincizeci. Brazdele de pe fruntea lui erau la locul lor şi aveau ceva atrăgător pentru cei ce l-ar fi privit cu luare-aminte. Buzele i se strângeau într-o cută ciudată, care părea să arate asprime, dar care se dovedea a fi modestie.

În adâncul privirii sale stăruia nu ştiu ce seninătate tristă. În mâna stângă avea un pachet mic, legat într-o basma; mâna dreaptă şi-o sprijinea într-un fel de baston scos dintr-un gard viu. Bastonul fusese rotunjit cu destul meşteşug şi nu era prea urât la înfăţişare; i se tăiase nodurile şi i se făcuse, cu ceară roşie, o măciulie ca de mărgean; era un toiag şi părea un baston.

Pe bulevardul acesta trec puţini trecători, mai cu seamă iarna. Omul acesta, fără să lase să se vadă, părea totuşi mai dornic să-i ocolească decât să-i caute.

Pe vremea aceea regele Ludovic al XVIII-lea se ducea aproape zilnic la Choisy-Roy[5]. Era una din plimbările sale preferate. Aproape fără nicio abatere, pe la ora două, se putea vedea trăsura şi cavalcada regală trecând în goana mare pe bulevardul l'Hôpital.

Asta ţinea loc de ceasornic şi de orologiu sărăcimii din cartier, care zicea: „E ora două; iată-l că se-ntoarce la Tuilerii".

Unii alergau, alţii se aliniau, pentru că trecerea unui rege provoacă totdeauna zarvă. De altminteri apariţia şi dispariţia lui Ludovic al XVIII-lea făcea oarecare impresie pe străzile Parisului. Trecerea lui era cam grăbită, dar plină de maiestate. Acestui rege neputincios îi plăcea galopul; neputând să meargă, voia să alerge; ologul acesta s-ar fi lăsat bucuros purtat ca fulgerul. Trecea liniştit şi sever, străjuit de săbiile scoase din teacă. Trăsura lui greoaie, poleită pe de-a-ntregul cu fire mari de crin zugrăvite pe tăblii, uruia asurzitor. Abia aveai vreme să vezi cine-i într-însa. În colţul din fund, în dreapta, pe nişte perne îmbrăcate în atlaz alb, se vedea o faţă lată, hotărâtă şi rumenă, o frunte tânără cu părul dat pe spate şi pudrat, după moda timpului, o privire mândră, aspră şi ascuţită, un zâmbet de cărturar, doi epoleţi laţi cu găietane ce fluturau pe o haină obişnuită, crucea sfântului Ludovic, crucea Legiunii de onoare, placa de argint a Sfântului Spirit, un pântec respectabil şi un cordon albastru, lat; era regele. Când ieşea din Paris, îşi ţinea pălăria cu pene albe pe genunchii înfăşuraţi în jambiere englezeşti înalte; când intra din nou în oraş, îşi punea pălăria pe cap, salutând rar. Se uita cu răceală la popor, care-i răspundea la fel. Când a apărut pentru întâia oară în cartierul Saint-Marceau, tot succesul lui s-a redus la această exclamaţie a unui mahalagiu către însoţitorul său: „Grăsunul ăsta reprezintă stăpânirea!"

Trecerea regulată a regelui, totdeauna la aceeaşi oră, era aşadar evenimentul zilei pe bulevardul l'Hôpital. Fără îndoială, trecătorul

[5] Orăşel la sud-est de Paris, pe Sena.

cu redingota galbenă nu era de prin partea locului şi probabil nici din Paris, pentru că nu cunoştea amănuntul acesta. La ceasurile două, când trăsura regală, înconjurată de un escadron de gardă cu galoane de argint, ajunse în bulevard, după ce ocolise Salpêtrière[6], el păru surprins şi aproape înspăimântat. Era singur pe alee; se ascunse repede după un colț al zidului împrejmuitor, ceea ce nu-l împiedică pe domnul duce d'Havré să-l zărească. Domnul duce d'Havré, în calitate de ofițer de serviciu în ziua aceea, şedea în trăsură în fața regelui. Îi spuse maiestății-sale: „Iată un individ cu o mutră cam suspectă!" Polițiştii care mergeau înaintea cortegiului regal îl văzuseră şi ei, şi unul dintre dânşii primi ordin să-l urmărească. Dar individul se înfundă în străduțele singuratice ale cartierului şi, cum ziua era pe sfârşite, agentul îi pierdu urma – cum se spunea într-un raport înaintat chiar în seara aceea domnului conte Anglès, ministru de stat şi prefect al poliției.

Când omul cu redingota galbenă scăpă de sub urmărirea agentului, iuți pasul, întorcându-se totuşi de câteva ori spre a se încredința că nu mai era urmărit. La ceasurile patru şi un sfert, adică pe înnoptate, trecea prin fața teatrului Porte-Saint-Martin, unde se reprezenta în ziua aceea *Cei doi ocnaşi*. Afişul, luminat de felinarele teatrului, îi atrase atenția, deoarece, cu toate că era grăbit, se opri să-l citească. În clipa următoare, ajunse în fundătura Planehette şi intră la *Talerul de cositor*, unde se afla atunci biroul diligenței pentru Lagny. Diligența pleca la patru şi jumătate. Caii erau înhămați, iar călătorii chemați de către surugiu se urcau grăbiți pe scara înaltă de fier a trăsurii.

Omul întrebă:

— Mai aveți vreun loc?

— Unul singur, lângă mine, pe capră, spuse vizitiul.

— Îl iau eu.

— Poftiți sus!

Totuşi, înainte de-a pleca, surugiul se uită la hainele sărăcăcioase ale călătorului, apoi la pachetul lui atât de mic şi-i ceru să plătească.

— Mergeți până la Lagny? întrebă vizitiul.

— Da, zise omul.

Călătorul plăti până la Lagny.

Plecară. După ce trecură de barieră, surugiul încercă să intre în

---

[6] Azil de bătrâne şi spital de boli nervoase în sud-estul Parisului (malul stâng al Senei), întemeiat în secolul al XVII-lea în localul unei foste pulberării.

vorbă, dar călătorul nu răspundea decât în monosilabe. Surugiul se mulțumi atunci să fluiere şi să-şi înjure caii.

Surugiul se înfăşură în mantaua sa. Începea să fie frig. Omului părea că nu-i pasă. Trecură astfel prin Gourney şi prin Neuilly-sur-Marne.

Pe la ceasurile şase seara ajunseră la Chelles. Surugiul opri ca să lase puțin caii să răsufle, în dreptul hanului căruțaşilor, care se află în vechile clădiri ale mânăstirii regale.

— Cobor aici! spuse omul.

Îşi luă pachetul şi bastonul şi sări jos din trăsură. Peste o clipă se făcu nevăzut.

Nu intrase în han.

După câteva minute, când trăsura porni spre Lagny, nu-l întâlniră pe ulița principală din Chelles.

Surugiul se întoarse spre ceilalți călători:

— Omul ăsta nu-i de prin partea locului, fiindcă nu-l cunosc. Pare că n-ar avea o lețcaie şi totuşi nu se uită la bani; plăteşte până la Lagny şi se dă jos la Chelles. E noapte, casele sunt încuiate, nu intră în han, şi nu mai dăm deloc de el. Parc-a intrat în pământ!...

Omul nu intrase în pământ, ci străbătuse repede, pe întuneric, ulița cea mare din Chelles; pe urmă o apucase la stânga, înainte de-a ajunge la biserică, pe drumul vicinal, care duce la Montfermeil, ca cineva care ar fi cunoscut locurile şi care ar mai fi trecut pe acolo.

Porni iute pe drumul acela. În punctul unde el se încrucişează cu vechiul drum străjuit de pomi, care merge de la Gagny la Lagny, auzi paşii unor trecători. Se ascunse repede într-un şanț şi stătu acolo până ce oamenii care treceau se îndepărtară. De altminteri, paza asta era de prisos, deoarece, după cum am mai spus, era o noapte foarte întunecoasă de decembrie. Abia se vedeau câteva stele pe cer.

De-acolo începea urcuşul colinei. Omul n-o mai apucă pe drumul spre Montfermeil, ci o luă la dreapta peste câmp şi se îndreptă cu paşi mari spre pădure.

Când ajunse în pădure, îşi încetini pasul şi începu să se uite cu băgare de seamă la toți copacii, înaintând pas cu pas, parc-ar fi căutat şi urmat un drum tainic, cunoscut numai de el. La un moment dat, păru că s-a rătăcit şi stătu locului, nehotărât. În cele din urmă, tot dibuind încoace şi-ncolo, ajunse într-o poiană unde se afla o movilă de bolovani albicioşi. Se apropie repede de aceşti bolovani şi-i cercetă cu luare-aminte în întunericul nopții, ca şi cum i-ar fi trecut în revistă. La câțiva paşi de grămada de bolovani se afla un copac înalt,

plin de umflăturile acelea care sunt un fel de negi al regnului vegetal. Se duse la copac şi-i pipăi scoarța cu mâna, vrând parcă să recunoască şi să numere toți negii.

În fața acestui copac, care era un frasin, se afla un castan bolnav care se cojea şi care fusese bandajat cu o bucată de tablă, bătută în cuie. Se ridică în vârful picioarelor şi pipăi această bucată de tablă.

Pe urmă bătu de câteva ori cu piciorul locul dintre copac şi bolovani, ca şi cum ar fi vrut să se încredințeze că pământul n-a fost răscolit de curând.

Apoi se uită de jur împrejur şi o porni din nou prin pădure.

Era omul care o întâlni pe Cosette.

Mergând prin hățiş spre Montfermeil, zări umbra aceea mică mişcându-se şi gemând, punând jos o povară, apoi ridicând-o din nou şi pornind mai departe. Se apropie şi băgă de seamă că era un copilaş care ducea o găleată mare cu apă. Veni atunci lângă copil şi apucă în tăcere toarta găleții.

VII - Cosette şi necunoscutul laolaltă, în umbră

Aşa cum am spus, Cosettei nu-i fu frică. Omul începu să-i vorbească. Avea o voce gravă şi joasă.

— Duci ceva prea greu pentru tine, fetițo!

Cosette îşi ridică fruntea şi răspunse:

— Da, domnule.

— Dă-o încoa, continuă omul. Am să ți-o duc eu.

Cosette lăsă găleata din mână. Omul începu să meargă alături de ea.

— E într-adevăr foarte grea, spuse el printre dinți. Apoi adăugă: Câți ani ai, mititico?

— Opt ani, domnule.

— Şi vii de departe?

— De la izvorul din pădure.

— Şi te duci departe?

— La mai bine de un sfert de oră de aici.

Omul rămase o clipă tăcut, apoi spuse deodată:

— Va să zică, n-ai mamă?

— Nu ştiu, răspunse fetița. Apoi adăugă, mai înainte ca omul să fi avut timp să continue: Nu cred. Ceilalți au. Eu nu am. Şi după o pauză, urmă: Cred că n-am avut niciodată.

Omul se opri, lăsă găleata jos, se aplecă şi-şi puse amândouă mâi-

nile pe umerii fetiței, silindu-se s-o privească şi să-i vadă fața în întuneric. Chipul slab şi firav al Cosettei se desena vag în lumina stinsă şi vânătă a cerului.

— Cum te cheamă? întrebă omul.

— Cosette.

Omul fu parcă străbătut de un curent electric. O privi iar, apoi îşi luă mâinile de pe umerii Cosettei, apucă găleata şi porni din nou. După o clipă, întrebă:

— Unde locuieşti tu, fetițo?

— La Montfermeil, dacă ştiți unde e.

— Într-acolo mergem?

— Da, domnule.

Omul mai făcu o pauză şi începu iar:

— Cine te-a trimis la ora asta să aduci apă din pădure?

— Doamna Thénardier.

Omul urmă cu un glas pe care se silea să-l facă nepăsător, dar în care se simțea cu toate astea un tremur neobişnuit:

— Şi ce face doamna Thénardier asta?

— E stăpâna mea, spuse fetița. Ține hanul.

— Hanul? întrebă omul. Ei bine, am să trag acolo la noapte. Dumă acolo.

— Acolo mergem, spuse fetița.

Omul umbla destul de repede. Cosette se ținea de el fără greutate. Nu mai simțea oboseala. Din timp în timp îşi ridica ochii spre el cu un fel de linişte şi încredere nespusă. Nu o învățase niciodată nimeni să se îndrepte spre providență şi să se roage. Simțea cu toate astea în ea ceva care semăna cu nădejdea, cu bucuria, şi care se îndrepta spre cer.

Trecuseră câteva minute. Omul continuă:

— Doamna Thénardier n-are servitoare?

— Nu, domnule.

— Eşti singură acolo la ea?

— Da, domnule.

Din nou se făcu tăcere. Cosette ridică glasul:

— Adică mai sunt două fetițe.

— Care fetițe?

— Ponine şi Zelma.

Fetița simplifica în felul acesta numele romanțioase, scumpe doamnei Thénardier.

— Cine sunt Ponine şi Zelma?

— Sunt domnişoarele doamnei Thénardier. Fetele ei, cum s-ar spune.

— Şi astea ce fac?

— Ah, spuse fetița, au păpuşi frumoase, lucruri care strălucesc ca aurul, fel de fel... Se joacă, se distrează.

— Toată ziua?

— Da, domnule.

— Şi tu?

— Eu muncesc.

— Toată ziua?

Fetița ridică ochii mari, în care era o lacrimă nevăzută din pricina nopții şi răspunse blând:

— Da, domnule. Urmă, după un răstimp: Uneori, după ce-am isprăvit treaba, şi dacă vor ei, mă joc şi eu.

— Şi cum ce joci?

— Aşa cum pot. Mă lasă. Numai că n-am jucării multe. Ponine şi Zelma nu mă lasă să mă joc cu păpuşile lor. N-am decât o săbiuță de plumb, uite atât de mică.

Fetița îşi arătă degetul cel mic.

— Şi care nu taie?

— Ba da, domnule, taie salată şi capetele de muşte.

Ajunseră în sat. Cosette îl călăuzi pe străin de-a lungul străzilor. Trecură prin fața brutăriei, dar Cosette nu se mai gândi la pâinea pe care trebuia s-o cumpere. Omul încetase de a mai pune întrebări şi se cufundase acum într-o tăcere posomorâtă. După ce trecură de biserică, omul văzu tarabe înjghebate în stradă şi o întrebă pe Cosette:

— E zi de bâlci?

— Nu, domnule, azi e Crăciunul.

Când se apropiară de han, Cosette îi întinse mâna cu sfială.

— Domnule!

— Ce e, fetițo?

— Uite, am ajuns aproape de casă.

— Ei, şi?

— Vreți să mă lăsați acum să-mi iau găleata?

— De ce?

— Păi, dacă o să vadă doamna că mi-a dus-o altcineva o să mă bată.

Omul îi dădu înapoi găleata. După o clipă erau în fața cârciumii.

VIII – Neajunsul de a găzdui un sărac care poate că e bogat

Cosette nu se putu opri să arunce o privire spre păpuşa cea mare, care încă mai era expusă în prăvălia cu jucării, apoi bătu în uşă. Aceasta se deschise şi doamna Thénardier apăru cu o lumânare în mână.

— Aha, tu eşti, netrebnico! Slavă Domnului, nu te-ai grăbit! Ai căscat gura, javră!

— Doamnă, spuse Cosette tremurând, uite un domn care vrea o odaie.

Doamna Thénardier îşi înlocui repede mutra posacă printr-o strâmbătură binevoitoare, schimbare caracteristică hangiilor, şi-l căută din ochi, cu lăcomie, pe noul venit.

— Dumneavoastră sunteți? spuse ea.

— Da, doamnă, răspunse omul, ducând mâna la pălărie.

Călătorii bogați nu sunt atât de politicoşi. Gestul ăsta, hainele şi bagajul străinului, pe care doamna Thénardier le inspecta dintr-o aruncătură de ochi, făcură să i se topească strâmbătura binevoitoare de pe față şi să apară din nou în locul ei expresia posacă. Urmă cu o voce seacă:

— Intră, omule.

„Omul” intră.

Doamna Thénardier îi mai aruncă o privire, îi cercetă mai ales redingota jerpelită de tot şi pălăria găurită, ceru apoi părerea bărbatului ei cu o mişcare din cap, o strâmbătură din nas şi o clipire din ochi. Bărbatu-său, care continua să bea înainte cu căruțaşii, îi răspunse prin acea mişcare imperceptibilă a degetului arătător care, întărită cu încrețitura buzelor înseamnă în asemenea cazuri: „Pârlit de-a binelea”. Doamna Thénardier rosti atunci cu voce tare:

— Ei, omule, îmi pare foarte rău, dar vezi că nu mai am loc.

— Puneți-mă unde vreți, spuse omul, în pod, în grajd. Am să plătesc ca pentru o odaie.

— Doi franci!

— Doi franci. Fie!

— S-a făcut.

— Doi franci! spuse încet un căruțaş doamnei Thénardier. Dar nu costă decât un franc.

— Pentru el e doi, răspunse doamna Thénardier, la fel. Nu găzduiesc calici cu mai puțin.

— E adevărat, adăugă cu blândețe bărbatu-său. Oameni de soiul ăsta nu fac cinste casei.

Între timp, după ce-şi lăsase pachetul şi bățul pe o bancă, omul se aşezase la o masă pe care Cosette se grăbise să pună o sticlă de vin şi un pahar. Negustorul care-i ceruse găleata cu apă se dusese el singur s-o ducă afară calului. Cosette îşi luase locul sub masa de bucătărie şi lucrul.

Omul, care abia îşi înmuiase buzele în paharul cu vin pe care şi-l turnase, se uita la copil cu o atenție ciudată.

Cosette era urâtă. Dacă ar fi fost fericită, poate că ar fi fost drăguță. Am schițat mai înainte chipul ei mic şi întunecat. Cosette era slabă şi gălbejită; avea aproape opt ani, dar i-ai fi dat cu greu şase. Ochii ei mari, cufundați într-un fel de umbră adâncă, erau aproape stinşi de atâta plâns. Colțurile gurii aveau acea linie aplecată a fricii zilnice, pe care o au condamnații şi bolnavii fără scăpare, Mâinile îi erau aşa cum ghicise maică-sa, „mâncate de degerături”. Focul care o lumina în clipa aceea îi scotea mai mult la iveală oasele şi făcea să pară şi mai cumplită slăbiciunea. Pentru că tremura totdeauna de frig, luase obiceiul să-şi strângă genunchii unul lângă altul. Îmbrăcămintea ei nu era decât o zdreanță, care vara ți-ar fi făcut milă, iar iarna te îngrozea.

N-avea pe ea decât pânză găurită, niciun petic de lână. Ici-colo i se vedea pielea şi peste tot se puteau observa vânătăile care însemnau locurile unde o lovise doamna Thénardier. Picioarele goale îi erau roşii şi slăbănoage. Scobitura claviculelor îți făcea milă. Toată făptura acestui copil, felul său de-a fi, înfățişarea, glasul, pauzele dintre un cuvânt şi altul, privirea, tăcerea, cea mai mică mişcare, arătau şi tălmăceau un singur gând: teama.

Teama pusese stăpânire pe ea; era, ca să spunem aşa, învăluită în teamă; teama îi strângea coatele de şolduri, îi ascundea călcâiele sub fustă, o făcea să ocupe cât mai puțin loc cu putință, n-o lăsa să răsufle decât atât cât avea neapărat nevoie şi ajunsese să fie ceea ce am putea numi „firescul ei”, care nu putea să se schimbe, ci numai crească. În fundul ochilor ei era un ungher uimit, unde se ascundea groaza.

Teama asta era atât de mare, încât după ce sosise, aşa udă cum era, Cosette nu îndrăznise să meargă să se usuce la foc, ci se pusese tăcută pe lucru.

Căutătura acestui copil de opt ani era de obicei atât de posomorâtă şi uneori atât de tragică, încât părea în unele clipe că era pe cale

să se preschimbe într-o tâmpită sau într-un demon.

Am spus că nu ştiuse niciodată ce înseamnă să se roage şi că niciodată nu pusese piciorul într-o biserică.

„Ce, am eu vreme?” spunea Thénardiera.

Omul în redingotă galbenă nu o slăbea din ochi pe Cosette.

— Na, că uitasem! Unde e pâinea? strigă deodată Thénardiera.

Ca de obicei, când doamna Thénardier ridica glasul, Cosette ieşea repede de sub masă. Uitase cu totul de pâine. Se folosi de vicleşugul copiilor care sunt totdeauna cu frica în sân. Minți.

— Brutăria era închisă, doamnă.

— Trebuia să bați la uşă.

— Am bătut, doamnă.

— Ei, şi?

— N-a deschis.

— Am să aflu eu mâine dacă e adevărat, spuse doamna Thénardier, şi dacă minți, am să-ți arăt eu ție! Până una-alta, ia dă-mi cele şaptezeci şi cinci de centime.

Cosette îşi vârî mâna în buzunarul şorțului şi se înverzi. Moneda de şaptezeci şi cinci de centime nu mai era acolo.

— Hai, rosti doamna Thénardier. N-auzi?

Cosette îşi întoarse buzunarul pe dos, dar n-o găsi. Ce se întâmplase oare cu moneda aceea? Biata fetiță nu putu să scoată o vorbă. Împietrise.

— Nu cumva ai pierdut banii? urlă doamna Thénardier. Sau ai de gând să mi-i furi?

Spunând aceasta, întinse mâna spre un gârbaci, care era agățat de vatră.

Gestul acesta temut îi dădu din nou Cosettei putere sa strige:

— Iertare! Doamnă! Doamnă! N-am să mai fac!

Doamna Thénardier luă gârbaciul din cui.

Omul cu redingotă galbenă se scotocise între timp prin buzunarul vestei, fără să-l vadă cineva. De altfel, călătorii ceilalți beau, jucau cărți şi nu se mai uitau în jurul lor.

Cosette se ghemuia înspăimântată în colțul de lângă vatră, încercând să-şi ferească şi să-şi ascundă mâinile şi picioarele goale. Thénardiera ridică brațul.

— Iertați-mă doamnă, spuse omul, dar acum câteva clipe am văzut căzând ceva din buzunarul şorțului fetiței. A alunecat pe aici. Poate că e asta. Se aplecă, prefăcându-se o clipă că se uită pe jos, după ceva. Întocmai. Iată! urmă el, ridicându-se.

Şi-i întinse doamnei Thénardier o monedă de argint.

— Da. Asta e, spuse ea.

Nu era aceeaşi, pentru că era o monedă de un franc, dar doamna Thénardier se bucura de câştig. Puse banul în buzunar şi se mărgini să-i arunce fetiței o privire sălbatică, spunându-i:

— Vezi să nu ți se mai întâmple şi altă dată!

Cosette se întoarse în ceea ce doamna Thénardier numea „culcuşul" ei, şi ochii fetiței, mari, ațintiți asupra călătorului necunoscut, căpătară o expresie pe care n-o mai avuseseră niciodată. Nu era deocamdată decât o mirare naivă, dar în care se amesteca şi un fel de încredere plină de uimire.

— Nu vrei să mănânci? îl întrebă doamna Thénardier pe călător.

Acesta nu răspunse. Părea pierdut în gânduri.

— Cine mai e şi omul ăsta? mormăi ea printre dinți. Cine ştie ce sărac lipit e! N-are parale nici ca să mănânce. O să-mi plătească cel puțin odaia? Tot e bine că nu s-a gândit să fure banii de pe jos.

În acest timp, uşa se deschise şi intrară Éponine şi Azelma.

Erau două fetițe, cu adevărat drăguțe, părând mai degrabă orăşence decât țărance, încântătoare, una cu coade castanii, lucioase, cealaltă cu coade negre, care-i cădeau pe spate, vioaie amândouă, curate, durdulii, rumene şi sănătoase, o plăcere să le priveşti. Erau îmbrăcate călduros, dar cu atâta grijă părintească, încât grosimea stofei nu strica întru nimic gingăşia cu care erau croite rochiile. Şi ținuse seama de iarnă fără a se uita de primăvară. Fetițele astea răspândeau lumină. Pe lângă asta, erau ca nişte domnițe. În felul cum erau dichisite, în veselia lor, în zgomotul pe care-l făceau, se vedea că sunt stăpâne. De cum intrară, Thénardiera spuse pe un ton de ceartă, dar care era în realitate plin de dragoste:

— Ei, iată-vă şi pe voi!

Le luă apoi pe genunchi, una după alta, le mângâie părul, le potrivi funda şi le dădu drumul, în sfârşit, cu acel fel drăgăstos de a le zgâlțâi, care e numai al mamelor, rostind:

— Vai, ce înzorzonate sunt!

Se aşezară amândouă la gura vetrei. Aveau o păpuşă pe care o învârteau şi o suceau pe genunchi, cu tot felul de ciripiri vesele. Din timp în timp, Cosette îşi ridica ochii de pe împletitură şi cu un aer lugubru le privea cum se joacă.

Éponine şi Azelma nu se uitau la Cosette. Pentru ele nu era mai mult decât un câine. Fetițele astea trei n-aveau împreună nici douăzeci şi patru de ani, dar reprezentau, de pe acum, toată societatea

omenească; de o parte invidia şi de alta dispreţul.

Deşi păpuşa surorilor Thénardier era foarte veche, ponosită şi spartă pe alocuri, Cosettei i se părea, cu toate astea, minunată, pentru că nu avusese în viaţa ei o păpuşă – „o păpuşă adevărată” – ca să folosim expresia pe care o vor pricepe toţi copiii.

Thénardiera, care umbla încoace şi încolo prin sală, văzu deodată că micuţa Cosette, în loc să lucreze, îşi pierde vremea uitându-se la fetiţele care se jucau.

— Te-am prins! strigă ea. Aşa-ţi vezi tu de treabă? Am să te fac eu să lucrezi cu câteva nuiele pe spinare!

Străinul, fără să se ridice de pe scaun, se întoarse spre doamna Thénardier:

— Ei, doamnă! spuse el zâmbind cu un aer aproape sfios. Lăsaţi-o să se joace!

Dacă o astfel de dorinţă ar fi venit din partea unui călător care ar fi mâncat o bucată de friptură, ar fi băut la masă două sticle de vin şi n-ar fi avut aerul unui sărac lipit, ea ar fi fost o poruncă. Dar Thénardiera nu crezu nimerit să îngăduie ca un om cu asemenea pălărie să aibă o dorinţă şi ca un om cu o astfel de redingotă să vrea ceva, aşa că răspunse acru:

— Trebuie să muncească pentru că mănâncă. N-o hrănesc ca să nu facă nimic.

— Şi ce are de făcut? urmă străinul cu glasul acela blând, care nu se potrivea deloc cu îmbrăcămintea lui de cerşetor şi cu umerii lui de hamal.

Doamna Thénardier binevoi să-i răspundă:

— Ciorapi, mă rog. Ciorapi pentru fetele mele care n-au, ca să zic aşa, şi umblă cu picioarele goale.

Omul privi picioarele goale şi roşii ale Cosettei şi urmă:

— Când o să isprăvească perechea asta de ciorapi?

— Păi mai are vreo trei sau patru zile, leneşa asta!

— Şi cât poate să coste perechea asta de ciorapi când va fi gata?

Doamna Thénardier îi aruncă o privire dispreţuitoare:

— Cel puţin un franc jumătate.

— Ai da-o pentru cinci franci? întrebă omul.

— Ce naiba! strigă hohotind de râs un căruţaş care asculta. Cinci franci! Cred şi eu! Cinci piese!

Thénardier socoti nimerit, să ia şi el cuvântul.

— Da, domnule, dacă aşa ţi se năzare, îţi vom da perechea asta de ciorapi pentru cinci franci. Nu obişnuim să refuzăm nimic călători-

lor.

— Ar trebui s-o plătiți îndată, spuse Thénardiera în felul ei scurt şi hotărât.

— Cumpăr perechea asta de ciorapi, spuse omul, şi, adăugă el, scoțând din buzunar o monedă de cinci franci pe care o puse pe masă, o plătesc. Apoi, întorcându-se spre Cosette: Acum ceea ce lucrezi tu acolo e al meu. Joacă-te, fetițo!

Căruțaşul fu atât de mişcat de moneda de cinci franci, încât îşi lăsă paharul deoparte şi dădu fuga s-o vadă.

— Şi totuşi aşa e! strigă el privind-o cu atenție. O patacă adevărată! Şi nu e falsă!

Thénardier se apropie şi-şi puse liniştit moneda în buzunarul vestei.

Thénardiera n-avea nimic de spus. Îşi muşcă buzele şi fața ei luă o expresie plină de ură.

Cosette tremura. Îndrăzni să întrebe:

— E adevărat, doamnă, că pot să mă joc?

— Joacă-te! spuse doamna Thénardier cu o voce groaznică.

— Mulțumesc, doamnă! şopti Cosette.

Pe când îi mulțumea din gură doamnei Thénardier, îi mulțumea din suflet călătorului.

Thénardier se puse pe băutură mai departe. Nevastă-sa îi suflă la ureche:

— Cine-o fi omul ăsta în galben?

— Am văzut, spuse Thénardier foarte demn, milionari care purtau asemenea redingote.

Cosette îşi lăsase ciorapul deoparte, dar nu ieşise din culcuşul ei. Cosette se mişca întotdeauna cât putea mai puțin. Luase dintr-o cutie de la spatele ei câteva petice şi săbiuța ei de plumb.

Éponine şi Azelma nu erau deloc atente la cele ce se petreceau. Săvârşiseră tocmai o operație foarte importantă: puseseră mâna pe pisică. Aruncaseră păpuşa pe jos şi Éponine, care era cea mai mare, înfăşă pisicuța cu tot felul de zdrențe şi petice roşii şi albastre, cu toate că animalul miorlăia şi se zbătea. Pe când se îndeletnicea cu treaba asta importantă şi grea, îi spunea surorii sale, pe acel ton drăgălaş şi gingaş al copiilor, a cărui grație, la fel cu strălucirea de pe aripile fluturilor, se ia atunci când vrei s-o fixezi.

— Vezi tu, surioară, păpuşa asta e mai caraghioasă ca ailaltă. Mişcă, țipă, e caldă. Haide, surioară, să ne jucăm cu ea. O să fie fetița mea. Eu am să fiu cucoană. Am să vin să te văd şi tu ai să te uiți la ea.

Încetul cu încetul ai să-i vezi mustățile şi ai să te miri. După asta ai să-i vezi urechile, după asta ai să-i vezi coada şi ai să te miri. Tu ai să-mi spui: „Vai, Doamne!” şi eu am să-ți răspund. „Da, doamnă, am o fetiță care e aşa. Aşa sunt fetițele din ziua de azi”.

Azelma o ascultă pe Éponine, încântată.

Între timp, cei ce băuseră începuseră să cânte un cântec deşucheat, de care râdeau de se cutremura tavanul. Thénardier îi îndemna şi cânta cu ei.

Ca păsările care îşi fac cuib cu orice, copiii îşi fac o păpuşă din orice. Pe când Éponine şi Azelma înfăşau pisica, Cosette de asemenea îşi înfăşa săbiuța. După ce isprăvi, o culcă pe braț şi-i cântă încetişor, ca s-o adoarmă.

Păpuşa e una din nevoile cele mai mari şi totodată unul din cele mai încântătoare instincte ale copilăriei unei femei. Tot viitorul femeii e aici, în a îngriji, a înveşmânta, a găti, a îmbrăca, a dezbrăca, a îmbrăca din nou, a învăța, a certa nițel, a legăna, a dezmierda, a adormi şi a-şi închipui că un lucru oarecare e cineva. Tot visând şi gândind, croind mici veşminte şi scutece, cosând rochițe, bluze, pieptăraşe, copilul se preschimbă în fetiță, fetița în fată, fata în femeie. Primul ei copil e continuarea ultimei păpuşi.

O fetiță fără păpuşă e aproape tot atât de nenorocită şi tot atât de nesuferită ca o femeie fără copii.

Aşadar, Cosette îşi făcuse o păpuşă din săbiuță.

Thénardiera se apropiase de „omul în galben”.

„Bărbatul meu are dreptate, îşi spuse ea, poate că e domnul Laffitte. Sunt unii bogați aşa de poznaşi!”

Se aşeză la masa lui.

— Domnule... spuse ea.

La cuvântul „domnule” bărbatul se întoarse. Doamna Thénardier nu-i spusese până atunci decât „omule”.

— Domnule, urmă ea luându-şi un aer dulceag, care era şi mai supărător decât aerul fioros, vezi dumneata, vreau şi eu ca fetița să se joace, nu mă împotrivesc, dar asta merge o dată, pentru că ai fost dumneata mărinimos. Dar vezi, asta n-are nimic al ei. Trebuie să muncească.

— Fetița nu e, deci, a dumitale? întrebă omul.

— Ah, pentru Dumnezeu, nu, domnule! E un copil sărac, pe care l-am strâns de pe drumuri, aşa, din omenie. E un copil tâmpit. Are, cu siguranță, apă la cap. Cum vezi, are capul mare. Facem şi noi ce putem pentru ea, că nici noi nu suntem bogați. Degeaba am scris la ea

acasă, că de şase luni nu ne răspunde nimeni. Îmi închipui că maică-sa a murit.

— Ah! spuse omul şi căzu din nou pe gânduri.

— Nu era mare lucru de capul maică-si, adăugă Thénardiera. Şi-a părăsit copilul.

În timpul acestei conversații, Cosette, ca şi cum ar fi fost înştiințată de un instinct că se vorbea de ea, n-o slăbise din ochi pe doamna Thénardier. Asculta vag. Prindea ici-colo câteva cuvinte.

Cei de la mese, aproape beți cu toții, repetau refrenul lor neruşinat, cu o veselie sporită. Era un cântec de beție, în care erau amestecați fecioara Maria şi copilul Isus. Thénardiera se dusese să facă şi ea puțin haz. Sub masă, Cosette privea focul care se răsfrângea în privirea ei fixă; începuse din nou să legene scutecele pe care le făcuse, şi, pe când le legăna, cânta încetişor: „Mama mea a murit! Mama mea a murit! Mama mea a murit!”

În urma rugăminților repetate ale gazdei, omul în galben, „milionarul”, primi în sfârşit să mănânce.

— Ce doreşte domnul?.

— Pâine şi brânză, spuse omul.

„E cu siguranță un pârlit!” îşi zise Thénardiera.

Bețivii cântau mai departe cântecul lor, iar sub masă fetița şi-l cânta pe-al ei.

Cosette se opri deodată. Se întoarse şi zări păpuşa fetițelor doamnei Thénardier pe care o părăsiseră pentru pisică şi o puseseră jos la câțiva paşi de masa de bucătărie.

Dădu atunci drumul săbiuței înfăşate, care n-o mai mulțumea decât pe jumătate, şi îşi plimbă încet privirile de jur împrejurul încăperii. Doamna Thénardier vorbea în şoaptă cu bărbatul ei şi numărau banii. Ponine şi Zelma se jucau cu pisica, iar călătorii mâncau sau beau, sau cântau, aşa că nicio privire nu era îndreptată asupra ei. N-avea nicio clipă de pierdut. Ieşi de sub masă, târându-se pe brânci, se mai încredință o dată că nu o pândea nimeni, apoi se strecură cu repeziciune până la păpuşă şi o apucă. După o clipă era la locul ei. Pe jos, nemişcată, întoarsă aşa fel încât păpuşa pe care o ținea în brațe să fie în umbră. Fericirea de a se juca cu o păpuşă era atât de rară pentru ea, încât avea toată violența unei voluptăți.

N-o văzuse nimeni, afară de călătorul care-şi mânca pe îndelete cina lui săracă.

Bucuria asta ținu aproape un sfert de ceas.

Dar, cu toată grija pe care o avusese, Cosette nu băgă de seamă că

un picior al păpuşii se vedea şi că era luminat puternic de focul din vatră. Piciorul acesta trandafiriu şi luminos ce ieşea din umbră izbi cu putere privirea Azelmei, care-i spuse Époninei:

— Ia te uită, surioară!

Cele două fetițe se opriră uluite. Cosette îndrăznise să ia păpuşa!

Éponine se ridică şi, fără să lase din mână pisica, merse spre maica-sa şi începu s-o tragă de fustă.

— Lasă-mă în pace! spuse mama. Ce vrei de la mine?

— Mamă, spuse fetița, ia te uită!

Şi o arătă cu degetul pe Cosette.

Cosette, care era plină de tainica ei fericire, nu vedea şi nu auzea nimic.

Fața doamnei Thénardier luă acea înfățişare deosebită, care la unele femei, numite tocmai de aceea scorpii, se alcătuieşte din amestecul cumplitului cu nimicurile vieții.

De data asta mândria rănită îi biciuia şi mai mult mânia. Cosette întrecuse orice măsură; Cosette se atinsese de păpuşa „domnişoarelor”.

O împărătească care ar vedea pe un mujic gătit cu marele cordon albastru al împărătescului ei fecior n-ar avea o altă înfățişare. Strigă cu un glas răguşit de supărare:

— Cosette!

Cosette tresări ca şi cum s-ar fi cutremurat pământul sub ea şi se întoarse.

— Cosette! repetă Thénardiera.

Cosette luă păpuşa şi o puse pe jos cu un fel de evlavie deosebită, amestecată cu deznădejde. După asta, fără s-o slăbească din ochi, îşi împreună mâinile şi, ceea ce e îngrozitor de spus pentru un copil de vârsta ei, şi le frânse de disperare, apoi făcu ceea ce niciuna din emoțiile zilei, pierderea banilor, nici amenințarea cu gârbaciul, nici cuvintele acelea întunecate pe care le auzise de la Thénardiera, n-o hotărâseră s-o facă: plânse, izbucni în hohote.

Călătorul se ridică în picioare:

— Ce s-a întâmplat? o întrebă el pe doamna Thénardier.

— Nu vezi? îi spuse doamna Thénardier, arătând cu degetul corpul delict care zăcea la picioarele Cosettei.

— Ei bine. Şi ce-i cu asta? urmă omul.

— Nespălata asta, răspunse Thénardiera, şi-a îngăduit să pună mâna pe păpuşa copiilor!

— Atâta gălăgie pentru un fleac! spuse omul. Ei, şi ce e dacă se

joacă cu păpuşa asta?

— A atins-o cu mâinile ei murdare! urmă Thénardiera. Cu mâinile ei scârboase…

Cosette începu să plângă şi mai tare.

— Să taci din gură! strigă doamna Thénardier.

Omul se duse drept la uşă, o deschise şi ieşi. Cum plecă, Thénardiera se folosi de lipsa lui pentru a-i da pe sub masă, Cosettei, un picior, care o făcu pe fetiță să urle.

Uşa se deschise şi omul apăru din nou. Ținea în mâini păpuşa cea minunată despre care am vorbit, şi pe care toți țâncii din sat o priveau cu încântare, încă de dimineață. O puse în picioare în fața Cosettei: îi spuse:

— Uite, e pentru tine.

Se vede că de mai bine de o oră, de când era acolo, căzut pe gânduri, zărise în chip nelămurit prăvălia cu jucării, atât de frumos luminată de lampioane şi lumânări, încât strălucea prin fereastra cârciumii ca un far.

Cosette ridică ochii. Îl văzu pe omul care venea cu păpuşa spre ea, ca şi cum ar fi văzut venind soarele, auzi cuvintele astea nemaipomenite: „E pentru tine!” se uită la el, se uită la păpuşă, apoi se dădu înapoi încet şi se trase mai adânc sub masă, lângă zid.

Nu mai plângea, nu mai țipa; părea că nici nu mai îndrăzneşte să răsufle.

Thénardiera, Éponine şi Azelma stăteau nemişcate ca nişte stane de piatră. Chiar şi cei de la mese rămaseră pironiți locului. În toată cârciuma se făcuse o tăcere solemnă.

Thénardiera, împietrită şi mută, începea să facă iar presupuneri: „Cine o fi bătrânul? O fi un sărac? O fi un milionar? Poate şi una şi alta, adică un hoț”.

Fața bărbatului ei căpătă acea cută expresivă care accentuează trăsăturile chipului omenesc ori de câte ori instinctul cel mai tare apare în toată puterea lui animalică. Cârciumarul măsură din ochi, rând pe rând, păpuşa şi călătorul; părea că-l adulmecă pe omul acela, aşa cum ar fi adulmecat o pungă cu bani. Dar asta nu ținu decât o clipă. Se apropie de femeie şi-i spuse încet:

— Chestia aia costă cel puțin treizeci de franci. Nu-i de glumit! Să ne punem în patru labe în fața lui.

Firile grosolane se aseamănă cu firile naive, pentru că nici unele, nici altele, nu ştiu să treacă treptat de la un sentiment la altul.

— Ei, Cosette, spuse Thénardiera cu o voce care se voia blândă,

dar care era făcută din acea miere acră a femeilor afurisite, nu-ți iei păpuşa?

Cosette se încumetă să iasă din vizuina ei.

— Mica mea Cosette, grăi Thénardier cu o voce mângâioasă. Domnul ți-a dat o păpuşă; Ia-o! E a ta!

Cosette se uită la păpuşa cea minunată cu un fel de groază. Fața îi era încă plină de lacrimi, dar ochii începuseră să i se umple, ca cerul la revărsatul zorilor, de razele ciudate ale bucuriei. Ceea ce simțea în clipa aceea era cam ceea ce ar fi simțit dacă i-ar fi spus cineva deodată „Fetițo, eşti regina Franței”.

I se părea că dacă s-ar atinge de păpuşă, păpuşa ar străfulgera-o.

Ceea ce era de altfel adevărat într-o oarecare măsură, pentru că îşi spunea că doamna Thénardier ar certa-o şi ar bate-o.

Cu toate astea, ispita birui. Sfârşi prin a se apropia şi murmură sfioasă, întorcându-se spre doamna Thénardier:

— Am voie, doamnă?

Niciun cuvânt n-ar şti să zugrăvească înfățişarea ei, în acelaşi timp deznădăjduită, îngrozită şi încântată.

— Pentru Dumnezeu! rosti Thénardiera. E a ta. Doar ți-a dat-o domnul.

— E adevărat, domnule? întrebă Cosette. E adevărat? E a mea, doamna?

Străinul avea ochii parcă plini de lacrimi. Părea să fie atât de mişcat, încât nu vorbea ca să nu plângă. Făcu Cosettei un semn cu capul şi puse mânuța păpuşii „doamna” în mânuța ei.

Cosette îşi trase repede mâna, ca şi cum mâna „doamnei,” ar fi ars-o, şi începu să se uite în jos. Suntem siliți să adăugăm că în clipa aceea scosese limba din gură de un cot. Deodată se întoarse şi apucă păpuşa cu putere.

— Am s-o botez Catherine, spuse ea.

Fu ciudată clipa în care zdrențele Cosettei întâlniră şi îmbrățişară panglicile şi muselina fragedă şi trandafirie a păpuşii.

— Doamnă, urmă ea, pot s-o pun pe un scaun?

— Da, copila mea, răspunse Thénardiera.

Acum Éponine şi Azelma se uitau cu invidie la Cosette. Le venise rândul.

Cosette o puse pe Catherine pe un scaun, se aşeză pe jos, în fața ei şi rămase acolo, nemişcată, fără să scoată o vorbă, într-o atitudine de extaz.

— Joacă-te, Cosette! spuse străinul.

— O! Mă joc, răspunse fetița.

În clipa aceea, străinul, necunoscutul acesta, care părea că e providența venită în vizită la Cosette, era urât de Thénardiera mai mult decât orice pe lume. Trebuia totuşi să se stăpânească. Trecuse prin mai multe emoții decât putea să rabde, cu toate că, tot străduindu-se să-şi imite soțul în toate celea, era obişnuită cu prefăcătoria. Se grăbi să-şi trimită fetele la culcare, apoi ceru omului în galben „îngăduința” de-a o trimite şi pe Cosette „care s-a ostenit destul astăzi”, adăugă ea cu un aer părintesc. Cosette plecă să se culce, ducând-o în brațe pe Catherine.

Din când în când, doamna Thénardier se ducea în celălalt capăt al sălii, unde era bărbatu-său, „ca să-şi uşureze sufletul”, spunea ea. Schimba cu el câteva cuvinte, cu atât mai furioase cu cât nu îndrăznea să le rostească tare:

— Dobitoc bătrân! Ce-o fi în scăfârlia lui? Vine să ne încurce. Vrea s-o vadă pe jivina aia mică jucându-se! Auzi, să-i dea păpuşi! Să-i dea păpuşi de patruzeci de franci unei jigodii pe care aş da-o pe doi franci. Puțin lipseşte să-i spună măria-ta, ca ducesei de Berry? Are vreun rost? N-o fi turbat moşneagul ăsta suspect?

— De ce? E foarte simplu, îi răspundea Thénardier. Dacă îl distrează! Pe tine te distrează s-o vezi pe aia mică muncind: pe el îl distrează când o vede jucându-se. E dreptul lui. Un călător face tot ce vrea dacă plăteşte. Dacă moşul ăsta e filantrop, ce-ți pasă ție? Dacă e tâmpit, nu te priveşte! De ce te amesteci tu, când vezi că are parale?

Vorbă de stăpân şi judecată de hangiu; nici una, nici alta nu îngăduiau răspuns.

Omul îşi pusese coatele pe masă şi-şi luase din nou atitudinea lui visătoare. Toți ceilalți călători, negustori şi căruțaşi se depărtaseră puțin şi nu mai cântau. Îl priveau de departe cu un fel de teamă smerită. Necunoscutul acesta atât de sărăcăcios îmbrăcat, care scotea bănet din buzunar cu atâta uşurință şi dăruia păpuşi uriaşe unor fetițe nespălate, în târlici, era cu siguranță un om mare şi de temut.

Se scurseseră câteva ceasuri. Slujba de miezul nopții fusese rostită, ajunul Crăciunului trecuse, bețivii plecaseră, cârciuma se închisese, sala cea scundă era pustie, focul se stinsese, străinul era mereu în acelaşi loc şi în aceeaşi atitudine. Din timp în timp, se muta de pe un cot pe altul, atâta tot. Dar de când plecase Cosette, nu mai scosese niciun cuvânt.

Numai Thénardierii rămăseseră în sală, din politețe şi curiozitate. „O să-şi petreacă noaptea în felul ăsta?” mormăia doamna

Thénardier. Când ceasul sună două, se dădu bătută şi-i spuse bărbatului ei: „Mă duc să mă culc. Fă ce vrei.” Bărbatu-său se aşeză la o masă într-un colț, aprinse o lumânare şi începu să citească *Curierul francez*.

Se scurse astfel un ceas încheiat. Preacinstitul hangiu citise cel puțin de trei ori *Curierul francez*, de la data zilei până la numele tipografului. Străinul nu se clintea.

Thénardier se frământă, tuşi, scuipă, îşi suflă nasul, suci scaunul ca să scârțiie. Omul nu se mişca. „Nu cumva doarme?” se gândi Thénardier. Omul nu dormea, dar nimic nu-l putea trezi.

În cele din urmă, Thénardier îşi scoase tichia de pe cap, se apropie binişor şi îndrăzni să spună:

— Domnul nu se duce să se odihnească?

„Nu se duce să se culce”, i s-ar fi părut prea mult şi prea familiar. „Să se odihnească” mirosea a lux şi a stimă. Cuvintele astea au însuşirea tainică şi vrednică de laudă de a umfla a doua zi cifra de pe nota de plată. O cameră în care „te culci” costă un franc; o cameră în care, te odihneşti” costă douăzeci de franci.

— Aşa e! spuse străinul. Ai dreptate! Unde ți-e grajdul?

— Domnule, glăsui Thénardier zâmbind: am să vă conduc, domnule.

Luă lumânarea, omul îşi luă pachetul şi bățul, şi Thénardier îl duse într-o odaie de la etajul întâi, care era de o rară frumusețe, cu mobila toată de lemn de acaju; cu un pat cu perdele de stambă roşie.

— Ce va să zică asta? întrebă călătorul.

— E chiar iatacul nostru, răspunse hangiul. Nevasta mea şi cu mine locuim într-altă odaie. Nu intrăm aici decât de trei sau patru ori pe an.

— Mi-ar fi plăcut mai degrabă în grajd, spuse omul răspicat.

Thénardier păru că n-aude vorbele astea atât de puțin politicoase. Aprinse două lumânări de ceară, neîncepute, care se aflau pe cămin. Un foc destul de bun ardea în vatră.

Pe cămin, sub sticlă, se găsea o găteală de mireasă, cu fire de argint şi flori de lămâiță.

— Şi asta? Ce e asta? întrebă străinul.

— Domnule, spuse Thénardier, e găteala de mireasă a nevesti-mi.

Călătorul privi obiectul, cu o căutătură care părea a spune: „Aşadar, dihania asta a fost şi ea odată fecioară!”

De altfel, Thénardier mințea. Când luase maghernița asta cu chirie ca să facă din ea o cârciumă, găsise odaia împodobită aşa cum ea

era acum şi cumpărase mobilele şi florile de lămâiță, socotind că ar arunca o umbră delicată nevesti-si, iar pentru casa lui ar rezulta ceea ce englezii numesc: respectabilitate.

Călătorul se întoarse, gazda se făcuse nevăzută. Thénardier se eclipsase discret, fără a îndrăzni să spună „bună seara”, pentru că nu voia să trateze cu o politețe lipsită de respect pe un om pe care-şi propunea să-l jupoaie împărăteşte a doua zi dimineața.

Hangiul se retrase în odaia lui. Nevastă-sa se culcase, dar nu dormea. Când auzi pasul bărbatului ei, se întoarse şi spuse:

— Să ştii că mâine o dau afară pe Cosette.

Thénardier îi răspunse rece:

— Da pripită mai eşti!

Nu-şi mai spuseră nimic, şi după câteva minute stinseră lumânarea.

Cât priveşte călătorul, acesta îşi puse bățul şi pachetul într-un colț. După plecarea gazdei se aşeză într-un jilț şi rămase câtăva vreme gânditor. Apoi se descălță, luă o lumânare, stinse pe cealaltă, împinse uşa şi ieşi din odaie, uitându-se în jurul lui ca şi cum ar fi căutat ceva. Străbătu un coridor şi ajunse în capul scării. Auzi aici un zgomot slab, foarte uşor, care semăna cu răsuflarea unui copil. Se lăsă călăuzit de acest zgomot şi ajunse într-un fel de cotlon triunghiular, care se afla sub trepte. Cotlonul ăsta nu era altceva decât unghiul pe care-l făcea scara cu podeaua. Acolo, printre tot soiul de coşnițe vechi şi de cioburi, în praf, printre pânze de păianjen, era un pat; dacă putem numi pat o saltea găurită, prin care ieşeau paiele, şi pânza ruptă, prin care se vedea salteaua. N-avea cearceafuri. Era aşezată pe jos, pe duşumea. În patul acesta dormea Cosette.

Omul se apropie şi privi cu luare-aminte.

Cosette dormea adânc. Era îmbrăcată. Iarna nu se dezbrăca, pentru ca să-i fie mai puțin frig.

Ținea strâns la piept păpuşa, ai cărei ochi mari străluceau în întuneric. Când şi când, scotea câte un oftat adânc, ca şi cum ar fost gata să se trezească, şi-şi strângea convulsiv păpuşa în brațe. Lângă pat nu era decât un singur papuc de lemn.

Aproape de culcuşul sărăcăcios al Cosettei, se afla o uşă deschisă prin care se vedea o odaie mare, întunecoasă. Străinul intră înăuntru. În fund se zăreau, printr-o uşă cu geamuri, două paturi gemene foarte albe. Erau ale Azelmei şi Époninei. Îndărătul celor două paturi dispărea pe jumătate un leagăn de răchită, fără perdele, unde dormea băiețelul care țipase toată seara.

Străinul bănui că odaia asta dădea în aceea a soților Thénardier. Era gata să iasă, când privirea îi căzu pe vatră; una din acele vetre mari, de han, în care pâlpâie întotdeauna un foc slab, atunci când e foc, şi care sunt atât de reci la vedere. În vatra asta nu era foc; nici măcar cenuşă. Totuşi, ceea ce era înăuntru atrase atenția călătorului. Erau doi pantofiori de copil, drăgălaşi, unul mai mare şi unul mai mic; călătorul îşi aminti obiceiul încântător şi străvechi al copiilor, care-şi pun încălțămintea la gura vetrei, în ziua de Crăciun, ca să aştepte în întuneric cine ştie ce dar strălucitor din partea zânei ocrotitoare. Éponine şi Azelma avuseseră grijă să nu scape prilejul şi-şi pusese fiecare câte un pantof în vatră.

Călătorul se aplecă.

Zâna, adică mama, trecuse pe acolo, şi în fiecare pantofior se zărea strălucind câte o monedă de cincizeci de centime, nou-nouță.

Omul se ridică şi era gata să plece, când zări în fund, departe, în colțul cel mai întunecat al vetrei, un papuc urât, din lemnul cel mai prost, pe jumătate rupt şi plin de cenuşă şi noroi uscat. Era papucul Cosettei. Cu acea încredere mişcătoare a copiilor care pot fi înşelați întotdeauna, fără să se descurajeze niciodată, Cosette îşi pusese şi ea papucul în vatră.

Ce lucru sublim şi blând e nădejdea la un copil care n-a cunoscut niciodată altceva decât deznădejdea!

În papucul acesta nu era nimic.

Străinul scotoci în vestă, se apleca, şi puse în papucul Cosettei un galben.

Apoi se întoarse în odaia lui cu paşi repezi.

IX – Thénardier la lucru

A doua zi dimineața, cu cel puțin două ceasuri înainte de a se lumina de zi, Thénardier stătea la masă, lângă o lumânare, în sala scundă a cârciumii, cu o pană în mână, şi întocmea socoteala călătorului cu redingotă galbenă.

În picioare, aplecată pe jumătate asupra lui, nevastă-sa îl urmărea din ochi. Nu schimbau o vorbă. De-o parte era o cugetare adâncă, de alta acea admirație religioasă cu care priveşti cum se naşte şi se desăvârşeşte o minune a minții omeneşti. În casă se auzea un zgomot. Ciocârlia mătura scara.

După mai bine de un sfert de ceas şi câteva ştersături, Thénardier dădu la iveală această capodoperă:

Socoteala domnului de la nr. 1
Cina.........................3 franci
Odaia.....................10 ”
Lumânarea...............5 ”
Focul.......................4 ”
Serviciu..................1 ”
Total 23 franci.

Serviciul era scris *sirvici*.

— Douăzeci şi trei de franci! rosti nevasta cu un entuziasm amestecat cu oarecare şovăială.

Ca toți marii artişti, Thénardier nu era mulțumit.

— Pfff! făcu el.

Avea accentul lui Castlereagh[7] când redacta la Congresul de la Viena lista datoriilor pe care avea să le plătească Franța.

— Ai dreptate, domnule Thénardier, e datornicul nostru, murmură nevasta care se gândea la păpuşa dăruită Cosettei în fața fetelor ei – de drept e drept, dar e mult. N-o să vrea să plătească.

Thénardier dădu drumul râsului său rece şi spuse:

— O să plătească.

Râsul acesta era semnul suprem al siguranței şi autorității. Trebuia să fie aşa cum spune el. Nevasta nu mai stărui. Începu să rânduiască mesele; bărbatu-său umbla în lungul şi în latul sălii. După o clipă adăugă:

— Doar şi eu sunt dator o mie cinci sute de franci.

Se duse şi se aşeză lângă vatră, pe gânduri, cu picioarele pe cenuşa caldă.

— Aha! urmă femeia. N-ai uitat că azi o dau afară pe Cosette? Ce mai spurcăciune! Îmi mănâncă bojocii cu păpuşa ei! Mai bine m-aş mărita cu Ludovic al XVIII-lea decât s-o mai țin o zi în casă!

Thénardier îşi aprinse pipa şi, între două fumuri, îi răspunse:

— Să-i dai omului socoteala.

După asta ieşi.

Abia făcuse câțiva paşi şi călătorul intră.

Thénardier apăru numaidecât în spatele lui şi rămase neclintit în uşa întredeschisă, în aşa fel încât nu-l vedea decât nevastă-sa.

---

[7] Prim-ministru englez în timpul domniei lui Napoleon, inițiatorul celor mai multe din coalițiile îndreptate împotriva Franței.

Omul în galben ținea în mână toiagul şi pachetul.

— V-ați sculat aşa de devreme! spuse doamna Thénardier. Nu cumva ne părăsiți?

În timp ce vorbea astfel, răsucea încurcată socoteala în mână şi o zgâria cu unghiile. Fața ei aspră luase o înfățişare care-i era neobişnuită: de sfială şi remuşcare.

Îi venea greu să prezinte o astfel de socoteală unui om care arăta atât de mult a „sărac”.

Călătorul părea preocupat şi cu gândul aiurea.

— Da, doamnă, răspunse el. Plec.

— Aşadar, urmă ea, n-ați avut treburi la Montfermeil?

— Nu. Sunt numai în trecere pe-aici. Atât. Doamnă, întrebă el, ce vă datorez?

Doamna Thénardier îi întinse, fără să răspundă, socoteala.

Omul despături hârtia, se uită la ea, dar era vădit că se gândea într-altă parte.

— Doamnă, reluă el, câştigați bine la Montfermeil?

— Aşa şi aşa, domnule! răspunse Thénardiera, uimită că nu vedea nicio izbucnire. Apoi urmă cu un accent plângăreț şi nenorocit: Vai, domnule, vremurile sunt aşa de grele! Şi avem aşa de puțini oameni cu stare prin partea locului! Cum vedeți, e lume proastă. Dacă n-am avea pe ici pe colo călători dornici şi bogați ca dumneavoastră! Avem atâtea poveri! Uite, fetița asta ne costă ochii din cap.

— Care fetiță?

— Fetița pe care o ştiți, Cosette, Ciocârlia, cum i se spune pe-aici.

— Ah, da! spuse omul.

Ea vorbi mai departe:

— Ce proşti sunt țăranii cu poreclele lor! Seamănă mai degrabă cu un liliac decât cu o ciocârlie. Vedeți dumneavoastră, noi nu cerem de pomană, dar nu putem face pomeni. Nu câştigăm. Nu câştigăm nimic şi avem de plătit cu nemiluita. Dările, impozitele, uşile şi ferestrele[8], adiționalul[9]! Ştiți şi dumneavoastră că stăpânirea ne cere foarte mulți bani. Pe urmă, am şi eu fetele mele. N-am nevoie să hrănesc şi copilul altora.

Omul vorbi cu o voce pe care se silea s-o facă nepăsătoare, dar care tremura:

---

[8] Impozitul pe uşi şi pe ferestre era o dare proporțională cu numărul deschizăturilor dintr-o locuință.

[9] Impozit suplimentar pe venituri din comerț.

— Şi dacă v-ar scăpa cineva de ea?
— De cine? de Cosette?
— Da.
Fața roşie, mânioasă, a cârciumăresei se lumină de-o bucurie hâdă.
— Vai, domnule! Dragă domnule! Luați-o, păstrați-o, duceți-o, țineți-o, îndulciți-o, împănați-o, beți-o, mâncați-o, şi maica Domnului să vă binecuvânteze, cu toți sfinții din rai.
— S-a făcut!
— Adevărat? O luați cu dumneavoastră?
— O iau.
— Îndată?
— Îndată. Chemați copilul!
— Cosette! strigă Thénardiera.
— Până atunci, urmă omul, să vă plătesc ce datorez. Cât e?
Aruncă o privire peste socoteală şi nu-şi putu opri un gest de uimire:
— Douăzeci şi trei de franci! Se uită la cârciumăreasă şi spuse din nou: Douăzeci şi trei de franci?
În felul cum repetase aceste câteva cuvinte se simțea accentul care desparte semnul exclamării de acela al întrebării.
Doamna Thénardier avusese vreme să se pregătească pentru a rezista loviturii. Răspunse, sigură de ea:
— Păi da, domnule, întocmai, douăzeci şi trei de franci.
Străinul puse pe masă cinci monede de câte cinci franci.
— Căutați fetița, spuse el.
În clipa asta, Thénardier păşi până în mijlocul sălii şi spuse:
— Domnul nu datorează decât un franc şi treizeci de centime.
— Un franc şi treizeci de centime! strigă femeia.
— Adică un franc pentru odaie şi jumătate pentru cină. Cât priveşte fetița, vreau să stau nițel de vorbă cu domnul. Lasă-ne singuri, nevastă!
Thénardiera amuți deodată, izbită de fulgerele geniului. Simți că intră în scenă actorul cel mare. Nu scoase o vorbă şi ieşi.
De îndată ce rămaseră singuri, Thénardier îi întinse călătorului un scaun. Călătorul se aşeză, Thénardier rămase în picioare şi fața lui luă o înfățişare ciudată de cumsecădenie şi simplitate.
— Uite, domnule, zise el, am să vă spun adevărul: pe copilul ăsta eu îl ador.
Străinul îl privi țintă.

— Pe care copil?

— E caraghios, urmă Thénardier, dar după un timp, te legi! Ce înseamnă toți banii ăştia? Luați-vă înapoi monedele de cinci franci. O ador pe fetița asta!

— Pe cine? întrebă străinul.

— Ei, pe micuța noastră Cosette. Nu ziceați că vreți să ne-o luați? Ei, uite, vă vorbesc deschis, aşa cum se vorbeşte cu un om cinstit ca dumneavoastră: nu pot să mă învoiesc. Fetița asta o să-mi lipsească. Am văzut-o de când era mică. E adevărat că ne costă parale, e adevărat că are cusururi, e adevărat că nu suntem bogați, e adevărat că am cheltuit mai bine de patru sute de franci pe doctorii, numai pentru una din bolile ei! Dar tot trebuie să faci ceva şi pentru Dumnezeu din cer! N-are nici tată, nici mamă, eu am crescut-o. Am de mâncare şi pentru ea şi pentru mine. De fapt, țin la copilul ăsta. Mă înțelegeți dumneavoastră, până la urmă te prinzi; eu sunt un om cumsecade; nu judec; o iubesc pe micuța asta; nevastă-mea e o fire iute; dar şi ea o iubeşte. Vedeți, e ca şi cum ar fi copilul nostru. Îmi place să-mi gângurească prin casă.

Străinul îl privea țintă mai departe. Celălalt urmă:

— Iertați-mă, îmi pare rău, domnule, dar nu-ți dai copilul unui trecător. N-am dreptate? Afară de asta, nu zic, sunteți bogat, păreți un om foarte cumsecade, poate că e pentru fericirea ei, dar ar trebui s-o ştiu şi eu. Pricepeți? Să ne închipuim că aş lăsa-o să plece şi că m-as sacrifica; ei bine, aş vrea să ştiu unde merge, n-aş vrea s-o pierd din ochi, aş vrea să ştiu la cine stă, ca să vin din când în când s-o văd, să ştie şi ea că tăticul care a hrănit-o e şi el acolo, că veghează asupra ei. În sfârşit sunt unele lucruri cu neputință. Nu ştiu nici cum vă cheamă. Să zicem că dumneavoastră ați lua-o şi eu aş spune: bine. Unde s-a dus Ciocârlia? Ar trebui să văd măcar o hârtiuță oarecare, nişte acte, ceva, nu-i aşa?

Străinul, fără a înceta să-l privească cu acea căutătură care merge, ca să spunem aşa, până în fundul conştiinței, îi răspunse cu o voce gravă şi hotărâtă:

— Domnule Thénardier, n-are nimeni nevoie de acte ca să meargă la cinci leghe depărtare de Paris. Dacă o iau pe Cosette, o iau şi gata. N-ai să ştii nici cum mă cheamă, nici unde locuiesc, nici unde o duc, şi intenția mea e să nu te mai vadă niciodată. Rup sfoara care o leagă de picior, şi se duce. Îți convine? Da sau nu?

Aşa cum diavolii şi spiriduşii simțeau, după unele semne, prezența unui zeu superior, Thénardier pricepu că avea de a face cu cineva

foarte tare. Avu un fel de intuiție; pricepu acest lucru cu repeziciunea lui limpede şi pătrunzătoare. În ajun, în vreme ce bea cu căruțaşii, în vreme ce fuma, în vreme ce cânta cântece cu haz, îşi petrecuse seara privindu-l cu atenție pe călător, pândindu-l ca o pisică. Studiindu-l ca un matematician. Îl spionase în taină, pentru el însuşi, pentru plăcerea lui şi din instinct, şi-l pândise ca şi cum ar fi fost plătit pentru aşa ceva. Nu-i scăpase niciun gest, nicio mişcare a omului cu haină galbenă. Chiar înainte ca omul să fi arătat vreun interes pentru Cosette, Thénardier îl ghicise. Surprinsese privirile cercetătoare ale bătrânului care se întorceau mereu asupra fetiței. Pentru ce interesul acesta? Cine era omul acela? De ce era îmbrăcat atât de prost, când avea atâta bănet în pungă? întrebări pe care şi le punea fără a găsi dezlegare şi care îl necăjeau. Se gândise toată noaptea. Nu putea să fie tatăl Cosettei. Poate că era vreunul dintre bunici? De ce atunci n-o spunea de la început? Când ai un drept, îl arăți. Fără îndoială că omul acesta nu avea niciun drept asupra Cosettei. Atunci cine era? Thénardier se pierdea în presupuneri. Întrezărea totul, dar nu vedea nimic. Despre orice ar fi fost vorba, în clipa în care începuse să stea de vorbă cu omul, se simțise tare, deoarece era sigur că la mijloc e o taină şi că omul avea tot interesul să rămână în umbră; dar după răspunsul limpede şi hotărât al străinului, când văzu că personajul acesta misterios era misterios într-un fel atât de simplu, se simți slab. Nu se aştepta la aşa ceva. Presupunerile i se risipiră. Îşi adună gândurile. Cântări totul într-o clipă. Thénardier era unul din acei oameni care judecă o situație dintr-o privire. Socoti că era momentul să meargă drept la țintă, şi repede. Făcu aşa cum fac marii căpitani în clipa hotărâtoare, de care îşi dau seama numai ei. Luă taurul de coarne:

— Domnule, spuse el, îmi trebuie o mie cinci sute de franci.

Străinul scoase din buzunar un portmoneu uzat, de piele neagră, îl deschise şi trase dinăuntru trei hârtii pe care le puse pe masă. Puse degetul cel mare pe ele şi-i spuse cârciumarului:

— Ad-o pe Cosette!

Ce făcea în vremea asta Cosette?

De cum se trezise, Cosette dăduse fuga la papuc. Găsise în el o monedă de aur. Nu era un napoleon, ci una din acele monede de douăzeci de franci nou-nouțe, ale restaurației, pe efigia cărora codița prusacă înlocuise coroana de lauri. Cosette fu orbită. Destinul începea s-o amețească. Nu ştia ce va să zică o monedă de aur, nu văzuse aşa ceva niciodată; o ascunse repede în buzunar, ca şi cum ar fi fu-

rat-o. Simțea totodată că e a ei, ghicea de unde-i venea darul, dar bucuria pe care o avea era plină de frică. Era mulțumită; era mai cu seamă uimită. Lucrurile astea atât de minunate şi de frumoase nu-i păreau adevărate. Păpuşa o speria, moneda de aur o speria. Tremura nițel în fața acestor măreții. Numai străinul n-o făcea să tremure. Dimpotrivă, îi dădea curaj. Din ajun, printre toate clipele de uimire, prin somn, mintea ei de copil se gândea la omul acela care părea bătrân, sărac şi atât de trist, şi care era, cu toate astea, atât de bogat şi de bun. De când îl întâlnise în pădure, totul i se părea schimbat. Cosette, mai puțin fericită decât cea mai mică dintre păsările cerului, nu ştiuse niciodată ce înseamnă a fi ocrotit în umbra mamei şi sub o aripă. De cinci ani, adică de când putea ține minte, biata fetiță tremura şi clănțănea. Fusese întotdeauna goală-goluță sub vântul cel aspru al durerii; acum i se păru că e îmbrăcată. Altădată simțea că-i era frig în suflet; acum îi era cald. Parcă nu-i mai era atât de frică nici de Thénardieră. Nu mai era singură; avea pe cineva alături.

Se apucase de lucru, fără zăbavă, ca în fiecare dimineață. Se juca cu moneda de aur pe care o avea la ea, în acelaşi buzunar al şorțului de unde-i căzuse în ajun moneda de şaptezeci şi cinci de centime. Nu îndrăznea s-o atingă, dar pierdea câte cinci minute ca s-o privească, trebuie s-o mărturisim, cu limba scoasă. Când mătura scara, se oprea, rămânea pironită locului, uitând de mătură şi de lumea întreagă, ocupată să se uite la steaua care-i strălucea în fundul buzunarului.

Thénardiera îi ieşi în cale tocmai în timpul unei astfel de contemplări.

Plecase s-o caute la porunca bărbatului ei. Lucru nemaipomenit, nu-i dădu nicio palmă şi nu-i spuse nicio vorbă de ocară.

— Cosette, grăi ea aproape cu blândețe, vino repede!

După o clipă, Cosette intra în sala cea scundă.

Străinul luă pachetul pe care îl adusese şi-l desfăcu. În pachet era o rochiță de lână, un şorț, o cămaşă, o fustă, un şal, ciorapi de lână, pantofi, cu alte cuvinte tot trebuia unei fetițe de opt ani. Toate erau negre.

— Fetițo, spuse omul, ia asta şi du-te de te îmbracă repede!

Se lumina de ziuă când locuitorii din Montfermeil, care începeau să-şi deschidă porțile, văzură trecând pe şoseaua Parisului, un om prost îmbrăcat, care ținea de mână o fetiță în doliu, cu o păpuşă mare şi frumoasă în brațe. Se îndreptau spre Livry.

Erau omul nostru şi Cosette.

Pe el nu-l cunoştea nimeni, iar pe Cosette, pentru că nu era în zdrențe, n-o mai recunoscură mulți.

Cosette pleca. Cu cine?. Nu ştia nici ea. Încotro? N-avea habar. Nu înțelegea decât că lasă în urma ei cârciuma celor doi Thénardieri. Nimeni nu se gândise să-şi ia rămas bun de la ea, şi nici ea să-şi ia rămas bun de la cineva. Pleca din casa aceea, urâtă de toți şi urându-i.

Biata făptură blândă, a cărei inimă fusese atât de otrăvită!

Cosette păşea cu seriozitate, deschizând ochii mari şi uitându-se la cer. Îşi pusese ludovicul de aur în buzunarul şorțului nou. Se apleca din când în când şi-şi arunca ochii spre el. Apoi se uita la omul cu care era. Se simțea parcă alături de bunul Dumnezeu.

X – Cine aleargă după mai bine poate să dea de mai rău

Thénardiera, după cum era obiceiul, îl lăsase pe bărbatul ei să facă cum îl taie capul. Se aştepta la întâmplări interesante. După plecarea omului şi a Cosettei, Thénardier lăsă să treacă mai bine de un sfert de ceas, o luă deoparte şi-i arătă cei o mie cinci sute de franci.

— Numai atât! spuse ea.

Pentru întâia oară de când trăiau împreună, se încumeta să critice o faptă de-a stăpânului.

O nimerise bine.

— Să ştii că ai dreptate, spuse el. Sunt un tâmpit. Dă-mi pălăria.

Îndoi banii, îi băgă în buzunar şi ieşi în graba mare, dar din greşeală o luă la dreapta. Câțiva vecini pe care-i întrebă îl puseră pe drumul cel bun. Ciocârlia şi omul acela fuseseră văzuți mergând spre Livry. Urmă sfatul lor, umblând cu paşi mari şi vorbind singur.

„Omul ăsta e, fără îndoială, un milionar îmbrăcat în galben şi eu sunt un dobitoc. A dat mai întâi un franc, apoi cinci franci, apoi cincizeci de franci, apoi o mie cinci sute de franci cu aceeaşi uşurință. Ar fi dat şi cincisprezece mii de franci. Dar am să pun eu mâna pe el.”

Afară de asta, pachetul acela cu haine, pregătit de mai înainte pentru fetiță. Şi asta era ciudat: erau acolo cam prea multe taine. Nu laşi să-ți scape tainele când ai pus mâna pe ele. Secretele bogaților sunt bureți plini cu aur; trebuie să ştii să-i storci. Toate gândurile astea îi frământau creierul. „Sunt un dobitoc”, îşi spunea el.

După ce ai ieşit din Montfermeil şi ai ajuns la colțul pe care îl face şoseaua spre Livry, vezi drumul desfăşurându-se înaintea ta până

departe. Ajungând sus, Thénardier socoti că de acolo trebuiau să se zărească omul şi fetița. Se uită atât de departe cât putu pătrunde cu privirea şi nu văzu nimic. Mai întrebă pe unii, pe alții. Pierdea însă vremea. Unii drumeți îi spuseră că omul şi fetița pe care îi căuta se îndreptaseră către pădurea dinspre Gagny. Se grăbi într-acolo.

Porniseră cu mult înaintea lui, dar un copil merge încet şi el umbla repede. Afară de asta, cunoştea ținutul.

Se opri deodată şi se lovi peste frunte, ca unul care a uitat ce era mai de seamă şi e gata să se întoarcă înapoi.

„Ar fi trebuit să-mi iau puşca!" îşi spuse el.

Thénardier era o fire dintre acelea cu două fețe, care trece uneori printre noi, fără să ne dăm seama de ea şi dispare fără s-o fi cunoscut, pentru că destinul nu ne-a arătat-o decât pe o singură față. Soarta multor oameni e să trăiască astfel, adică pe jumătate necunoscuți. Într-o viață liniştită şi fără zbucium, Thénardier avea tot ce-i trebuia ca să ajungă – nu spun ca să şi fie – ceea ce numim cu toții un negustor cinstit, un burghez cumsecade. Avea totodată tot ce-i trebuia pentru ca, în anumite împrejurări, când anumite zguduiri i-ar scoate la iveală cealaltă latură a firii lui, să fie un tâlhar. Era un negustor care avea în el ceva dintr-un monstru. Desigur că diavolul se aşeza uneori într-unul din colțurile hrubei unde locuia Thénardier şi rămânea pe gânduri în fața acestei hâde capodopere.

„Ei, gândi el, după ce stătu o clipă la îndoială, ar avea timp să scape."

Îşi urmă drumul, mergând repede drept înainte, cu un aer aproape sigur, cu îndemânarea vulpii care adulmecă potârnichile.

În sfârşit, după ce trecu de lacuri şi străbătu pieziş luminişul cel mare, care e la dreapta drumului spre Belevue, când ajunse la aleea care aproape că dă ocol dealului şi acoperă bolta vechiului canal al apelor mânăstirii de la Chelles, zări, deasupra unui tufiş, pălăria în legătură cu care făcuse destule presupuneri. Era pălăria omului pe care-l căuta. Tufişul era scund. Thénardier îşi dădu seama că omul şi Cosette poposiseră acolo. Fetița nu se vedea, pentru că era mică, dar se întrezărea capul păpuşii.

Thénardier nu se înşela. Omul se aşezase acolo ca să-i dea prilej Cosettei să se mai odihnească. Cârciumarul dădu mărăcinii la o parte şi apăru deodată în fața celor pe care-i căuta.

— Iertați-mă, vă rog, domnule, spuse el cu sufletul la gură, dar iată cei o mie cinci sute de franci ai dumneavoastră.

Spunând aceasta, îi întinse străinului cele trei hârtii. Omul ridică

ochii:

— Ce înseamnă asta?

Thénardier îi răspunse cu respect:

— Domnule, asta înseamnă că o iau înapoi pe Cosette.

Cosette se cutremură şi se ghemui lângă omul cu care era.

Acesta răspunse răspicat, privindu-l pe Thénardier în albul ochilor:

— O iei î-na-poi pe Cosette?

— Da, domnule, o iau înapoi. Să vă spun. M-am răzgândit. De fapt, n-am dreptul să v-o dau. Vedeți, sunt un om cinstit. Fata nu e a mea, e a maică-si. Maică-sa mi-a încredințat-o şi nu pot să i-o dau înapoi decât ei. O să-mi spuneți: dar maică-sa a murit. Bine. În cazul ăsta nu pot înapoia copilul decât cuiva care mi-ar aduce un bilet scris şi iscălit de mamă, cum că trebuie să dau copilul acelei persoane. E limpede.

Fără să răspundă, omul se scotoci prin buzunare şi Thénardier văzu ieşind din nou la iveală portofelul cu bani. Cârciumarul se înfioră de bucurie.

„Bravo! îşi spuse el. Să ne ținem bine. O să mă cumpere!"

Mai înainte de a-şi deschide portofelul, călătorul aruncă o privire în jurul lui. Locul era cu totul pustiu. Nu era țipenie de om nici în pădure, nici în vale. Omul deschise portofelul şi scoase dinăuntru nu un pumn de bani, cum se aştepta Thénardier, ci un simplu petic de hârtie pe care îl desfăcu şi i-l arătă hangiului, spunându-i:

— Ai dreptate. Citeşte!

Thénardier luă hârtia şi citi:

Montreuil-sur-mer, 25 martie 1823

Domnule Thénardier,

O veți încredința pe Cosette aducătorului prezentei.

Veți fi plătit până la ultimul ban.

Am onoarea să vă salut cu toată stima.

Fantine.

— Cunoşti iscălitura? îl întrebă omul.

Era într-adevăr semnătura Fantinei. Thénardier o recunoscu.

Nu mai era nimic de adăugat. Două necazuri îl scormoneau: acela de a renunța să fie cumpărat, aşa cum nădăjduise, şi acela de a fi învins.

Omul adăugă:

— Poți să păstrezi hârtia asta, ca o descărcare.
Thénardier dădu înapoi, aşa cum se cuvenea.
— Iscălitura asta e îndeajuns de bine imitată, mormăi printre dinți. În sfârşit, fie! făcu apoi o sforțare deznădăjduită: Aşa să fie, domnule, spuse el, pentru că dumneavoastră sunteți „persoana”. Dar trebuie să-mi plătiți „până la ultimul ban”. Mi se datorează foarte mult.
Omul se ridică în picioare şi spuse, în timp ce-şi curăța mâneca jerpelită pe care se aşternuse praful:
— Domnule Thénardier, în ianuarie mama făcuse socoteala că datorează o sută douăzeci de franci; în februarie i-ai trimis o listă de cinci sute de franci; ai primit la sfârşitul lui februarie trei sute şi alte trei sute de franci la începutul lui martie. De-atunci s-au scurs nouă luni de câte cincisprezece franci după prețul convenit, ceea ce face o sută treizeci şi cinci de franci. Primiseşi o sută de franci mai mult. Mai rămânea o datorie de treizeci şi cinci de franci. Ți-am dat o mie cinci sute de franci.
Thénardier simți ceea ce simte lupul în clipa când e muşcat şi înhățat de falca de oțel a capcanei.
„Cine-o fi diavolul ăsta de om?” se gândi el.
Făcu ce face lupul. Se smuci. Îndrăzneala îi mai izbutise o dată.
— Domnule Nu-ştiu-cum-te-cheamă, spuse el cu hotărâre şi lăsând deoparte toate sclifoselile respectuoase, ori o iau înapoi pe Cosette, ori îmi mai dai o mie de scuzi[10].
Străinul spuse liniştit:
— Vino, Cosette!
O luă pe Cosette de mâna stângă şi cu dreapta îşi apucă toiagul care era pe jos.
Thénardier luă seama la grosimea ciomagului şi la singurătatea locului.
Omul se înfundă în pădure împreună cu copilul, lăsându-l pe cârciumar nemişcat şi uluit.
Pe când se îndepărta, Thénardier îi privea umerii largi, puțin aduşi, şi pumnii mari.
Apoi, venindu-şi în fire, privirile îi căzură pe brațele lui plăpânde şi pe mâinile lui slăbănoage. „Mare dobitoc am fost că nu mi-am luat puşca, de vreme ce tot plecam la vânătoare”, gândi el.
Cu toate astea, hangiul nu se lăsă cu una cu două.

---

[10] Veche monedă franceză de argint valorând 6 franci-aur.

„Vreau să ştiu unde se duce”, îşi spuse el. Şi începu să-l urmărească de la distanţă. Îi rămâneau în mână două lucruri: o ironie – şi anume bucata de hârtie semnată de Fantine – şi o mângâiere: o mie cinci sute de franci.

Omul o ducea pe Cosette în direcţia Livry şi Bondy. Mergea încet, cu capul plecat, într-o atitudine gânditoare şi tristă. Iarna rărise frunzişul pădurii, aşa că Thénardier nu-i pierdea din vedere, rămânând totuşi destul de departe de ei. Omul se întorcea din când în când şi se uita să vadă dacă nu-l urmărea cineva. Deodată îl zări pe Thénardier. Intră repede cu Cosette într-un desiş în care puteau să se facă amândoi nevăzuţi. „Al naibii!” spuse Thénardier; şi mări pasul.

Desişul îl silise să se apropie de ei. Când omul fu în plin hăţiş, îşi întoarse capul. Zadarnic se ascunse Thénardier printre crengi, că omul tot îl văzu. Îi aruncă o privire neliniştită, apoi ridică fruntea şi porni mai departe. Hangiul îl urmări mai departe. Făcură astfel vreo două-trei sute de paşi. Deodată, omul se întoarse din nou. Îl zări pe hangiu. De data asta îl privi cu o căutătură atât de întunecată încât Thénardier socoti că „n-avea rost” să meargă mai departe. Se întoarse.

XI – Numărul 9430 apare iar, şi Cosette îl câştigă la loterie

Jean Valjean nu murise.

Atunci când căzuse în mare sau, mai degrabă, când se aruncase în ea, era, cum am văzut, fără cătuşe. Înotase pe sub apă până la un vas ancorat, de care era prinsă o barcă.

Izbutise să se ascundă în barca aceea până seara. Noaptea se aruncase din nou în apă şi înotase până la mal, nu departe de capul Brun. Acolo, pentru că avea bani, îşi putuse face rost de veşminte. O cârciumioară din împrejurimile localităţii Balaguier era pe-atunci garderoba ocnaşilor evadaţi, specialitate bănoasă. Apoi, la fel cu toţi acei bieţi fugari care încearcă să-şi piardă urma şi să zădărnicească fatalitatea socială, Jean Valjean urmase un itinerar încurcat şi ocolit. Găsise un prim adăpost la Pradeaux, aproape de Beausset. După asta se îndreptase spre Grand-Villard, aproape de Briançon, în regiunea Hautes-Alpes. Fugă pe dibuite şi plină de nelinişte, drum de cârtiţă, cu ramificaţii necunoscute. S-au putut găsi mai târziu unele urme ale trecerii lui prin Ain, în regiunea Civrieux, în Pirinei, la Accons, în locul numit Grange-de-Doumecq, aproape de cătunul Chavailles, şi

prin împrejurimile localității Périgueux, la Brunies, în cantonul Chapelle-Gonaguet.

Ajunse la Paris. L-am văzut la Montfermeil.

Cum intră în Paris, prima lui grijă fu să cumpere haine cernite pentru o fetiță de şapte-opt ani şi apoi să-şi găsească o locuință. Pe urmă se duse la Montfermeil. Ne amintim că, după evadarea lui de mai înainte, făcuse acolo, sau prin împrejurimi, o călătorie tainică pe care justiția o mirosise.

De altfel era socotit mort, şi asta îngroşa şi mai mult întunericul ce se lăsase în jurul lui. La Paris îi căzu în mână unul din ziarele care înregistraseră faptul. Se simțea în siguranță şi aproape lăsat în pace, ca şi cum ar fi fost într-adevăr mort.

Chiar în seara zilei în care o smulsese pe Cosette din ghearele celor doi Thénardier, Jean Valjean se întorsese la Paris. Intră în oraş odată cu căderea nopții, cu copilul pe la bariera Monceaux. Se sui într-o trăsură care îl duse până la esplanada Observatorului. Coborî acolo, plăti vizitiul, o luă de mână pe Cosette, şi amândoi, în noaptea neagră, se îndreptară de-a lungul străzilor pustii, în vecinătatea Ourcinei şi Glacierei, spre bulevardul de l'Hôpital.

Pentru Cosette ziua fusese ciudată şi plină de emoții; mâncaseră pe după tufişuri pâine cu brânză, cumpărate prin cârciumi singuratice, se suiseră de mai multe ori dintr-o căruță într-alta, făcuseră câte o bucată de drum pe jos; nu se văieta, dar era ostenită şi Jean Valjean îşi dădu seama de asta după felul cum se atârna de el tot mai tare în timpul mersului. O luă în spinare. Cosette, fără s-o lase pe Catherine, îşi puse capul pe umărul lui Jean Valjean şi adormi.

CARTEA A PATRA

HARDUGHIA GORBEAU

I – Maestrul Gorbeau

Acum patruzeci de ani, trecătorul singuratic care s-ar fi abătut prin paraginile de la Salpêtrière şi care ar fi urcat pe bulevard până înspre bariera Italiei, ar fi ajuns în nişte împrejurimi, unde s-ar fi putut spune că Parisul se isprăvea. Nu era un deşert, se mai întâlneau trecători; nu era câmp, mai erau case şi străzi; nu era oraş, pentru că străzile aveau hârtoape ca şoselele şi creştea iarba pe ele; nu era nici sat, casele fiind prea mari. Atunci ce era? Era un colţ locuit, dar în care nu se afla nimeni; era un loc pustiu, unde se afla totuşi câte cineva; era un bulevard al marelui oraş, o stradă din Paris, mai fioroasă noaptea decât pădurea, mai întunecată ziua decât un cimitir.

Era vechea mahala Târgul Cailor.

Drumeţul acesta, apucând-o pe după cele patru ziduri dărăpănate ale Târgului Cailor, dacă se hotăra să treacă dincolo de strada Petit-Banquier, după ce va fi lăsat în dreapta o grădiniţă împrejmuită cu ziduri înalte, pe urmă un câmp pe care se ridicau nişte movile de coji de stejar, aidoma unor colibe de castori uriaşi, apoi un loc îngrădit, plin cu cherestea, cu mormane de buşteni, de rumeguş şi de surcele, în vârful cărora lătra un dulău, pe urmă un zid lung, scund, năruit de tot, cu o portiţă neagră, cernită, năpădită de muşchi, acoperit de flori primăvara, apoi, în partea ei cea mai pustie, o clădire hâdă, dărăpănată, pe care sta scris cu litere de-o şchioapă: AFIŞAJUL OPRIT – drumeţul acesta îndrăzneţ ar fi ajuns în colţul străzii Vignes-Saint-Marcel, loc prea puţin cunoscut. Acolo, lângă o uzină şi între două ziduri de grădină, se putea vedea pe atunci hardughia care, la prima aruncătură de ochi, părea cât o colibă, dar care în realitate era mare cât o catedrală. Era aşezată într-o parte, cu muchea la stradă; de ace-

ea părea atât de mică. Aproape toată casa era ascunsă. Nu se puteau zări decât uşa şi o fereastră.

Clădirea n-avea decât un singur etaj.

Privită de aproape, ceea ce izbea mai întâi e faptul că uşa asta nu putuse să fie niciodată decât uşa unei maghernițe, pe când fereastra, dacă ar fi fost tăiată în piatră în loc să fie din zidărie ar fi putut să treacă drept fereastra unui palat.

Uşa nu era decât o înnăditură de scânduri mâncate de carii, grosolan prinse între ele cu nişte grinzi asemenea unor butuci prost cioplíți. Dădea direct spre o scară dreaptă, cu trepte înalte, pline de noroi, de moloz şi de praf, de aceeaşi lățime ca şi ea, care putea fi văzută din stradă pornind în sus ca o schelă şi dispărând în întuneric între două ziduri. Partea de sus a deschizăturii diforme pe care o făcea uşa, era ascunsă de-o scândură subțire şi îngustă, în mijlocul căreia se tăiase o gaură triunghiulară, slujind în acelaşi timp ca ferestruică şi ca ochi atunci când uşa era închisă. Pe uşă cineva scrisese la repezeală, cu pensula muiată în cerneală, numărul 52, iar deasupra ferestruicii aceeaşi pensulă mâzgălise numărul 50; aşa că... te încurcai. Unde te găseşti? Deasupra uşii scrie: numărul 50; uşa răspunde: nu, aici e numărul 52. Nişte cârpe prăpădite de culoarea prafului atârnau ca nişte perdele la ferestruica triunghiulară.

Fereastra era lată, destul de înaltă, cu obloane şi pervazuri cu geamuri mari; numai că geamurile astea mai aveau tot felul de răni, ascunse şi trădate în acelaşi timp de un ingenios bandaj de hârtie, iar obloanele, desprinse de la locul lor şi dezlipite, alcătuiau mai degrabă o amenințare pentru trecători decât o apărare pentru cei dinăuntru. Oberlihturile lipseau din loc în loc şi fuseseră înlocuite naiv prin nişte scânduri bătute perpendicular în cuie, astfel încât jaluzelele se transformaseră în obloane sadea.

Uşa cu înfățişare murdară şi fereastra cu înfăţişare cuviincioasă, deşi cam prăpădită, văzute aşa la aceeaşi casă, păreau doi cerşetori care nu seamănă unul cu altul, care ar porni împreună, ar merge alături unul de altul, cu două chipuri deosebite, sub aceleaşi zdrențe, unul care a fost totdeauna un golan, pe când celălalt un gentilom.

Scara ducea înspre o parte a clădirii, foarte mare, care semăna cu un hangar din care s-ar fi putut face o casă. Prin mijlocul acestei clădiri trece, ca un fel de tunel, un coridor lung, un fel de despărțituri de mărimi diferite, care la nevoie puteau fi locuite, dar păreau mai de grabă nişte maghernițe decât nişte odăițe. Ferestrele acestor odăi dădeau spre maidanele dimprejur. Totul era întunecos, apăsător,

trist, ca de mormânt, străbătut – după cum crăpăturile erau în acoperiş sau în uşă – de raze reci sau de sufluri îngheţate. O însuşire interesantă şi pitorească a locuinţelor de felul acesta este mărimea păianjenilor.

La stânga uşii de intrare, spre bulevard, la înălţimea unui om, o ferestruică ce fusese zidită făcea o firidă pătrată, plină de pietrele pe care le aruncau acolo copiii de pe stradă.

O parte a acestei clădiri a fost dărâmată de puţină vreme. Dar ceea ce a mai rămas astăzi dintr-însa ne poate lăsa să ghicim ceea ce fusese. Totul, laolaltă, nu are mai mult decât o sută de ani. O sută de ani înseamnă tinereţea unei biserici şi bătrâneţea unei case. Pare că locuinţa omului se potriveşte cu scurtimea existenţei sale, iar lăcaşul Domnului cu veşnicia lui.

Factorii poştali îi spuneau acestei hardughii: numărul 50–52; dar în mahala era cunoscută sub numele de Casa Gorbeau.

Să spunem de unde i se trăgea acest nume.

Cei ce notează întâmplările mărunte, alcătuindu-şi albume de anecdote şi care-şi întipăresc în minte datele trecătoare, ştiu că, prin secolul trecut, pe la 1770, se aflau la Paris doi procurori ai tribunalului: unul se numea Corbeau, celălalt Renard. Două nume pe care le prevăzuse La Fontaine[1]. Prilejul era prea ispititor, pentru ca lumea judecătorească să nu-i ia în zeflemea. În versuri cam şchioape, parodia se răspândi numaidecât pe toate sălile tribunalului:

Maestrul Corbeau (Jupânul Corb) pe-un dosar cocoţat
Ţinea-n al său cioc un sechestru.
Maestrul Renard (Jupânul Vulpoi) de miros fiind momit,
Îl dojeni cam aşa:
— A, bună-ziua, jupâne!... etc.

Cei doi vrednici magistraţi stingheriţi de aceste glume proaste şi atinşi în prestigiul lor de hohotele de râs pe care le stârneau în urma lor, îşi puseră în gând să-şi schimbe numele şi hotărâră să se adreseze regelui. Cererea îi fu înfăţişată lui Ludovic al XV-lea chiar în ziua în care nunţiul papal, de-o parte, şi cardinalul de la Roche-Aymon, de alta, îngenuncheaţi cucernic în prezenţa maiestăţii-sale, fiecare cu câte un papuc în mână, încălţau picioarele goale ale doamnei Du

[1] Aluzie la fabula *Le corbeau et le renard* (Corbul şi vulpea) a marelui fabulist francez.

Barry[2], care tocmai se dădea jos din pat. Regele, care râdea, continuă să râdă, trecu vesel de la cei doi episcopi la cei doi procurori şi-i dezlegă pe magistraţi de numele lor, sau aproape. I se îngădui de către rege maestrului Corbeau să adauge o codiţă la iniţiala numelui său şi să se numească Gorbeau; maestrul Renard fu mai puţin norocos, neputând obţine decât încuviinţarea de a pune un P înaintea lui R, spre a se numi Prenard[3], aşa încât cel de-al doilea nume nu se deosebea aproape deloc de cel dintâi.

Se ştie prin partea locului că maestrul Gorbeau fusese proprietarul clădirii de la numărul 50–52 din bulevardul l'Hôpital. Chiar el făcuse acea fereastră monumentală.

De aici i se trăgea hardughiei numele de Casa Gorbeau.

În faţa numărului 50–52, printre copacii de pe bulevard, se înalţă un ulm înalt, uscat pe trei sferturi; cam peste drum, se deschidea strada barierei Gobelins, stradă fără case pe vremea aceea, nepietruită, plantată cu copaci piperniciţi, plină de iarbă sau de noroi, după anotimp, şi care dădea direct în zidul de centură al Parisului. Un miros de sulfat de cupru răbufnea din când în când prin acoperişurile unei fabrici din vecinătate.

Bariera era foarte aproape. În 1823 zidul de centură mai exista încă.

Bariera aceasta trezea ea însăşi în minte imagini jalnice. Era drumul spre Bicêtre[4]. Pe-aici erau aduşi la Paris, sub imperiu şi sub restauraţie, osândiţii la moarte, în ziua în care urmau să fie executaţi. Aici a fost săvârşit pe la 1829, acel misterios asasinat zis „de la bariera Fontainebleau”, ai cărui făptaşi n-au putut fi descoperiţi de justiţie, problemă tristă ce n-a fost dezlegată, enigmă groaznică ce n-a putut fi limpezită. Faceţi încă câţiva paşi şi daţi în fatala stradă Croulebarbe, unde Ulbach[5] a înjunghiat-o pe păstoriţa din Ivry, sub vuietul tunetului, ca într-o melodramă. Mai faceţi câţiva paşi şi daţi peste groaznicii ulmi cu vârfurile retezate de la bariera Saint-Jacques, acest şiretlic al filantropilor ca să ascundă eşafodul, josnica şi ruşinoasa Piaţă Grève[6] a unei societăţi de negustori şi de burghezi

---

[2] Ultima favorită a lui Ludovic al XV-lea, ghilotinată în timpul Revoluţiei Franceze.

[3] Hrăpăreţ, acaparator (fr.).

[4] Localitate din sudul Parisului, pe vremuri fortăreaţă şi închisoare.

[5] Servitor într-un han din împrejurimile Parisului. În 1827 şi-a ucis logodnica, căreia i se spunea „păstoriţa din Ivry”.

[6] Până în 1830 execuţiile capitale aveau loc în plin centrul Parisului, în

care au stat la îndoială în fața pedepsei cu moartea neavând curajul nici s-o desființeze cu mândrie, nici s-o păstreze cu autoritate.

Acum treizeci şi şapte de ani, lăsând la o parte Piața Saint-Jacques, care era parcă predestinată şi care a fost totdeauna îngrozitoare, colțul cel mai întunecat al acestui bulevard posomorât era locul, atât de puțin îmbietor chiar şi azi, unde se afla casa cu numărul 50–52.

Casele burgheze n-au început să se ivească pe acolo decât peste douăzeci şi cinci de ani. Locul era întunecat. După gândurile negre care te năpădeau îți dădeai seama că te afli între Salpêtrière, a cărei cupolă se zărea, şi Bicêtre, a cărei barieră era aproape; adică între nebunia femeii şi nebunia bărbatului. Cât puteai cuprinde cu ochii nu zăreai decât abatoarele, zidul de centură şi câteva fațade de fabrici, semănând cu nişte cazărmi sau cu nişte mânăstiri, peste tot barăci şi mormane de moloz, ziduri vechi, negre, ca nişte draperii de doliu, ziduri noi, albe, ca nişte giulgiuri, peste tot şiruri paralele de copaci, clădiri aliniate, construcții turtite, în linii lungi şi reci, cu tristețea jalnică a unghiurilor drepte. Niciun accident de teren, niciun pic de fantezie arhitecturală, nicio cută. Totul era rece, simetric, respingător. Nimic nu-ți strânge mai mult inima decât simetria. Pentru că simetria înseamnă plictiseală, şi plictiseala e tot una cu întristarea. Deznădejdea cască. S-ar putea închipui ceva mai groaznic decât un iad al suferinței: iadul plictiselii. Dacă un asemenea iad ar exista, partea asta a bulevardului l'Hôpital ar putea să fie strada lui principală.

Totuşi, în amurg, în clipa în care se îngână ziua cu noaptea, mai cu seamă în timpul iernii, în ceasul în care vântul înserării smulge ulmilor ultimele frunze îngălbenite, când se aşterne întunericul şi pe cer nu se află nicio stea, sau când luna şi vântul trec printre nori, bulevardul, acesta devenea deodată înspăimântător. Liniile drepte se risipeau şi se pierdeau în beznă, ca nişte frânturi ale nemărginirii. Trecătorul nu se putea opri de-a se gândi la nenumăratele poveşti cu spânzurați, ale locului. Singurătatea care domnea pe locul pe care se săvârşiseră atâtea crime, avea ceva înfiorător. Ți se năzărea că întunericul e plin de capcane; toate formele nedesluşite ale umbrei păreau suspecte; iar golurile lungi şi pătrate dintre copaci păreau gropi. Ziua era urât; seara era jalnic; noaptea era sinistru.

Vara în amurg, se vedeau ici colo câteva femei bătrâne şezând sub ulmi, pe băncile putrezite de ploaie. Aceste bătrâne cumsecade cer-

---

Piața Grève din fața Primăriei. După aceea, ghilotina a fost mutată la bariera Saint-Jacques, una din întăriturile dinspre sud ale Parisului.

şeau.

De altminteri, mahalaua aceasta, care părea mai curând demodată decât veche, tindea de pe atunci să se transforme. Chiar de pe vremea aceea, cine voia s-o cunoască, trebuia să se grăbească. Cu fiecare zi se schimba câte ceva din atmosferă; de douăzeci de ani, stația căilor ferate din Orléans se află aproape de vechiul cartier şi contribuie la transformarea lui. Oriunde apare, la marginea unei capitale, o stație de drum de fier, periferia moare şi se naşte un oraş. S-ar părea că în preajma acestor mari centre de circulație a mulțimilor, în uruitul acestor maşini puternice, în răsuflarea acestor monstruoşi cai ai civilizației, care se hrănesc cu cărbuni şi varsă jăratic, pământul roditor se cutremură şi se cască pentru a înghiți vechile locuințe omeneşti şi a lăsa să răsară altele noi. Casele vechi se năruie, cele noi se înalță.

De când drumul de fier care duce la Orléans s-a întins peste terenurile de la Salpêtrière, străzile înguste de odinioară, din vecinătatea gropilor Saint-Victor şi a Grădinii Botanice se zguduie, străbătute cu violență, de trei sau patru ori pe zi, de şirurile de diligențe, birji şi omnibuse, care, la un moment dat, parcă dau la o parte casele spre dreapta şi spre stânga; pentru că, trebuie să spunem unele lucruri bizare, dar care sunt absolut exacte: aşa cum e adevărat că în oraşele mari soarele face ca fațadele caselor aşezate la miazăzi să se întindă şi să crească, nu încape nicio îndoială că circulația frecventă a vehiculelor lățeşte străzile. Dovezile unei vieți noi sunt neîndoielnice. În acest vechi cartier provincial, în colțurile lui cele mai sălbatice, apare pavajul, trotuarele încep să şerpuiască şi să se prelungească chiar acolo pe unde nu sunt încă trecători. Într-o dimineață, o dimineață vrednică de amintit, în iulie 1845, căldările mari cu smoală fură văzute fumegând pe neaşteptate aici; în ziua aceea s-a putut spune că civilizația a ajuns până la mahalaua Saint-Marceau.

II – Un cuib pentru bufniță şi pentru pitulice

Jean Valjean se oprise în fața acestei hardughii, zisă a lui Gorbeau. Întocmai ca păsările sălbatice, îşi alesese locul cel mai pustiu ca să-şi facă cuib.

Se scotoci în vestă, scoase un fel de şperaclu, descuie uşa, intră; apoi o încuie la loc cu grijă şi urcă scara, ținând-o tot timpul pe Cosette în brațe.

La capătul scării mai scoase din buzunar o cheie, cu care descuie

altă uşă. Încăperea în care intră, şi pe care o încuie numaidecât, era un soi de mansardă destul de spaţioasă, mobilată cu o saltea întinsă pe jos, o masă şi câteva scaune. Într-un colţ, o sobă în care se făcuse focul şi-n care se mai vedea jeratic. Felinarul de pe bulevard lumina slab acest interior sărăcăcios. În fund se afla o cămăruţă cu un pat de scânduri. Jean Valjean duse fetiţa pe pat şi o lăsă acolo, fără ca ea să se trezească.

Scăpără amnarul şi aprinse o lumânare; totul fusese pregătit mai dinainte pe masă; şi, aşa cum făcuse şi în ajun, începu s-o cerceteze pe Cosette cu o privire plină de extaz, în care expresia de bunătate şi de duioşie mergea până la rătăcire. Cu acea încredere liniştită pe care n-o întâlnim decât la o forţă covârşitoare sau la o mare slăbiciune, micuţa adormise, fără să ştie cu cine era, şi dormea înainte fără să ştie unde se afla.

Jean Valjean se plecă şi sărută mâna fetiţei.

Cu nouă luni mai-nainte sărutase mâna mamei, care şi ea adormise. Acelaşi simţământ dureros, cucernic, sfâşietor, copleşea inima.

Îngenunche lângă patul Cosettei.

Era ziua-n amiaza mare şi micuţa dormea încă. O rază palidă a soarelui de decembrie trecea prin fereastra mansardei şi răsfrângea în tavan snopi lungi de umbră şi lumină. Deodată, căruţa unui pietrar, încărcată greu, trecând pe caldarâmul bulevardului, zgudui şandramaua ca un tunet prevestitor de furtună şi o făcu să se cutremure din temelii.

— Da, doamnă! strigă Cosette, tresărind din somn. Numaidecât! Numaidecât!

Şi sări jos din pat, cu ochii pe jumătate închişi de buimăceala somnului şi întinzând braţul spre colţul peretelui.

— O, Doamne! Unde mi-e mătura? zise ea.

Deschise ochii bine şi întâlni faţa zâmbitoare a lui Jean Valjean.

— A! Va să zică e adevărat! şopti fetiţa. Bună ziua, domnule!

Copiii primesc numaidecât şi fără sfială bucuria şi fericirea, ei înşişi fiind în chip firesc numai fericire şi bucurie.

Cosette o zări pe Catherine lângă pat, o luă şi, pe când se juca, îi puse tot felul de întrebări lui Jean Valjean: unde se află, dacă Parisul e mare, dacă doamna Thénardier era departe, dacă era adevărat că n-avea să se mai întoarcă acolo etc... etc... Deodată, exclamă:

— Ce frumos e-aici!

Era o cocioabă groaznică, dar ea se simţea liberă.

— E nevoie să mătur? zise ea în sfârşit.

— Joacă-te! îi spuse Jean Valjean.

Aşa trecu ziua. Fără să-i pese că nu înțelege nimic, Cosette era în culmea fericirii între păpuşă şi bătrân.

III – Două nefericiri la un loc fac fericirea

A doua zi, la revărsatul zorilor, Jean Valjean se afla lângă patul Cosettei. Aştepta acolo nemişcat şi o privea cum se trezeşte.

Ceva nou îi pătrundea în suflet.

Jean Valjean nu iubise niciodată pe nimeni. De douăzeci de ani era singur pe lume. Nu fusese niciodată tată, amant, soț, prieten. La ocnă era răutăcios ursuz, cast, ignorant şi sălbatic. Inima acestui bătrân ocnaş era neprihănită. Sora lui şi copiii ei nu-i lăsaseră decât o amintire ştearsă şi depărtată, care se risipise aproape cu totul. Făcuse tot ce-i stătuse în putință ca să-i regăsească şi, negăsindu-i, îi uitase. Aşa e firea omenească. Celelalte emoții duioase ale tinereții, dacă avusese vreuna, se năruiseră în gol.

Când o văzu pe Cosette, când o luă, când o duse cu el şi o liberă, se simți zguduit până-n fundul sufletului. Toată pasiunea şi toată afecțiunea de care era în stare se trezi într-însul şi se revărsă asupra acestui copil. Se ducea lângă patul în care dormea Cosette şi tremura de bucurie; încerca parcă durerile unei mame şi nu-şi putea da seama ce sunt. Această mare şi stranie tresărire a unei inimi care începe să iubească e ceva tainic şi duios.

Biată inimă bătrână, atât de proaspătă!

Numai că, el având cincizeci şi cinci de ani, iar Cosette opt, tot ce-ar fi putut să fie dragoste în toată viața lui se topi într-o lumină de negrăit.

Era a doua ivire imaculată care-i ieşea în cale. Episcopul făcuse să răsară la orizontul vieții lui zorile virtuții. Cosette făcea să-i răsară zorile dragostei.

Primele zile se scurseră în această amețeală.

La rândul ei, Cosette devenea şi ea alta, fără să-şi dea seama, biata fetiță! Era atât de mică atunci când maică-sa o părăsise, încât nici nu-şi mai aducea aminte de dânsa. Ca toți copiii, asemenea tinerelor mlădițe ale viei, care se agață de orice, încercase să iubească. Nu izbutise. Toți o respinseseră: Thénardierii, copiii lor, ceilalți copii. Iubise câinele şi câinele murise. După aceea, nimic şi nimeni n-a mai vrut să ştie de ea. E trist că trebuie s-o spunem, aşa cum am mai spus-o: la opt ani avea inimă de gheață. Nu din vina ei; nu putința

de-a iubi îi lipsea, ci vai! împrejurările prielnice. De aceea, chiar din prima zi începu să-l iubească pe acest moşneag, din toate puterile ei. Încerca un simţământ pe care nu-l cunoscuse niciodată: avea senzaţia că înfloreşte.

Unchiaşul nu-i mai părea nici bătrân, nici sărac. I se părea că Jean Valjean e frumos, aşa cum i se părea că e frumoasă şi cocioaba.

Erau iluziile pe care le dau zorile, copilăria, tinereţea, bucuria. Noutatea priveliştii şi a vieţii contribuiau şi ele la asta. Nimic nu e mai încântător decât răsfrângerea trandafirie a fericirii într-o cameră de pod. Fiecare dintre noi a avut cândva, în trecut, o mansardă lângă cer.

Natura, diferenţa de cincizeci de ani dintre ei, îl despărţea adânc pe Jean Valjean de Cosette; soarta însă făcuse ca această despărţire să dispară. Soarta uni pe neaşteptate aceste două existenţe dezrădăcinate, deosebite prin vârstă, asemănătoare prin nenorocire, şi le logodi cu puterea ei atotstăpânitoare. Într-adevăr, una întregea pe cealaltă. Prin instinct, Cosette îşi căuta un tată, aşa cum, prin instinct, Jean Valjean îşi dorea un copil. Întâlnirea lor însemna o regăsire. În clipa misterioasă în care mâinile lor s-au atins, ele s-au unit pentru totdeauna. Când aceste două suflete s-au întâlnit, ele şi-au dat seama că nu pot trăi unul fără altul şi s-au îmbrăţişat strâns.

Luând cuvintele în înţelesul lor cel mai cuprinzător şi cel mai adânc, am putea spune că, despărţiţi de lume prin lespezile unui mormânt, Jean Valjean era Văduvul, iar Cosette era Orfana. Împrejurarea aceasta a făcut ca Jean Valjean să ajungă, în chip divin, tatăl Cosettei.

Într-adevăr, impresia misterioasă pe care i-o făcuse Cosettei în mijlocul pădurii din Chelles, când mâna lui Jean Valjean i-o luase pe a ei în întuneric, nu era un vis, ci o realitate.

Intrarea acestui om în viaţa acestui copil însemna sosirea lui Dumnezeu.

De altminteri, Jean Valjean îşi alesese bine adăpostul. Se afla acolo într-o siguranţă care putea să pară deplină.

Încăperea şi odăiţa pe care le ocupa împreună cu Cosette aveau fereastra care dădea spre bulevard. Fiind singura fereastră a casei, n-aveau a se teme de privirea niciunui vecin, nici din părţi, nici din faţă.

Parterul casei cu numărul 50–52, un fel de hambar dărăpănat, slujea ca magazie pentru zarzavat şi nu avea nicio legătură cu etajul. Era despărţit de etaj printr-o duşumea, fără chepeng şi fără scară, şi

care era un fel de diafragmă a clădirii. Cum am mai pus, etajul întâi avea câteva camere şi câteva odăițe mansardate, dintre care una singură era ocupată de o bătrână care se îngrijea de gospodăria lui Jean Valjean. Celelalte încăperi nu erau locuite.

Bătrânica asta, care se mândrea cu titlul de „chiriaşa principală”, în realitate îndeplinind slujba de portăreasă, îi închiriase în ziua de Crăciun această locuință.

Valjean îi spusese că e un rentier scăpătat în urma unor speculații de bursă şi că va veni să locuiască acolo împreună cu o nepoțică a lui. Plătise chiria pe şase luni înainte şi lăsase în grija bătrânei însărcinarea de a mobila camera şi odăița de lângă ea, aşa cum s-a văzut. Femeia aceasta cumsecade făcuse focul în sobă şi le pregătise totul în seara sosirii lor.

Trecură câteva săptămâni. Cei doi duceau în casa asta ticăloasă o viață fericită.

De cum se făcea ziuă, Cosette începea să râdă, să vorbească şi să cânte. Copiii, ca şi păsările, îşi au cântecul lor de dimineață.

Se întâmpla uneori ca Jean Valjean să-i ia mânuța vânătă şi crăpată de degerături şi să i-o sărute. Biata fată, obişnuită să fie bătută, nu ştia ce înseamnă asta şi se depărta cuprinsă de ruşine.

Uneori devenea serioasă şi se uita la rochița ei neagră. Cosette nu mai era acum în zdrențe; era în doliu. Scăpase din mizerie şi intra în viață.

Jean Valjean se apucase s-o învețe carte. Câteodată, pe când o punea să silabisească, îşi aducea aminte că, la ocnă, învățase să citească cu gândul de-a face rău. Şi gândul acesta se schimbase acum în dorința de-a învăța carte pe un copil. Atunci, bătrânul ocnaş zâmbea, cu zâmbetul dus pe gânduri al îngerilor.

Întrezărea aici o hotărâre de sus, voința cuiva care este mai puternic decât omul, şi se adâncea în visare. Gândurile bune au adâncurile lor, ca şi cele rele.

S-o învețe carte pe Cosette şi s-o lase să se joace – la atâta se reducea aproape viața lui Jean Valjean. Îi vorbea, de asemenea, despre mama ei şi-o îndemna să se roage. Ea îi spunea „tată”; nu ştia dacă mai are şi alt nume. El stătea cu ceasurile şi se uita la ea cum îşi îmbracă păpuşa şi o asculta ciripind. De-aci-nainte viața i se părea vrednică de trăit, oamenii i se păreau buni şi drepți, în mintea lui nu mai dojenea pe nimeni pentru nimic; nu mai vedea de ce n-ar trăi până la adânci bătrâneți, acum, când copilul îl iubea. Îşi întrezărea un viitor înseninat de Cosette ca printr-o lumină de vrajă. Nici cei

mai buni dintre oameni nu sunt scutiți de egoism. Uneori se gândea cu un fel de bucurie că are să fie urâtă.

E vorba aici numai de o părere personală; ca să spunem însă tot ceea ce gândim, credem că Jean Valjean, în starea sufletească în care se afla când a început s-o iubească pe Cosette, a avut nevoie de înviorarea asta pentru a nu se mai abate de pe calea binelui. Avusese prilejul să vadă sub aspecte noi ticăloşia oamenilor şi mizeria societății, aspecte fragmentare şi care, negreşit, nu arătau decât o parte a adevărului; soarta femeii redusă la Fantine; autoritatea publică întrupată de Javert. Înfundase din nou puşcăria, de rândul ăsta pentru că făcuse numai bine; îl năpădiseră alte amărăciuni; dezgustul şi oboseala puneau iarăşi stăpânire pe dânsul; chiar şi amintirea episcopului se eclipsa uneori, ca să reapară după aceea luminoasă şi biruitoare; dar, în cele din urmă, amintirea asta sfântă se învăluia în ceață. Cine ştie dacă Jean Valjean nu era pe cale de a-şi pierde curajul şi de a se prăbuşi din nou? Iubea şi se simțea din nou tare. Vai, nici el nu era mai sigur pe picioarele lui decât Cosette! El o ocrotea, ea îi dădeai putere. Prin el, ea izbuti să-şi facă drum în viață, prin ea, el izbuti să rămână un om de treabă. El cu sprijinul acestui copil, şi copilul fu punctul lui de sprijin. O, mister dumnezeiesc şi de nepătruns al cumpenei soartei!

IV – Ce-a băgat de seamă chiriaşa principală

Jean Valjean avea grijă să nu iasă niciodată ziua. În fiecare seară, când începea să se întunece, se plimba un ceas sau două, câteodată singur, adesea împreună cu Cosette, prin aleile lăturalnice ale bulevardelor cele mai pustii sau intra în biserici, pe înnoptate. Se ducea mai cu seamă la Saint-Médard, care e biserica cea mai apropiată. Când n-o lua cu el pe Cosette, ea rămânea acasă cu bătrâna, dar bucuria fetei era să iasă cu dânsul. Un ceas petrecut lângă el îi era mai drag decât jocurile încântătoare cu Catherine. Mergea ținând-o de mână şi spunându-i vorbe drăgălaşe.

Cosette era acum foarte veselă.

Bătrâna se îngrijea de gospodărie, gătea şi se ducea după târguieli.

Trăiau cu multă chibzuială, făcând zilnic puțin foc, dar ca nişte oameni foarte strâmtorați. Jean Valjean nu înlocuise niciuna din mobilele pe care le găsise acolo la început; pusese numai să se facă o uşă plină în locul uşii cu geam de la odăița Cosettei.

Continua să poarte redingota lui galbenă, pantalonii negri şi pălăria uzată. Lumea de pe stradă îl credea sărac. Se întâmpla uneori ca o femeie milostivă să se întoarcă şi să-i dea de pomană. Jean Valjean primea şi se pleca până la pământ. Alteori se întâmpla să-i iasă înainte vreun nenorocit care cerşea; atunci se uita de jur împrejur dacă nu-l vede nimeni, se apropia de cerşetor pe furiş şi-i strecura în mână o monedă, adesea chiar o monedă de argint, apoi se depărta de el grăbit. Lucrul ăsta putea să-i aducă neplăceri. În cartier lumea începuse să-l cunoască sub numele de „cerşetorul care dă de pomană”.

Bătrâna chiriaşă principală, făptură ursuză, plină de invidie față de oricine, îl pândea pe Jean Valjean fără ca el să-şi dea seama. Era cam surdă, şi din pricina asta, flecară. Îi mai rămăseseră din alte vremuri doi dinți, unul sus altul jos, pe care-i clănțănea toată vremea. Îi pusese tot felul de întrebări Cosettei, care, neştiind nimic, nu-i putuse spune nimic, decât că venea de la Montfermeil. Într-o dimineață, stând la pândă, îl văzu pe Jean Valjean intrând, cu un aer care bătrânei i se păru suspect, într-una din aripile nelocuite ale hardughiei. Se luă după el cu paşi de pisică bătrână şi putu să-l urmărească fără să fie văzută printr-o crăpătură a uşii. Jean Valjean, din mai multă prevedere, desigur, se întorsese cu spatele la această uşă. Bătrâna îl văzu cum, scotocindu-se în buzunar, dădu la iveală o cutie, nişte foarfeci şi un fir de ață, îl văzu apoi desfăcându-şi căptuşeala unei pulpane a redingotei şi scoțând dintr-însa o bucată de hârtie gălbuie, pe care o desfăcu. Bătrâna băgă de seamă, înspăimântată, că era o hârtie de o mie de franci. Era a doua sau a treia pe care o vedea de când trăia. O luă la fugă îngrozită.

Puțin după aceea, Jean Valjean o căută şi o rugă să se ducă să-i schimbe hârtia de o mie de franci şi-i spuse că era rata semestrială a pensiei sale pe care o primise în ajun. „Unde?” se întreba bătrâna. El nu ieşise decât pe la şase seara, iar administrația nu putea să fie deschisă la ora aceea. Bătrâna se duse să schimbe, făcând tot felul de presupuneri. Hârtia asta de o mie de franci, discutată şi înmulțită, dădu loc la o mulțime de trăncăneli înspăimântate printre cumetrele din strada Vignes-Saint-Marcel.

Peste câteva zile, se întâmplă ca Jean Valjean, numai în vestă, să taie nişte lemne pe coridor. Bătrâna rămăsese să facă curat în odaie. Era singură, deoarece Cosette se dusese să admire lemnele tăiate; bătrâna zări redingota atârnată într-un cui şi începu s-o cerceteze cu de-amănuntul. Căptuşeala fusese cusută la loc. O pipăi cu atenție şi i se păru că simte în pulpane şi pe la subsuori teancuri de hârtie.

Erau, fără îndoială alte hârtii de câte o mie de franci.

Băgă de seamă că prin buzunare se mai găseau tot felul de lucruri. Nu numai acul, foarfecele şi aţa pe care le văzuse, dar şi un portofel plin, un cuţit mare şi – amănunt suspect – câteva peruci de diferite culori. Fiecare dintre buzunarele redingotei părea să fie pregătit mai dinainte pentru împrejurări neprevăzute. Locuitorii hardughiei ajunseră aşa la sfârşitul iernii.

V – O monedă de cinci franci când cade face zgomot

Lângă Saint-Médard stătea un sărac, ghemuit pe marginea unei fântâni părăsite şi căruia Jean Valjean îi dădea adesea de pomană. Nu trecea niciodată pe lângă el fără să-l dea câţiva gologani. Uneori sta de vorbă cu el. Cei care îl pizmuiau pe acest cerşetor, spuneau că trebuie să fie „de la poliţie”. Era un bătrân ţârcovnic, de vreo şaptezeci şi cinci de ani, care mormăia într-una crâmpeie de rugăciuni.

Într-o seară, pe când Jean Valjean trecea pe acolo fără Cosette, îl văzu pe cerşetor la locul său obişnuit, sub felinarul care tocmai fusese aprins. Omul părea, ca de obicei, că se roagă şi stătea cu capul în pământ. Jean Valjean se apropie de el şi-i strecură în mână pomana pe care i-o dădea întotdeauna. Cerşetorul ridică brusc privirea, se uită ţintă la Jean Valjean, pe urmă lăsă din nou capul în jos. Mişcarea fusese făcută cu o repeziciune de fulger. Jean Valjean tresări. I se păru că întrezărise, la lumina felinarului, nu chipul blajin şi cucernic al bătrânului paracliser, ci un chip groaznic şi bine cunoscut. Avu senzaţia pe care o încerci trezindu-te deodată, pe întuneric, în faţa unui tigru. Se dădu înapoi îngrozit, încremenit, nemaicutezând nici să respire, nici să scoată vreun cuvânt, nici să stea pe loc, nici s-o ia la fugă, uitându-se la cerşetorul care-şi plecase capul acoperit cu o zdreanţă şi care parcă nu-şi mai dădea seama că Jean Valjean era acolo. În clipa aceea ciudată, un instinct, pesemne instinctul tainic al conservării, îl făcu pe Jean Valjean să nu scoată niciun cuvânt. Cerşetorul avea aceeaşi statură, aceleaşi petice, aceeaşi înfăţişare de totdeauna. „Aida-de! spuse Jean Valjean Sunt nebun! Aiurez! Nu-i cu putinţă!” Şi se întoarse acasă adânc tulburat.

Abia îndrăznea să-şi mărturisească sie însuşi că figura pe care i se păruse c-a văzut-o era a lui Javert. În timpul nopţii, gândindu-se la asta, îi păru rău că nu stătuse de vorbă cu omul acela, ca să-l facă să ridice capul încă o dată.

A doua zi, pe înserate, trecu din nou pe acolo. Cerşetorul era la lo-

cul său.

— Bună ziua, moşule! zise cu curaj Jean Valjean, dându-i un gologan.

Cerşetorul ridică ochii şi răspunse cu glas tânguitor:

— Bogdaproste, preamilostive domn!

Era într-adevăr bătrânul țârcovnic.

Jean Valjean simți că-i vine inima la loc. Începu să râdă. „Cum naiba mi s-a părut că e Javert? gândi el. Asta-i bună! Ce? Am început să am vedenii?” Apoi nu se mai gândi la asta.

Peste câteva zile, cam pe la ora opt seara, era în odaia lui şi o învăța pe Cosette să silabisească cu glas tare, când auzi pe cineva deschizând şi închizând uşa casei. I se păru ciudat. Bătrâna, singurul chiriaş care mai era în casă, se culca întotdeauna de cum începea să se întunece, ca să nu ardă lumânarea. Jean Valjean îi făcu semn Cosettei să tacă. Auzea pe cineva urcând scara. În definitiv, putea să fie şi bătrâna, care s-o fi simțit rău şi s-o fi dus până la farmacie. Jean Valjean ascultă. Pasul era apăsat şi părea pasul unui bărbat; dar bătrâna avea pantofi mari şi nimic nu seamănă mai mult cu mersul unui bărbat decât mersul unei femei bătrâne. Cu toate astea, Valjean stinse lumânarea.

O trimise pe Cosette să se culce, şoptindu-i: „Culcă-te încetişor”. Pe când o săruta pe frunte, paşii se opriră. Jean Valjean rămase pe loc, tăcut, cu spatele spre uşă, în scaunul de pe care nu se mişcase, ținându-şi răsuflarea, pe întuneric.

După ce se scurse un timp destul de lung, nemaiauzind nimic, se întoarse fără să facă vreun zgomot şi, îndreptându-şi privirea spre uşa odăii, văzu o licărire de lumină prin gaura cheii. Lumina părea un fel de stea sinistră pe pata neagră a uşii şi-a peretelui. Era de bună seamă cineva acolo cu o lumânare în mână, şi care asculta.

Trecură câteva minute şi lumina se îndepărtă. Dar nu se auzi niciun zgomot de paşi, ceea ce însemna pesemne că cel care venise să tragă cu urechea, îşi scosese pantofii.

Jean Valjean se trânti pe pat îmbrăcat şi nu închise ochii toată noaptea.

În zorii zilei, când ațipise de oboseală, fu trezit de scârțâitul unei uşi ce se deschidea la vreo mansardă din fundul coridorului, pe urmă auzi acelaşi mers al omului care urcase scara în ajun. Pasul se apropia. Sări din pat şi lipi ochiul de gaura cheii, care era destul de mare, sperând să vadă, când va trece pe acolo, cine era persoana care intrase noaptea în casă şi ascultase la uşa lui. Pe lângă camera

lui Jean Valjean trecu într-adevăr un bărbat, de rândul ăsta fără să se oprească. Pe coridor era încă prea întuneric ca să-i poată vedea fața; dar, când omul ajunse în dreptul scării, o rază de lumină de afară îi contură silueta şi Jean Valjean îl văzu din spate în întregime. Era un om înalt, cu o redingotă lungă, cu o bâtă sub braț. Era statura uriaşă a lui Javert.

Jean Valjean ar fi putut încerca să-l mai vadă şi prin fereastra lui care dădea pe bulevard. Dar ar fi fost nevoit să deschidă această fereastră şi nu îndrăznea.

Nu încăpea îndoială că omul acela avea cheie şi intrase ca la el acasă. Cine îi dăduse o cheie? Ce putea însemna asta?

Pe la ceasurile şapte dimineața, când bătrâna veni să facă curat în odaie, Jean Valjean îi aruncă o privire pătrunzătoare, dar n-o întrebă nimic. Femeia nu i se păru deloc schimbată.

Pe când mătura ea îi spuse:

— Domnul a auzit cumva astă-noapte pe cineva intrând?

La vârsta ei şi pe bulevardul acela, ceasurilor opt seara erau tot una cu toiul nopții.

— A! Aşa e! răspunse el cu tonul cel mai natural. Cine a fost?

— Un chiriaş nou, spuse bătrâna, care s-a mutat în casă.

— Şi cum se numeşte?

— Nu prea ştiu nici eu. Dumont sau Daumont. Cam ca ceva.

— Şi ce învârteşte acest domn Dumont?

Bătrâna se uită la el cu ochii ei mici de vulpe şi răspunse:

— Un pensionar ca şi dumneavoastră.

N-avea poate niciun gând ascuns. Lui Jean Valjean i se păru totuşi că ascundea ceva.

După ce plecă bătrâna făcu un fişic dintr-o sută de franci pe care-i avea într-un sertar şi-l băgă în buzunar. Cu toată grija cu care făcu această operație, ca să nu fie auzit că umblă cu bani, o piesă de cinci franci îi scăpă din mână şi alunecă cu zgomot pe duşumea.

Pe înserate coborî şi se uită cu luare-aminte de jur împrejur pe bulevard. Nu era nimeni. Bulevardul părea cu totul pustiu. Cineva s-ar fi putut totuşi ascunde pe după arbori.

— Haidem! îi spuse el Cosettei.

O luă de mână şi ieşiră împreună.

CARTEA A CINCEA

LA VÂNĂTOARE CUMPLITĂ – HAITĂ TĂCUTĂ

I – Cotiturile strategiei

Aici e locul să facem o observație în legătură cu paginile ce vor urma şi cu altele de mai departe. Au trecut mulți ani de când autorul cărții de față, nevoit cu părere de rău să vorbească despre dânsul, lipseşte din Paris. De când a plecat de-acolo, Parisul s-a schimbat. S-a născut o viață nouă, care-i este oarecum necunoscută. Nu e nevoie să mai spună că iubeşte Parisul; acolo s-a format spiritul său. Din cauza dărâmăturilor şi-a reclădirilor, Parisul tinereții sale, Parisul pe care-l păstrase cu religiozitate în minte, este în ceasul de față un Paris de altădată. Să ni se dea voie să vorbim de Parisul acela ca şi cum ar mai exista. Se prea poate ca autorul să spună cititorilor: „În strada cutare se află cutare casă” şi acolo să nu mai fie nici casa, nici strada amintită. Cititorii n-au decât să verifice, dacă vor să-şi dea osteneala. În ceea ce-l priveşte pe autor, el nu cunoaşte Parisul cel nou şi scrie, cu Parisul de altădată în fața ochilor, păstrându-şi o iluzie la care ține. Pentru el e o satisfacție să-şi închipuie că în urma lui rămâne ceva din ceea ce vedea atunci când se afla la el acasă şi că nu s-a spulberat totul. Atâta vreme cât cutreieri locurile natale, ți se pare că străzile nu te interesează, că ferestrele, acoperişurile şi porțile n-au nicio însemnătate, că nu te leagă nimic de aceste ziduri, că pomii aceştia sunt ca toți pomii, că în ochii tăi casele în care nu intri n-au niciun rost, că aceste caldarâmuri pe care calci nu-s decât pietre. Mai târziu, însă, când nu mai eşti acolo, bagi de seamă că străzile astea îți sunt dragi, că acoperişurile, ferestrele şi porțile astea îți lipsesc, că zidurile astea îți sunt necesare, că pomii ăştia sunt prietenii tăi, că în aceste case în care nu intrai, intrai totuşi în fiecare zi şi că ai lăsat

ceva din tine, din sângele tău, din inima ta, pe lespezile astea. Toate aceste locuri pe care nu le mai vezi, pe care poate nu le vei mai vedea niciodată şi a căror imagine ai păstrat-o în minte, dobândesc un farmec dureros, îți revin dinaintea ochilor cu tristețea unei vedenii, te fac să vezi pământul făgăduinței şi sunt, ca să zic aşa, însuşi chipul Franței; şi ne sunt dragi şi le evocăm aşa cum sunt, aşa cum erau, şi ne încăpățânăm, şi nu vrem să schimbăm nimic, pentru că înfățişarea patriei ne e dragă cum ne e drag obrazul mamei.

Să ne fie, aşadar, îngăduit să vorbim de trecut ca de timpul de față. Acestea spuse, îi rugăm pe cititori să țină seama de ele şi treceam mai departe.

Jean Valjean ieşise repede din bulevard şi o luase razna pe străzi, făcând cât mai multe ocoluri cu putință, întorcându-se uneori brusc pe acelaşi drum, pentru ca să se încredințeze că nu era urmărit.

Manevra aceasta este caracteristică cerbului fugărit. Acolo unde urmele se pot întipări pe pământ, manevra asta are între alte foloase şi pe acela că-i înşală şi pe vânători şi pe câini prin urmele de dus şi întors. E ceea ce vânătorii numesc „falsa întoarcere a vânatului în vizuina sa”.

Era o noapte cu lună plină. Pe Jean Valjean nu-l stânjenea. Luna, care era încă foarte aproape de orizont, desena pe străzi pete mari de umbră şi lumină. Jean Valjean putea să se strecoare de-a lungul caselor şi zidurilor de pe partea întunecoasă şi să cerceteze partea luminată. Poate că nu-i da prin gând că partea întunecoasă scăpa cercetării sale. Totuşi, pe toate străduțele pustii din jurul străzii Poliveau rămase încredințat că nu-l urmărea nimeni.

Cosette mergea fără să pună vreo întrebare. Suferințele îndurate în primii şase ani ai vieții îi strecuraseră un fel de pasivitate în fire. De altfel – şi asupra acestei constatări vom mai avea prilejul să revenim – fără să-şi dea prea bine seama, se obişnuise cu ciudățeniile bătrânului şi cu capriciile soartei. Şi pe urmă, lângă el se simțea în siguranță.

Nici Jean Valjean nu ştia mai bine decât Cosette încotro mergea. Avea încredere în Dumnezeu şi ea avea încredere în el. I se părea că ține şi el de mână pe cineva mai mare decât dânsul; avea impresia că e condus de o făptură nevăzută. Încolo, n-avea niciun gând hotărât, niciun plan, niciun proiect. Nici măcar nu era cu totul încredințat că fusese Javert; şi, pe urmă, se putea să fi fost Javert, dar fără să ştie că el e Jean Valjean. Nu era travestit? Nu-l socoteau mort? De câteva zile se întâmplau totuşi lucruri care păreau ciudate. Pentru el era de-

ajuns. Luase hotărârea să nu se mai întoarcă în casa Gorbeau. Întocmai ca un animal alungat din culcuşul lui, căuta o gaură unde să se ascundă, până ce va găsi una în care să se adăpostească.

Jean Valjean făcu tot felul de ocoluri prin cartierul Mouffetard, care dormea ca pe vremea evului mediu, supunându-se semnalului de culcare; trecu în diferite feluri, prin manevre savante, din strada Censier în strada Copeau, prin strada Battoir-Saint-Victor în strada Puits-l'Ermite. Se pot găsi pe-acolo gazde, dar nici nu-i trecu prin gând să intre undeva, socotind că nu e ceea ce-i trebuie. Într-adevăr, nu se îndoia că, dacă cumva îi dăduseră de urmă, aveau să-l slăbească.

În clipa când sunau ceasurile unsprezece la Saint-Etienne du Mont tocmai trecea pe strada Pontoise, prin fața localului comisariatului de poliție, care se afla la numărul 14. Instinctul despre care am pomenit mai sus îl făcu, după câteva clipe, să întoarcă capul. Văzu atunci foarte limpede, la lumina felinarului comisariatului, trei oameni care-l urmăreau foarte de-aproape, trecând unul după altul pe sub acest felinar în partea întunecoasă a străzii. Unul dintre ei intră în curtea comisariatului. I se păru cu deosebire suspect cel ce mergea în frunte.

— Hai, fetițo! îi spuse el Cosettei şi se grăbi să părăsească strada Pontoise.

Făcu un ocol, trecu prin spatele pasajului Patriarhilor, care era închis la ora aceea, o luă pe strada Epée-de-Bois şi pe strada Arbalète şi se înfundă în strada Poştei.

Există acolo o răspântie, unde este astăzi Colegiul Rollin, şi de unde începe strada Neuve-Sainte-Geneviève.

Credem că nu mai e nevoie să spunem că strada Neuve-Sainte-Geneviève e o stradă veche şi că nici măcar la zece ani odată nu trece vreo diligență pe strada Poştei. Pe strada aceasta a Poştei locuiau prin veacul al XIII-lea nişte olari şi numele ei adevărat e *rue de Pots*[1].

Luna lumina puternic răspântia. Jean Valjean se strecură sub umbra unei porți, socotind că, dacă oamenii aceia îl mai urmăreau, el o să-i poată vedea foarte bine când vor trece prin lumină.

Într-adevăr, nu trecuseră nici trei minute şi oamenii se arătară. Acum erau patru, toți de statură înaltă, îmbrăcați cu redingote lungi, cafenii, cu pălării rotunde şi cu nişte bâte mari în mână. Erau tot atât de înfricoşători prin statura lor înaltă şi prin pumnii lor enormi, ca

[1] Strada oalelor.

şi prin mersul lor amenințător în întuneric. Ai fi spus că sunt patru năluci deghizate în târgoveți.

Se opriră în mijlocul răspântiei şi se strânseră laolaltă ca şi cum ar fi stat la sfat. Erau nehotărâți. Cel ce părea că-i conduce se întoarse şi arătă cu mâna în direcția pe unde o luase Jean Valjean; altul făcea impresia că arată cu oarecare încăpățânare direcția opusă. Când cel dintâi se întoarse din nou, lumina lunii îi căzu de-a dreptul pe față şi Jean Valjean îl recunoscu fără greş pe Javert.

II – Din fericire, pe podul Austerlitz trec căruțe

Jean Valjean nu mai avea nicio îndoială; spre norocul lui, oamenii aceia se mai îndoiau încă. Se folosi de nehotărârea lor; ei pierdeau vremea, el o câştiga. Ieşi de sub poarta unde se pitise şi-o apucă pe strada Poştei înspre Grădina Plantelor. Cosette începuse să obosească. O luă în brațe şi o duse aşa mai departe. Pe stradă nu trecea nimeni, felinarele nu fuseseră aprinse, pentru că era lună.

Grăbi pasul.

În câteva salturi ajunse la olăria Goblet, pe fațada căreia se putea citi foarte bine la lumina lunii vechea inscripție:

Fabrica lui Goblet-fiul este-aici
Se găsesc ghivece, oale mari şi mici,
Cărămizi, olane, tuburi, plăci pătrate
Tuturor le vindem bucuroşi pe toate.

Lăsă în urmă strada Cheii, pe urmă fântâna Saint-Victor, o luă de-a lungul Grădinii Plantelor, pe ulițele joase, şi ajunse la Chei. Acolo întoarse capul. Pe chei nu era nimeni. Străzile erau pustii. Nimeni în urma lui. Răsuflă.

Ajunse la podul Austerlitz.

Pe vremea aceea se mai plătea încă taxa de trecere.

Se duse la biroul vămii şi dădu cinci centime.

— Trebuie să plăteşti zece, zise invalidul care încasa taxele. Ai în brațe un copil care poate umbla. Plăteşte pentru amândoi.

Plăti, cu părere de rău că trecerea lui dăduse loc la discuție. Când fugi, trebuie să te strecori.

O căruță mare tocmai trecea podul peste Sena, îndreptându-se ca şi dânsul spre malul drept. Îi fu de folos. Putu străbate astfel podul la umbra căruței.

Pe la mijlocul podului, Cosette simțindu-şi picioarele amorțite,

spuse că vrea să meargă. O lăsă jos şi-o apucă din nou de mână.

După ce trecu podul, văzu înaintea lui, spre dreapta, nişte şantiere; porni într-acolo. Ca să ajungă însă la ele, trebuia să străbată un spațiu destul de mare, deschis şi luminat. Nu stătu mult pe gânduri. Cei care-l fugăreau îi pierduseră desigur urma, aşa încât Jean Valjean se socotea în afară de orice pericol. Era căutat, e drept, dar urma nu i-o găsiseră.

Între două şantiere îngrădite cu ziduri se deschidea o ulicioară: strada Chemin-Vert-Saint-Antoine. O stradă îngustă, întunecoasă, făcută parcă anume pentru el. Înainte de-a o apuca pe acolo, mai întoarse o dată capul. Din punctul unde se afla, vedea în toată lungimea podului Austerlitz.

Patru umbre tocmai treceau podul.

Umbrele erau cu spatele spre Grădina Plantelor şi se îndreptau spre malul drept.

Cele patru umbre erau cei patru oameni care-l urmăreau.

Jean Valjean simți fiorii fiarei încolțite.

Îi mai rămânea o nădejde: că aceşti patru oameni nu se aflau încă pe pod şi nu-l zăriseră în clipa când trecuse cu Cosette de mână prin spațiul luminat.

În cazul acesta, apucând-o pe ulicioara din fața lui, dacă izbutea să ajungă la şantiere, în bălți, printre lanuri, prin maidane, ar fi putut să scape.

I se păru că o poate lua fără teamă pe ulicioara aceea liniştită şi porni într-acolo.

III – Cercetați planul Parisului din 1727

După vreo trei sute de paşi ajunse la ulița care se bifurca. Se împărțea în două străduțe, care o luau una la stânga, iar alta la dreapta. Jean Valjean avea parcă înaintea lui cele două brațe ale unui Y. Pe unde s-o apuce?

Fără să şovăie, o luă la dreapta.

De ce?

Pentru că brațul din stânga ducea spre un cartier mărginaş, adică spre părțile locuite, iar brațul din dreapta ducea spre câmp, deci spre locuri pustii.

Cu toate acestea nu mai mergea destul de repede. Mersul Cosettei încetinea şi mersul lui Jean Valjean.

O luă din nou în brațe. Cosette îşi puse capul pe umărul bătrânu-

lui şi nu suflă o vorbă.

El se întorcea din când în când şi se uita. Avea grijă să meargă tot mereu pe partea întunecoasă a străzii. În spatele lui strada era dreaptă. A doua şi a treia oară când întoarse capul nu văzu nimic; domnea o tăcere adâncă; îşi văzu de drum ceva mai liniştit. La un moment dat întorcându-se din nou, i se păru că vede – pe partea străzii pe unde trecuse, departe, în întuneric – ceva care se mişca. Se repezi înainte, zorit, nădăjduind să găsească vreo străduță laterală, s-o ia pe-acolo şi să-şi piardă încă o dată urma.

Ajunse în dreptul unui zid.

Dar zidul acesta făcea cu neputință trecerea mai departe; era un zid ce mărginea o străduță transversală în care dădea strada pe care o luase Jean Valjean.

Şi de rândul ăsta trebuia să se hotărască: s-o ia la dreapta sau la stânga. Se uită la dreapta. Străduța se prelungea, frângându-se, printre construcții – şure şi şoproane – şi se termina cu o fundătură. Se vedea perfect fundătura; un perete alb, înalt.

Se uită spre stânga. Străduța din partea asta era deschisă, iar la vreo două sute de paşi dădea într-altă stradă. În partea asta era scăparea.

În clipa când Jean Valjean voi s-o ia la stânga, ca să-ncerce s-ajungă în strada pe care-o întrezărea la capătul străduței, văzu, la încrucişarea ei cu strada aceea pe unde voia s-o apuce, un fel de matahală neagră stând nemişcată acolo.

Era cineva, un bărbat care, fără îndoială, se postase acolo şi care, păzind drumul, aştepta.

Jean Valjean se dădu înapoi.

Punctul din Paris unde se afla Jean Valjean, situat între cartierul Saint-Antoine şi La Rapée, e unul dintre cele pe care lucrările noi l-au transformat cu totul – urâțindu-l după unii, transfigurându-l după alții. Plantațiile, şantierele şi vechile clădiri au dispărut. Astăzi sunt acolo străzi late noi, arene, circuri, hipodromuri, stații de căi ferate, închisoarea Mazas; într-un cuvânt, progresul cu corectivele lui.

Acum o jumătate de veac, în graiul popular obişnuit, întemeiat numai pe tradiții – care se încăpățânează să-i spună Institutului „Cele patru națiuni”[2], iar Operei Comice „Feydeau”[3] – locul unde ajunse-

---

[2] Colegiu înființat la mijlocul secolului al XVII-lea. În secolul al XVII-lea, Colegiul celor patru națiuni adăpostea studenți bursieri din cele patru provincii anexate: Flandra, Alsacia, Roussillon şi Piemont.

[3] Numele unei străzi din Paris. Între această stradă şi bulevardul Italieni-

se Jean Valjean se numea „Petit-Picpus”[4]. Poarta Saint-Jacques, poarta Paris, bariera Sergenților[5], Porcherons[6], Galiote, Célestins, Capucins, Mail, La Bourbe, l’Arbre-de-Cracovie[7], la Petite-Pologne, le Petit-Picpus – sunt numele Parisului de altădată, dăinuind peste cel nou. Memoria poporului veghează asupra acestor rămăşițe ale trecutului.

Petit-Picpus, care de altfel a avut o existență mărginită şi n-a fost niciodată altceva decât un început de cartier, avea înfățişarea aproape monahală a unui oraş spaniol. Drumurile erau prea puțin pietruite, străzile aveau prea puține case. În afară de câteva străzi despre care vom vorbi, totul era ziduri şi singurătate. Nu exista nicio dugheană, nu se vedea nicio trăsură; pe ici pe colo, câte o lumânare aprinsă la ferestre, şi toate luminile stinse după ora zece. Grădini, mânăstiri, şantiere, băltoace, câteva case joase şi ziduri înalte cât casa.

Aşa era cartierul ăsta în secolul trecut. Revoluția îl răvăşise zdravăn. Edilitatea republicană îl dărâmase, îl pustiise, îl ciopârțise. Se făcuseră acolo depozite de dărâmături. Acum treizeci de ani cartierul începuse să dispară sub pospăiala construcțiilor noi. Astăzi a pierit cu totul. Petit-Picpus, a cărui urmă n-a fost păstrată de niciun plan actual, e destul de limpede menționat, în planul din 1727, tipărit la Paris de Denis Thierry, strada Saint-Jacques, în fața străzii du Plâtre şi la Lyon de Jean Girin cu firma *A la Prudence*[8], strada Mercière. Petit-Picpus avea ceea ce am numit noi un Y de străzi, alcătuit din strada Chemin-Vert-Saint-Antoine, desfăcută în două ramificații, cea din stânga purtând numele de stradela Picpus, iar cea din dreapta numele de strada Polonceau. Cele două ramificații ale lui Y erau unite la vârf printr-o linie. Linia aceasta se numea strada Droit-

---

lor se înalță clădirea Operei Comice.

[4] Una din congregațiile ordinului franciscan, care îşi avea centrul în cartierul Picpus din Paris.

[5] La marginea Parisului căile de acces erau pe atunci închise cu porți sau bariere. Sub regimul feudal „sergenții” erau soldații de poliție însărcinați să execute sentințe.

[6] Vechi sat din nord-estul Parisului, cuprins mai târziu, în secolul al XIX-lea, în raza acestuia.

[7] *Copacul Cracoviei*, un castan din grădina Palais-Royale – fostul palat al lui Richelieu – numit astfel în secolul al XVIII-lea, în semn de simpatie a parizienilor față de Polonia împărțită.

[8] *La Prudență, La înțelepciune* (fr.).

Mur. Strada Polonceau se sfârşea acolo; Strada Picpus mergea mai departe şi urca până-n Piața Lenoir. Venind dinspre Sena şi ajungând la capătul străzii Polonceau, aveai în stânga strada Droit-Mur, cotind brusc în unghi drept, în față zidul acestei străzi, iar la dreapta o prelungire trunchiată a străzii Droit-Mur fără ieşire, numită fundătura Genrot.

Acolo se afla Jean Valjean.

Aşa cum am spus, zărind matahala neagră ce sta de pază în colțul unde strada Droit-Mur se întâlnea cu stradela Picpus, Valjean dădu înapoi. De bună seamă, fantoma aceea îl pândea.

Ce să facă?

Nu mai avea vreme să se întoarcă. Cei ce se mişcau în umbră, la oarecare distanță în spatele lui, erau fără îndoială Javert şi oamenii lui. Javert ajunsese probabil la începutul străzii la al cărei capăt se afla Jean Valjean. Javert, de bună seamă, cunoştea acest mic labirint şi-şi luase toate măsurile de prevedere, trimițând pe unul dintre oamenii săi să păzească ieşirea. Presupunerile astea, care păreau cu totul întemeiate, se învolburară îndată, ca o mână de praf luată pe neaşteptate de vânt, în mintea chinuită a lui Jean Valjean. Cercetă fundătura Genrot; era închisă. Cercetă stradela Picpus; acolo era o sentinelă. Vedea silueta aceea întunecată care se desprindea neagră pe caldarâmul alb, scăldat de lună. Să înainteze, însemna să cadă în mâna omului aceluia. Să se întoarcă, însemna să cadă în mâna lui Javert. Jean Valjean se simțea prins ca într-o plasă care se strângea încetişor. Se uită la cer cu disperare.

IV – Încercări de scăpare

Pentru a înțelege ceea ce va urma, e nevoie să ne închipuim cu exactitate stradela Droit-Mur şi cu deosebire unghiul lăsat la stânga atunci când ieşeai din strada Polonceau ca să intri pe stradela asta. Stradela Droit-Mur era pe partea dreaptă aproape în întregime mărginită, până în ulicioara Picpus, de case cu aspect sărăcăcios; pe stânga, o singură clădire cu înfățişare severă, compusă din mai multe corpuri de case care creşteau cu câte un etaj sau două, pe măsură ce se apropiau de stradela Picpus; aşa încât clădirea asta, foarte înaltă înspre stradela Picpus, era joasă de tot înspre strada Polonceau. Acolo, în unghiul de care am pomenit, se micşora atât de mult, încât nu mai rămânea decât un zid. Zidul ăsta nu se sfârşea chiar în stradă, ci forma un fel de colț foarte turtit, ascuns, prin cele două unghi-

uri ale lui, celor doi observatori care s-ar fi aflat unul în strada Polonceau, iar altul în strada Droit-Mur.

Pornind de la cele două unghiuri ale colțului, zidul se prelungea pe strada Polonceau până la casa cu numărul 49, iar pe strada Droit-Mur, unde era mult mai scurt, până la clădirea întunecată despre care am vorbit şi al cărei calcan îl tăia, făcând astfel în stradă încă un colț turtit. Calcanul acesta avea nu aspect întunecat; nu se vedea pe el decât o singură fereastră sau, mai exact, două obloane, căptuşite cu tablă de zinc, totdeauna închise.

Înfățişarea locului pe care-l descriem aici este de o riguroasă exactitate şi va trezi fără îndoială o amintire limpede în mintea foştilor locuitori ai cartierului.

Colțul turtit era acoperit în întregime de ceva ce părea o poartă uriaşă şi dărăpănată. Era o vastă îmbinare uniformă de scânduri perpendiculare, cele de sus mai late decât cele de jos, legate prin nişte fâşii lungi de fier, puse de-a curmezişul. Într-o parte se afla o intrare de dimensiuni obişnuite şi care nu fusese croită acolo de mai mult de cincizeci de ani.

Un tei îşi întindea ramurile pe deasupra acestei porți, iar zidul era acoperit de iederă în partea dinspre Polonceau.

În primejdia care-l pândea pe Jean Valjean, clădirea aceasta întunecată, care-i părea nelocuită şi singuratică, îl ispitea. O cercetă repede cu privirea. Îşi spunea că dacă ar izbuti să intre acolo, ar fi poate salvat. Avu de la început un gând şi o speranță.

În partea din mijloc a fațadei acestei clădiri, spre strada Droit-Mur, la ferestrele tuturor etajelor se aflau nişte jgheaburi vechi de plumb. Diversele ramificații ale burlanelor, care mergeau de la un burlan central la toate aceste jgheaburi, desenau pe fațadă un fel de copac. Țevile acestea ramificate cu o mulțime de coturi imitau acele ramuri uscate de viță de vie care se răsuceau pe fațadele fermelor de altădată.

Acest palier ciudat, cu crengi de tinichea şi de fier, a fost cel dintâi lucru care i-a atras atenția lui Jean Valjean. O aşeză pe Cosette lângă un stâlp, spunându-i să nu scoată o vorbă şi alergă spre locul unde burlanul atingea caldarâmul. Poate avea să izbutească în vreun fel să sară pe-acolo şi să intre în casă. Dar burlanul era stricat, nu mai era bun de nimic şi abia se mai ținea în zid. De-altminteri, toate ferestrele acestei clădiri tăcute erau zăbrelite cu drugi groşi de fier, până şi mansardele de la acoperiş. Şi pe urmă, luna lumina din plin această fațadă, iar omul care o vedea din capătul străzii l-ar fi zărit

pe Jean Valjean încercând să se cațere pe ea. În sfârşit, ce era de făcut cu Cosette? Cum ar fi putut s-o ridice la înălțimea unei case cu trei etaje?

Renunță să se mai agațe de burlan şi se târî de-a lungul zidului, ca să se întoarcă în strada Polonceau.

Când ajunse la colțul unde o lăsase pe Cosette, băgă de seamă că acolo nu putea fi văzut de nimeni. Era ferit, aşa cum am spus, de toate privirile, din oricare parte ar fi venit. Afară de asta, era întuneric. În sfârşit, acolo erau două porți. Poate va izbuti să le forțeze. Zidul deasupra căruia vedea teiul şi iedera dădea fără îndoială în vreo grădină, unde să poată cel puțin să se ascundă, deşi copacii nu înfrunziseră încă, şi să-şi petreacă acolo restul nopții.

Vremea trecea. Trebuia să se grăbească. Dibui la poarta boltită şi băgă de seamă numaidecât că era zăvorâtă şi pe dinăuntru şi pe dinafară.

Se apropie de cealaltă poartă mare cu mai multă speranță. Era groaznic de dărăpănată; însăşi imensitatea ei o făcea mai puțin rezistentă; scândurile erau putrezite, legăturile de fier, trei la număr, erau ruginite. I se păru cu putință să pătrundă prin îngrădirea asta şubredă.

Se uită mai atent şi băgă de seamă că poarta nu era chiar o poartă. Nu avea nici balamale, nici vopsea, nici broască, nici deschizătură la mijloc. Legăturile de fier o străbăteau de la un capăt la altul fără întrerupere. Prin crăpăturile scândurilor întrezări nişte pietre de zidărie şi nişte bolovani cimentați grosolan, pe care trecătorii îi mai puteau vedea şi acum zece ani. Descurajat, îşi mărturisi că această aşa-zisă poartă era pur şi simplu căptuşeala de lemn a unei clădiri de care era lipită. Era lesne să scoți o scândură, dar te pomeneai în fața unui zid.

V – Un lucru care n-ar fi cu putință la lumina gazului aerian

În clipa aceea un zgomot scurt şi cadențat începu să se audă la o oarecare depărtare. Jean Valjean cuteză să arunce o privire dincolo de colțul străzii. Din strada Polonceau ieşise o patrulă de şapte sau opt soldați. Vedea cum le străluceau baionetele. Veneau spre el.

Soldații, în fruntea cărora desluşea statura înaltă a lui Javert, înaintau încet şi cu grijă. Se opreau destul de des. Se vedea bine că cercetau cu atenție toate colțurile zidurilor, toate porțile şi ulicioarele.

Era, fără nicio îndoială, o patrulă obişnuită, pe care Javert o întâlnise şi căreia îi poruncise să-l urmeze.

Cele două ajutoare ale lui Javert mergeau printre soldați.

Aşa cum umblau, şi cu opririle pe care le făceau, le trebuia un sfert de oră până să ajungă la locul unde se afla Jean Valjean. Fu o clipă cumplită. Abia câteva minute îl mai despărțeau pe Jean Valjean de acea prăpastie înfiorătoare care i se deschidea în față pentru a treia oară. Iar ocna nu era de data asta ocnă şi numai ocnă, ci era pierderea pentru vecie a Cosettei; cu alte cuvinte, o viață care se asemăna cu lăuntrul unui mormânt.

Nu mai era cu putință decât un singur lucru.

Despre Jean Valjean s-ar fi putut spune, spre deosebire de alți oameni, că purta cu el doi desagi: într-unul avea cugetul unui sfânt, iar în celălalt priceperea de temut a unui ocnaş. Scotocea într-unul sau în celălalt, după împrejurări.

După cum ne amintim, între alte felurite îndemânări, trecea, datorită numeroaselor lui evadări de la ocna din Toulon, drept meşter în arta neobişnuită de a se ridica pe colțul drept al unui zid, la nevoie până la înălțimea celui de-al şaselea etaj, proptindu-se în ceafă, în umeri, în şolduri şi în genunchi, abia ajutându-se de rarele ieşituri ale pietrei; măiestrie care a făcut atât de înspăimântător şi de vestit colțul curții Conciergerie[9] din Paris, pe unde scăpase asum vreo douăzeci de ani condamnatul Battmolle.

Jean Valjean măsură cu ochii zidul deasupra căruia se vedea teiul. Era înalt de vreo optsprezece picioare[10]. Colțul pe care-l făcea cu fațada clădirii celei mari era astupat în partea de jos cu o construcție de formă triunghiulară, ridicată parcă anume ca să ferească locul acela prea bine adăpostit de pângărirea trecătorilor. Această umplere preventivă a colțurilor era foarte obişnuită la Paris.

Construcția avea o înălțime de aproape cinci picioare. Din vârful ei şi până pe zid nu mai erau decât patrusprezece.

Capătul de sus al zidului era făcut din piatră netedă, fără grinzi.

Greutatea era Cosette. Cosette nu ştia să se cațere pe un zid. S-o părăsească? Jean Valjean nici nu se gândea. S-o ia cu el, cu neputință. Ca să facă astfel de ascensiuni, omul are nevoie de toate puterile lui. Cea mai neînsemnată povară i-ar muta centrul de greutate şi l-ar trânti la pământ.

---

[9] Închisoare pe insula Cité de pe Sena.

[10] Veche măsură franceză, egală cu 0,3248 m.

I-ar fi trebuit o frânghie. Jean Valjean n-avea. Unde să găsească o frânghie, la miezul nopții, pe strada Polonceau? Să fi avut un regat, cu siguranță că Jean Valjean l-ar fi dat în clipa aceea pentru o frânghie.

Toate împrejurările extreme au o străfulgerare a lor, care uneori ne orbeşte, iar alteori ne iluminează.

Privirea deznădăjduită a lui Jean Valjean întâlni stâlpul felinarului din fundătura Genrot.

În vremea aceea pe străzile Parisului nu existau becuri de gaz. Odată cu căderea nopții se aprindeau lămpile, puse din loc în loc, şi care erau stinse şi coborâte cu ajutorul unei funii ce trecea strada de la un trotuar la celălalt şi era vârâtă în jgheabul stâlpului. Scripetele pe care se înfăşură frânghia era închis sub lampă într-un dulăpior de fier, a cărui cheie o avea lampagiul şi însăşi funia era apărată până la o înălțime oarecare de un înveliş de metal.

Jean Valjean, cu energia celui ce luptă pe viață şi pe moarte, trecu strada dintr-o săritură, intră în fundătură, forță broasca dulăpiorului cu vârful cuțitului şi după o clipă se întoarse lângă Cosette. Avea o funie. Aceşti oameni întunecați, care trăiesc de azi pe mâine, în luptă cu destinul, nu stau pe gânduri.

Am arătat că în noaptea aceea felinarele nu erau aprinse. Cel din fundătura Genrot era aşadar stins, ca toate celelalte, şi puteai trece pe lângă el fără să bagi de seamă că lampa nu era la locul ei.

Toate acestea – ora, locul, întunericul, îngrijorarea lui Jean Valjean, mişcările lui neobişnuite, acel du-te-vino – începeau s-o neliniştească pe Cosette. Orice alt copil în locul ei ar fi început de mult să țipe. Ea se mărgini să-l tragă pe Jean Valjean de pulpana hainei. Se auzea din ce în ce mai limpede zgomotul patrulei care se apropia.

— Tată, spuse ea încet, mi-e frică! Cine vine de-acolo?

— Ssst! răspunse nenorocitul. E doamna Thénardier.

Cosette tresări. El adăugă:

— Să nu scoți o vorbă! Lasă-mă pe mine! Dacă țipi sau dacă plângi, doamna Thénardier, care te pândeşte, vine să te ia.

Apoi, fără să se grăbească, dar şi fără să piardă vreme, cu o precizie hotărâtă şi cu mişcări scurte, cu atât mai admirabile în clipa aceea, cu cât Javert şi patrula lui puteau să se ivească dintr-un moment în altul, îşi desfăcu cravata, o trecu împrejurul trupului Cosettei pe sub subsuori, având grijă să nu vatăme copilul, prinse cravata de un capăt ai funiei, cu ajutorul acelui nod pe care marinarii îl numesc nod de rândunică, luă celălalt capăt al funiei între dinți, îşi scoase

ghetele şi ciorapii pe care îi azvârli peste zid, se sui pe construcția de moloz, şi începu să se ridice pe colțul dintre zid şi fațadă, cu tot atâta dibăcie şi siguranță de parcă ar fi avut o treaptă sub călcâie şi sub coate.

Nu se scursese nici jumătate de minut şi era în genunchi sus, pe zid.

Cosette îl privea uluită, fără să scoată o vorbă. Cuvintele lui Jean Valjean şi numele doamnei Thénardier o înghețaseră.

Auzi deodată vocea lui Jean Valjean, care îi strigă, destul de încet de altfel:

— Lipeşte-te de perete!

Îl ascultă.

— Să nu scoți o vorbă şi să nu-ți fie frică! urmă Jean Valjean.

Ea se simți deodată ridicată de la pământ.

Până să-şi dea seama ce e cu ea, era sus pe zid.

Jean Valjean o apucă, o puse în spinare, îi luă amândouă mânuțele în mâna lui stângă, se culcă pe burtă şi merse de-a buşilea de-a lungul zidului până la capăt. Aşa cum îşi închipuise, acolo se afla o clădire al cărei acoperiş pleca de la înălțimea împrejmuirii de lemn şi cobora până foarte aproape de pământ, pe un plan uşor înclinat, care atingea teiul.

Întâmplarea era fericită, pentru că în partea asta zidul era mult mai înalt decât spre stradă. Jean Valjean întrezărea sub el pământul, la o mare distanță.

Tocmai ajunsese la planul înclinat al acoperişului şi nu se despărțise bine de creasta zidului, când o larmă cumplită îi vesti sosirea patrulei. Se auzea glasul tunător al lui Javert:

— Scotociți fundătura! Strada Droit-Mur e păzită şi ulicioara Picpus de asemenea. Îmi pun capul că el e în fundătură.

Soldații se repeziră în fundătura Genrot.

Jean Valjean se lăsă să alunece de-a lungul acoperişului; ajunse, ținând-o mereu pe Cosette, până în dreptul teiului şi sări la pământ. Fie de teamă, fie de curaj, Cosette nu scosese o vorbă. Avea numai mâinile puțin zdrelite.

VI – Începutul unei enigme

Jean Valjean se afla într-un fel de grădină foarte întinsă, de o formă neobişnuită, într-una din acele grădini triste, făcute parcă să fie privite iarna şi noaptea. Grădina asta de formă lunguiață avea o alee

de plopi înalți în fund, arbori destul de stufoşi prin colțuri şi un spațiu gol în mijloc, unde se afla un singur copac foarte mare, apoi vreo câțiva răsuciți şi zbârliți ca nişte mărăcini mari, răzoare cu legume, straturi cu pepeni, ale căror clopote de sticlă străluceau sub lună, şi un puț părăginit. Se găseau ici-colo bănci de piatră, acoperite cu muşchi negru. Aleile erau drepte şi mărginite cu arbuşti mici şi întunecați. Jumătate din alei erau năpădite de iarbă, iar un putregai verzui acoperea restul.

Jean Valjean avea lângă el clădirea de pe al cărei acoperiş coborâse, o grămadă de surcele şi, în spatele surcelelor, stătea lipită de perete o statuie de piatră al cărei chip mutilat nu mai era decât o mască fără formă, ce apărea neclar în întuneric.

Clădirea era un fel de ruină în care se puteau deosebi odăi dărâmate, dintre care una, plină ochi, părea să fie folosită drept magazie.

Clădirea cea mare din strada Droit-Mur, care făcea colț cu strada Picpus, avea două fațade în formă de triunghi ce dădeau spre grădină. Aceste fațade erau pe dinăuntru şi mai tragice încă decât pe dinafară. Toate ferestrele aveau gratii. Nu se zărea acolo nicio lumină. La etajele de sus se aflau streşini înaintate, ca la închisori. Una dintre fațadele astea îşi arunca umbra, asupra celeilalte şi o lăsa apoi să cadă peste grădină, ca un lințoliu negru şi nesfârşit. Nu se mai zărea vreo altă casă. Fundul grădinii se pierdea în ceață şi în noapte. Cu toate astea, deosebeai într-acolo, nelămurit, ziduri care se întretăiau, ca şi cum ar mai fi fost şi alte grădini dincolo, precum şi acoperişurile joase de pe strada Polonceau.

Nu se poate închipui un loc mai sălbatic şi mai singuratic decât grădina aceea. Era pustie, ceea ce era uşor de înțeles din pricina orei; dar locul nu părea făcut pentru ca să treacă cineva pe-acolo, fie şi la amiază.

Prima grijă a lui Jean Valjean fusese să-şi găsească ghetele şi să le încalțe, iar apoi să intre cu Cosette în magazie. Cel care evadează nu se socoteşte niciodată îndeajuns de ascuns. Fetița, care se gândea mereu la doamna Thénardier, îi împărtăşea instinctul de a se adăposti cât mai bine cu putință.

Cosette tremura şi se strângea lângă el. Se auzea tropotul zgomotos al patrulei care scotocea fundătura şi strada, se auzea cum puştile se loveau de pietre, ordinele pe care Javert le dădea agenților puşi de el, precum şi sudălmile lui, amestecate cu vorbe care nu se înțelegeau deloc.

După un sfert de ceas, învălmăşeala aceea furtunoasă începu să se

depărteze. Jean Valjean nici nu mai răsufla.

Pusese mâna, uşor, pe mâna Cosettei.

De altfel, singurătatea în care se afla era atât de neaşteptat de liniştită, încât gălăgia aceea îngrozitoare, atât de violentă şi atât de apropiată, nu o tulburase câtuşi de puțin. Parcă zidurile acelea ar fi fost ridicate cu pietrele surde despre care vorbeşte *Scriptura*.

Deodată, în mijlocul acelei linişti, se ridică un nou zgomot; un zgomot ceresc, divin, blând, pe atât de fermecător, pe cât fusese celălalt de groaznic. Era un imn care ieşea din beznă, o minune de rugă şi armonie în tăcerea întunecată şi înfricoşătoare a nopții: voci de femei, dar voci alcătuite totodată de glasuri neprihănite de fecioare şi din glasuri nevinovate de copii, voci de dincolo de lume, care seamănă cu acelea pe care noii-născuți le mai aud încă, şi cei ce trag să moară încep să le audă. Cântecul acesta venea din clădirea întunecată care domina grădina. În clipa în care larma demonilor se îndepărta, s-ar fi spus că un cor de îngeri se apropia în umbră.

Cosette şi Jean Valjean căzură în genunchi.

Nu ştiau ce era, nu ştiau unde se găseau, dar simțeau amândoi, bărbatul şi copilul, pocăitul şi cel nevinovat, că trebuiau să îngenunche.

Vocile acelea erau şi mai ciudate pentru că nu împiedicau clădirea de a părea goală. Era ca un cântec supranatural într-o casă nelocuită.

Pe când vocile acelea cântau, Jean Valjean nu se mai gândea la nimic. Nu mai vedea noaptea. Vedea un cer albastru. I se părea că simte cum i se deschid acele aripi pe care le avem cu toții înăuntrul nostru. Cântecul se stinse. Poate că ținuse multă vreme. Jean Valjean n-ar fi putut-o spune. Ceasurile de extaz nu țin niciodată mai mult decât o clipă.

Totul se cufundase din nou în tăcere. Nimic nu se mai auzea în stradă; nimic în grădină. Se topise atât ceea ce amenința, cât şi ceea ce liniştea. Pe creasta zidului, vântul bătea în cele câteva buruieni uscate, făcând un zgomot uşor şi lugubru.

VII – Urmarea enigmei

Vântul nopții începuse să sufle, semn că puteau fi ceasurile unu sau două. Biata Cosette nu spunea nimic. Jean Valjean socoti că adormise, pentru că se aşezase pe jos, alături, şi-şi sprijinise capul de el. Se aplecă şi o privi. Cosette avea ochii mari deschişi şi un aer

gânditor, care-l duru pe Jean Valjean.

Încă tremura.

— Ți-e somn? spuse Jean Valjean.

— Mi-e foarte frig, îi răspunse ea. După o clipă îl întrebă: Ea e tot acolo?

— Cine? spuse Jean Valjean.

— Doamna Thénardier.

Jean Valjean uitase mijlocul de care se slujise ca s-o facă pe Cosette să nu scoată o vorbă.

— Aş! spuse el. A plecat. Nu-ți mai fie teamă de nimic!

Fetița suspină, ca şi cum i s-ar fi luat o piatră de pe inimă.

Pe jos era umed, magazia era deschisă din toate părțile, vântul sufla din ce în ce mai rece. Omul îşi scoase redingota şi o înveli pe Cosette.

— Aşa ți-e mai puțin frig? întrebă el.

— O, da, tăticule!

— Bine, aşteaptă-mă o clipă! Mă întorc.

Ieşi din ruină şi merse de-a lungul clădirii celei mari, în căutarea unui adăpost mai bun. Dădu de uşi, dar erau închise. La toate ferestrele de la parter erau zăbrele.

Îndată ce trecu de colțul interior al clădirii, băgă de seamă că se apropia de nişte ferestre boltite de unde văzu venind oarecare lumină. Se ridică pe vârful picioarelor şi se uită printr-una din ferestre. Toate dădeau într-o sală destul de spațioasă, pardosită cu lespezi mari, plină de arcade şi stâlpi, unde nu se zăreau decât o licărire slabă şi umbre întunecoase. Licărirea venea de la un opaiț aprins într-un colț. Sala era pustie şi nu se zărea înăuntrul ei nicio mişcare. Cu toate astea, uitându-se mai bine, i se păru că vede pe jos, pe pardoseală, ceva care părea acoperit cu un linţoliu şi aducea a formă omenească. Era ceva culcat cu fața în jos, pe piatră, cu brațele cruce, nemişcat ca un mort. După un fel de şarpe care se târa pe pardoseală, s-ar fi spus că forma asta sinistră avea legată de gât o funie.

Întreaga sală era scăldată în negura locurilor abia luminate, care sporeşte groaza.

Jean Valjean spunea adeseori după aceea că, deşi multe privelişti funebre îi trecuseră prin viață, niciodată nu văzuse totuşi ceva care să-i înghețe mai mult sângele în vine, ceva mai înspăimântător decât făptura aceea enigmatică, îndeplinind nu ştiu ce mister necunoscut în bezna locului aceluia. Era groaznic să-ți închipui că acel ceva era poate un corp mort. Dar încă şi mai groaznic să te gândeşti că mai

era poate viu.

Avu curajul să-şi lipească fruntea de geam, pentru a vedea dacă acel ceva avea să se mişte sau nu. Degeaba rămase astfel o vreme care i se păru nesfârşită; forma întinsă acolo nu făcea nicio mişcare. Deodată însă se simți cuprins de o spaimă nemaipomenită şi o luă la fugă. Începu să alerge spre magazie, fără a îndrăzni să se uite înapoi. I se părea că, de-ar fi întors capul, ar fi văzut făptura aceea mergând în urma lui cu paşi mari şi dând din mâini.

Ajunse gâfâind la dărăpănătură. I se tăiau genunchii, sudoarea îi curgea pe spinare.

Unde se afla? Cine şi-ar fi putut închipui un asemenea cavou în mijlocul Parisului? Ce era oare casa aceea ciudată? Clădire plină de mistere nocturne, care chema sufletele în umbră, cu voci de înger şi, când veneau, le înfățişa deodată acea apariție înfiorătoare care le făgăduia să le deschidă poarta încântătoare a cerului, dar le deschidea poarta groaznică a mormântului! Şi totuşi, asta era o casă ca toate casele, cu număr la poartă! Nu visa. Dar avea nevoie să-i atingă pietrele cu degetul ca s-o poată crede.

Răceala nopții, teama, neliniştea şi emoțiile serii îl copleşiră. Frigurile îl cuprinseră şi toate gândurile i se ciocneau în minte necontenit.

Se apropie de Cosette. Dormea.

VIII – Enigma creşte

Fetița îşi pusese capul pe o piatră şi adormise. Se aşeză lângă ea şi începu s-o privească. Încetul cu încetul, pe măsură ce se uita la ea, se liniştea, şi spiritul lui îşi redobândi libertatea.

Înțelegea limpede adevărul care avea să stea de acum încolo la temelia vieții lui, şi anume că atâta vreme cât o va avea lângă el, n-are să aibă nevoie de nimic decât pentru ea, şi nici frică nu-i va fi de nimic, decât din pricina ei. Nici măcar nu simțea că-i e foarte frig, după ce-şi scosese haina ca s-o acopere pe Cosette.

Cu toate astea, cu toată visarea în care căzuse, auzea de la o vreme un zgomot ciudat. Parcă cineva ar fi scuturat un clopoțel. Zgomotul acesta venea din grădină. Se putea auzi limpede, cu toate că era slab. Semăna cu acea muzică vagă pe care o fac tălăngile vitelor noaptea la păşune.

Zgomotul acesta îl făcu pe Jean Valjean să se întoarcă. Se uită şi văzu că era cineva în grădină.

Printre clopotele de sticlă care acopereau pepenii, mergea o făptură care semăna cu un om ce se ridica, apleca şi se oprea, cu mişcări regulate, ca şi cum ar fi târât sau ar fi aşternut ceva pe jos. Făptura asta părea că şchioapătă.

Jean Valjean tresări scuturat de veşnicul fior al celor oropsiți. Totul li se pare duşmănos şi vrednic de bănuială. Se feresc de zi pentru că pot fi văzuți, şi de noapte pentru că pot fi surprinşi. Adineauri tremura pentru că grădina era pustie, acum tremura pentru că era cineva în ea.

Căzu dintr-o teamă închipuită într-o teamă adevărată; îşi spuse că poate Javert şi copoii lui nu plecaseră, că fără-îndoială lăsaseră în stradă oameni care să supravegheze, că omul acesta, dacă avea să-l găsească în grădină, va cere ajutor, va striga şi-l va da pe mâna poliției. O luă uşor în brațe pe Cosette, care dormea, şi o duse în spatele unui maldăr de mobile vechi, scoase din uz, în ungherul cel mai din fund al magaziei. Cosette nu se mişcă.

Se uită de-acolo cu luare-aminte la făptura din pepenărie. Era ciudat că zgomotul clopoțelului însoțea toate mişcările omului. Când se apropia, se apropia şi zgomotul; când se depărta, zgomotul se depărta şi el; dacă făcea o mişcare grăbită, un sunet tremurat însoțea mişcarea; când se oprea, înceta şi zgomotul. Părea, fără doar şi poate, că clopoțelul acela era legat de om. Dar ce putea oare să însemne asta? Ce fel de om era acesta de care atârna un clopoțel ca de-un berbec sau ca de-un bou?

Pe când îşi punea întrebările astea, atinse mâinile Cosettei. Erau înghețate.

— Vai. Dumnezeule! spuse el. O chemă cu glasul scăzut: Cosette!

Ea nu deschise ochii.

O scutură cu putere.

Nu se trezi.

— N-o fi murit? se întrebă el şi se ridică deodată, cutremurat din creştet până-n tălpi.

Cele mai îngrozitoare gânduri îi trecură de-a valma prin minte. Sunt clipe în care cele mai groaznice presupuneri ne cuprind ca o haită de furii şi se năpustesc cu putere peste hotarele minții noastre. Când e vorba de cei pe care îi iubim, grija noastră născoceşte toate nebuniile. Îşi aduse aminte că somnul sub cerul liber, într-o noapte friguroasă poate ucide.

Cosette, palidă, zăcea la pământ, la picioarele lui, fără să facă o mişcare.

Îi ascultă răsuflarea. Respira încă, dar răsuflarea ei i se părea slabă, gata să se oprească.

Cum s-o încălzească? Cum s-o trezească? Orice alt gând i se şterse din minte. Năuc, dădu buzna afară din dărăpănătură. Trebuia neapărat ca, în mai puţin de un sfert de ceas, Cosette să fie culcată într-un pat, în faţa unui foc.

IX – Omul cu clopoţelul

Se duse de-a dreptul la omul din grădină. Ţinea în mână fişicul cu monede de argint, pe care-l purta în buzunarul vestei.

Omul sta cu capul în jos şi nu-l văzu venind. Făcu câţiva paşi mai mari, fu lângă el şi-i strigă:

— O sută de franci!

Omul avu o tresărire şi ridică ochii.

— Câştigi o sută de franci, reluă Jean Valjean, dacă mă găzduieşti în noaptea asta.

Luna lumină din plin faţa îngrozită a lui Jean Valjean.

— Ia te uită, dumneata eşti, moş Madeleine! spuse omul.

Numele acesta, rostit astfel în acest ceas întunecat, în acel loc necunoscut şi de un om necunoscut, îl făcu pe Jean Valjean să dea înapoi.

La toate s-ar fi aşteptat, numai la asta nu. Cel care îi vorbea era un moşneag adus de spate şi şchiop, îmbrăcat aproape ca un ţăran, şi care avea la genunchiul stâng o genunchieră de piele, de care atârna un clopot destul de mare. Faţa nu i se vedea pentru că era în umbră.

Omul îşi scoase pălăria din cap şi spuse tremurând:

— Vai, Doamne! Cum de te găseşti aici, moş Madeleine? Pe unde ai intrat, Isuse Hristoase! Parc-ai căzut din cer! Nu e nicio îndoială că de-ai să pici odată de undeva, apoi de-acolo ai să pici. Şi în ce hal eşti! N-ai cravată, n-ai pălărie, n-ai haină pe dumneata. Ştii că cineva care nu te-ar cunoaşte s-ar speria de-a binelea? Doamne-Dumnezeule, nu cumva sfinţii şi-au pierdut minţile? Dar cum ai intrat aici?

Vorbea pe nerăsuflate. Vorbea cu sfătoşenia celor de la ţară, în care nu e nimic neliniştitor. Toate astea fuseseră spuse cu un amestec de mare uimire şi de bunătate naivă.

— Cine eşti dumneata? Şi ce e cu casa asta? întrebă Jean Valjean.

— Ei Doamne, asta e prea de tot? rosti moşneagul. Eu sunt acela căruia i-ai dat de lucru aici, şi casa e aceea unde mi-ai găsit de lucru.

Ce, nu mă mai cunoşti?

— Nu, spuse Jean Valjean. Dar cum se face că mă cunoşti dumneata?

— Mi-ai scăpat viața, spuse omul.

Se întoarse; o rază de lumină îi desena profilul şi Jean Valjean îl recunoscu pe bătrânul Fauchelevent.

— Ah, spuse Jean Valjean, dumneata eşti? Da, te cunosc.

— A dat Dumnezeu! grăi, dojenitor, bătrânul.

— Ce faci aici?

— Uite, îmi acopăr pepenii.

Bătrânul Fauchelevent ținea într-adevăr în mână, în clipa în care îl oprise Jean Valjean, o rogojină de paie pe care tocmai o întindea peste pepeni. De un ceas de când era în grădină avusese vreme să acopere câteva straturi. Operația asta îl silea să facă acele mişcări neobişnuite pe care le văzuse Jean Valjean din magazie.

Urmă:

— Mi-am spus: cerul e senin, o să înghețe. Dacă aş pune o plăpumioară pe pepeni? Şi, adăugă el, privindu-i pe Jean Valjean şi râzând cu poftă, ce naiba, dumneata ar trebui să faci la fel! Dar cum de-ai ajuns aici?

Jean Valjean, văzând că omul acesta îl cunoaşte cel puțin sub numele de Madeleine, deveni prudent. Punea întrebare după întrebare. Lucru ciudat, rolurile păreau să se fi schimbat. El, nepoftitul, era acela care întreba.

— Şi ce rost are clopoțelul ăsta pe care îl ai la genunchi?

— Ăsta? răspunse Fauchelevent. E ca să mă ocolească.

— Cum ca să te ocolească?

Bătrânul Fauchelevent făcu cu ochiul, cu un aer care nu se poate descrie.

— Vai, Doamne! Dar în casa asta nu sunt decât femei. Şi printre ele multe fete tinere. Se pare că aş fi periculos dacă m-ar întâlni. Clopoțelul le dă de ştire. Când vin eu, ele pleacă.

— Ce e casa asta?

— Ei, ştii bine.

— Nu, nu ştiu.

— Doar dumneata mi-ai găsit locul ăsta de grădinar.

— Spune-mi ca şi cum n-aş şti nimic.

— Ei bine, află că e mănăstirea Petit-Picpus.

Jean Valjean îşi aduse aminte. Întâmplarea, adică providența, îl aruncase în mânăstirea din cartierul Saint-Antoine, unde bătrânul

Fauchelevent, beteag după accidentul cu căruța, fusese primit după recomandația sa, cu doi ani în urmă. Spuse şi el, ca şi când şi-ar fi vorbit sie însuşi:

— Mânăstirea Petit-Picpus!

— Dar la urma urmei, urmă Fauchelevent, cum naiba ai făcut să intri aici, moş Madeleine? Degeaba eşti un sfânt, că eşti şi bărbat, şi bărbații nu intră niciodată aici.

— Şi totuşi eşti şi dumneata aici.

— Nu sunt decât eu.

— Cu toate astea, rosti Jean Valjean, trebuie să rămân.

— Doamne, Dumnezeule! strigă Fauchelevent.

Jean Valjean se apropie de moşneag şi spuse cu o voce gravă:

— Moş Fauchelevent, ți-am scăpat viața.

— Eu mi-am adus aminte cel dintâi, răspunse Fauchelevent.

— Ei bine, poți să faci pentru mine astăzi ceea ce am făcut eu pentru dumneata altădată.

Fauchelevent apucă între mâinile sale bătrâne, zbârcite şi tremurătoare, cele două mâini puternice ale lui Jean Valjean şi rămase câteva clipe aşa, ca şi cum n-ar fi putut să vorbească. În sfârşit, rosti:

— Vai! Ar fi o binecuvântare cerească dacă aş putea să-ți fac şi eu un bine! Eu să-ți scap viața? Domnule primar, cere-i ce vrei bătrânului dumitale!

Moşneagul fu transfigurat de o bucurie înălțătoare. Chipul îi strălucea.

— Ce vrei să fac? urmă el.

— Am să-ți explic. Ai o odaie?

— Am o baracă ferită, acolo, pe după ruina vechii mânăstiri, într-un ungher pe care nu-l vede nimeni. Sunt trei odăi.

Baraca era într-adevăr, atât de bine ascunsă în spatele dărăpănăturii, şi atât de bine aşezată ca să n-o zărească nimeni, încât Jean Valjean nici n-o văzuse.

— Bine, spuse Jean Valjean. Acum îți cer două lucruri.

— Ce anume, domnule primar?

— Mai întâi, să nu spui nimănui ceea ce ştii despre mine. În al doilea rând, să nu cauți să afli mai mult decât ştii.

— Cum vrei. Ştiu că nu poți să faci decât fapte cinstite şi că ai fost întotdeauna omul lui Dumnezeu. Si-apoi, dumneata m-ai trimis aici. Te priveşte. Sunt al dumitale.

— S-a făcut. Acum vino cu mine. Mergem să luăm copilul.

— Ah, spuse Fauchelevent. E şi un copil!

Nu mai adăugă niciun cuvânt şi-l urmă pe Jean Valjean ca un câine pe stăpânul lui. Peste mai puțin de o jumătate de ceas, Cosette, care se îmbujorase din nou la față la dogoarea unui foc bun, dormea în patul bătrânului grădinar. Jean Valjean îşi pusese iarăşi cravata şi redingota şi-şi găsise pălăria pe care o azvârlise peste zid. În vreme ce Jean Valjean îşi îmbrăca haina, Fauchelevent îşi scoase genuncherul cu clopoțel, care, prins într-un cui, lângă un coş de paie, împodobea acum peretele.

Cei doi bărbați se încălzeau în jurul unei mese pe care Fauchelevent pusese o bucată de brânză, pâine neagră, o sticlă de vin, două pahare, şi bătrânul îi spunea lui Jean Valjean, punându-i mâna pe genunchi:

— Vai, moş Madeleine! Nu m-ai recunoscut din prima clipă! Scapi viața oamenilor şi după aceea îi uiți! Nu e frumos! Ei îşi amintesc de dumneata, iar dumneata eşti un ingrat.

X – Capitol în care se explică cum Javert şi-a pierdut vremea în zadar

Întâmplările acestea, pe care până acum le-am văzut numai dintr-o singură latură, se desfăşuraseră în împrejurările cele mai simple.

În noaptea zilei în care Javert îl arestase pe Jean Valjean la căpătâiul Fantinei, acesta evadase din închisoarea municipală de la Montreuil-sur-mer, iar poliția bănuise că ocnaşul fugit se îndreptase spre Paris. Parisul e un puhoi în care totul se pierde; ca într-un vârtej al mării, totul dispare în acest vârtej al lumii. Nicio pădure nu-l ascunde pe om mai bine ca mulțimea. Fugarii de tot felul o ştiu. Se duc la Paris ca şi cum s-ar duce să se dea la fund; sunt unele dări la fund care te scapă. O ştie şi poliția, şi de-asta caută la Paris ceea ce a pierdut în altă parte. Îl caută aici pe fostul primar de la Montreuil-sur-mer. Javert fu chemat la Paris, ca să dea lămuriri în folosul cercetărilor. Într-adevăr, Javert fu de mare ajutor în prinderea lui Jean Valjean. Râvna şi inteligența lui Javert cu prilejul acesta fură remarcate de Chabouillet, care era secretar la prefectură sub contele Anglès. Chabouillet, care îl mai ajutase de altfel pe Javert, îl numi pe inspectorul de la Montreuil-sur-mer în poliția din Paris. Aici, Javert ştia să se facă necesar în diferite feluri şi – trebuie s-o spunem, cu toate că expresia pe care o vom întrebuința pare neaşteptată pentru astfel de servicii – în chip onorabil.

Nu se mai gândi la Jean Valjean – câinii aceştia, mereu la vânătoa-

re, uită de lupul de ieri pentru lupul de azi – până în decembrie 1823, când îi căzu în mână un jurnal, lui, care nu citea niciodată ziare; dar, ca monarhist, Javert ținuse să cunoască amănuntele intrării triumfale în Bayonne a „principelui generalisim”. Abia sfârşise de citit articolul care-l interesa, când numele lui Jean Valjean din dosul unei pagini îi atrase luarea-aminte. Jurnalul vestea că ocnaşul Jean Valjean murise şi publica faptul acesta în termeni atât de siguri, încât Javert nu mai avu nicio îndoială. Se mărgini să spună: „Acolo-i temnița cea bună”. Apoi zvârli ziarul şi nu se mai gândi la asta.

După câtva timp, prefectura departamentului Seine-et-Oise transmise prefecturii poliției din Paris o notă privitoare la răpirea unui copil, care se petrecuse la Montfermeil în împrejurări deosebite. Nota spunea că o fetiță de vreo şapte-opt ani, care fusese încredințată de maică-sa unui hangiu din partea locului, fusese furată de un necunoscut; pe fetiță o chema Cosette şi era copilul unei femei decăzute, anume Fantine, moartă la spital, nu se ştie nici unde, nici când. Nota asta trecu pe sub ochii lui Javert şi-l făcu să cadă pe gânduri.

Numele Fantinei îi era bine cunoscut. Îşi amintea că Jean Valjean îl făcuse, pe el, Javert, să bufnească în râs, când i-a cerut un răgaz de trei zile ca să plece în căutarea copilului individei aceleia. Îşi aduse aminte că Jean Valjean fusese arestat la Paris în clipa în care se suia în diligenta de Montfermeil. Câteva indicii dăduseră de bănuit pe atunci că se suia poate pentru a doua oară în diligența aceea şi că mai făcuse în ajun o primă plimbare, dar numai prin împrejurimile satului, deoarece în sat nu fusese văzut. Ce căuta în ținutal Montfermeil? Nimeni nu putuse ghici. Javert înțelegea abia acum. Acolo se găsea fata Fantinei. Jean Valjean se duse s-o caute. Dar fata aceea fusese furată de un necunoscut. Cine putea fi necunoscutul? Să fi fost Jean Valjean? Dar Jean Valjean murise. Fără să spună nimănui nimic, Javert luă diligența din fundătura La Planchette şi se duse la Montfermeil.

Se aştepta să găsească acolo lumină, dar nu găsi decât întuneric.

În primele zile cei doi Thénardier fuseseră furioşi şi trăncăniseră. Dispariția Ciocârliei făcuse vâlvă în sat. S-au născocit la repezeală tot felul de versiuni ale poveştii care până la urmă fu aceea a răpirii unui copil. Aşa luă naştere nota poliției. Cu toate astea, după ce-i trecu necazul, Thénardier, cu instinctul lui fără greş, înțelese foarte repede că nu e niciodată folositor să atragi atenția procurorului general şi că plângerile lui cu privire la „răpirea” Cosettei aveau ca

prim rezultat fixarea ochilor ageri ai justiţiei asupra lui şi asupra multor afaceri tulburi pe care le făcuse. Primul lucru pe care bufniţele vor să-l ocolească e să li se aducă o lumânare. Şi, mai întâi, cum o să se descurce el în privinţa celor o mie cinci sute de franci pe care-i primise? Aşadar, schimbă macazul, astupă gura nevesti-si şi făcu pe miratul când i se mai vorbi de „copilul furat”. Nu pricepea nimic; fără îndoială că se plânsese în clipa când i se luase atât de repede mititica lui dragă, pe care din duioşie ar fi vrut s-o mai ţie vreo două-trei zile, dar că „bunicul” fetei venise s-o ia, cum era de altfel firesc. Spunea „bunicul”, pentru că făcea impresie bună. Sosind la Montfermeil, Javert căzu tocmai asupra acestei versiuni. „Bunicul” îl făcea să dispară pe Jean Valjean.

Javert înfipse totuşi câteva întrebări, ca pe nişte sonde, în povestirea lui Thénardier:

— Cine era bunicul şi cum îl chema?

Thénardier răspunse simplu:

— E un agricultor bogat. I-am văzut legitimaţia. Mi se pare că-l cheamă Guillaume Lambert.

Lambert e un nume de om cumsecade. Javert se întoarse la Paris.

„Jean Valjean a murit de-a binelea, îşi spuse el, şi eu sunt un nătărău.”

Începu să uite povestea asta, când, prin martie 1824, auzi vorbindu-se despre un personaj ciudat, care locuia în parohia Saint-Médard şi era poreclit „cerşetorul care dă de pomană”. Se spunea că personajul acesta ar fi un rentier, al cărui nume nu-l ştia nimeni precis şi care trăia singur, cu o fetiţă de opt ani, care habar n-avea de nimic, decât că venea de la Montfermeil. Montfermeil! Cuvântul acesta se întorcea iar şi iar, şi-l făcea pe Javert să ciulească urechea. Un bătrân cerşetor în slujba poliţiei, un fost ţârcovnic, căruia personajul acela îi dădea de pomană, mai adăugă vreo câteva amănunte. Rentierul acesta era un sălbatic, nu ieşea niciodată decât seara, nu vorbea cu nimeni, numai cu cei săraci uneori, şi nu se lăsa domesticit. Purta o redingotă galbenă, groaznică la vedere, care făcea câteva milioane, fiindcă era toată căptuşită cu bancnote. Hotărât lucru, asta aţâţă curiozitatea lui Javert. Ca să-l vadă de aproape pe acest rentier de pomină, şi fără să-l sperie, se îmbrăcă într-o bună zi cu zdrenţele ţârcovnicului şi luă locul pe care bătrânul copoi se aşeza în fiecare seară pe vine, cântându-şi psalmii pe nas şi spionând printre rugăciuni.

În sfârşit, „individul suspect” veni în faţa lui Javert travestit în

acest chip şi-i dădu de pomană. În clipa aceea, Javert ridică fruntea, şi lovitura pe care o primi Jean Valjean părându-i-se că-l recunoaşte pe Javert o primi şi Javert, părându-i-se că-l recunoaşte pe Jean Valjean.

Dar întunericul ar fi putut să-l înşele. Moartea lui Jean Valjean era oficială; lui Javert îi rămâneau îndoieli, şi încă grave; şi atâta vreme cât se îndoia, Javert, omul scrupulos, nu punea mâna în gât nimănui.

Îşi urmări omul până la hardughia Gorbeau şi o făcu să vorbească pe bătrână, ceea ce nu era greu. Bătrâna îi confirmă povestea despre redingota căptuşită cu milioane şi-i istorisi întâmplarea cu hârtia de o mie de franci. O văzuse! O pipăise! Javert luă o odaie cu chirie. Chiar în aceeaşi seară se şi instală în ea. Se puse să tragă cu urechea la uşa chiriaşului misterios, nădăjduind să-i audă glasul, dar Jean Valjean îi zărise lumânarea prin gaura cheii şi zădărnicise socoteala spionului, păstrând tăcerea.

A doua zi, Jean Valjean îşi luă tălpăşiţa. Dar zgomotul monedei de cinci franci, pe care o lăsase să cadă, fu simţit de bătrână, care, auzind zornăit de bani, îşi închipui că vroia să se mute şi se grăbi să-i dea de ştire lui Javert. Noaptea, pe când Jean Valjean ieşea din casă, Javert îl aştepta în dosul copacilor de pe bulevard, împreună cu doi oameni.

Javert ceruse întăriri de la prefectură, dar nu spusese numele insului pe care nădăjduia să-l prindă. Era taina lui; o păstrase din trei pricini: mai întâi, pentru că cea mai mică indiscreţie putea să-i dea de gândit lui Jean Valjean; apoi, pentru că a pune mâna pe un vechi ocnaş evadat şi socotit drept mort, pe un condamnat pe care registrele justiţiei îl trecuseră odinioară pentru totdeauna „printre răufăcătorii cei mai periculoşi”, era un succes măreţ pe care cei vechi din poliţia pariziană desigur că nu aveau să-l lase unui nou-venit ca Javert, şi se temea ca aceştia să nu-i ia ocnaşul; în sfârşit, pentru că lui Javert, care era un artist, îi plăcea neprevăzutul. Nu putea suferi izbânzi de care îţi baţi joc trâmbiţându-le cu mult înainte. Îi plăcea să-şi pregătească în umbră capodoperele şi să le dea apoi în vileag dintr-odată.

Javert îl urmărise pe Jean Valjean din copac în copac, apoi din colţ de stradă în colţ de stradă, fără să-l piardă din ochi nicio clipă. Tocmai în momentele în care Jean Valjean se credea mai în siguranţă, ochiul lui Javert era asupra lui.

De ce Javert nu-l aresta pe Jean Valjean? Pentru că tot se mai îndoia.

Trebuie să ne amintim că pe vremea aceea poliția nu era tocmai de capul ei; o stingherea presa liberă. Câteva arestări arbitrare date la iveală de ziare avuseseră răsunet până în cele două Camere şi intimidaseră prefectura. Să atentezi la libertatea individuală era un fapt grav. Agenții se temeau să nu se înşele; prefectul îi trăgea la răspundere; o greşeală însemna destituirea. Îşi închipuie oricine efectul pe care l-ar fi făcut la Paris această scurtă notiță reprodusă de douăzeci de ziare:

„Ieri un bunic bătrân cu părul alb, rentier respectabil, care se preumbla cu nepoțica lui în vârstă de opt ani, a fost arestat şi dus la închisoarea prefecturii sub cuvânt că ar fi un ocnaş evadat!"

Afară de asta, trebuie s-o mai spunem o dată: Javert avea scrupulele lui. Sfaturile conştiinței sale se adăugau la sfaturile prefectului; se îndoia cu adevărat.

Jean Valjean îi întorcea spatele şi mergea prin întuneric.

Tristețea, neliniştea, tulburarea, copleşeala, această nouă nenorocire de a fi silit să fugă noaptea şi să caute un adăpost în Paris pentru Cosette şi pentru el, nevoia de a-şi potrivi pasul după pasul unui copil – toate astea schimbaseră, chiar fără voia lui, înfățişarea lui Jean Valjean şi îl îmbătrâniseră în asemenea măsură, încât poliția însăşi, încarnată în Javert, putea să se înşele, şi se înşelă. Neputința de a se apropia de el prea mult, haina lui de învățător bătrân venit din emigrație, declarația lui Thénardier care-l făcea bunic, în sfârşit, convingerea tuturor că murise ca ocnaş – se adăugau toate la îndoielile lui şi se înghesuiau în mintea lui Javert.

La un moment dat, îi trecu prin gând să-i ceară să se legitimeze. Dar dacă omul acela nu era nici Jean Valjean, şi dacă nu era niciun bătrân rentier cinstit şi cumsecade, poate că era un găligan amestecat adânc şi iscusit în urzeala întunecată a fărădelegilor pariziene, vreun periculos şef de bandă, care făcea pomeni pentru a-şi ascunde alte talente, aşa cum se obişnuia. Avea spioni, complici, adăposturi unde fără îndoială că se refugia. Toate aceste ocoluri pe care le făcea pe străzi arătau că nu era un simplu om de treabă. A-l aresta prea repede însemna să „tai găina cu ouă de aur". Ce-l costa să aştepte? Javert era sigur că n-avea să-i scape.

Îşi vedea de drum, aşadar, destul de nedumerit, punându-şi sute de întrebări cu privire la acest personaj misterios.

Abia târziu, în strada Pontoise, datorită luminii puternice a unei cârciumi, îl recunoscu fără doar şi poate pe Jean Valjean.

Sunt în lumea asta două ființe care tresar din adâncuri: mama care-şi găseşte copilul şi tigrul care-şi găseşte prada. Javert tresări acum din adâncuri.

După ce-l recunoscu fără putință de îndoială pe Jean Valjean, pe ocnaşul temut, îşi aduse aminte că nu erau decât trei şi ceru întăriri comisarului de politie din strada Pontoise. Când trebuie să apuci un băț cu țepi îți pui mănuşi.

Această întârziere, cât şi staționarea la răspântia Rollin, ca să se înțeleagă cu polițiştii, erau cât p-aci să-l facă să-i piardă urma. Ghici însă repede că Jean Valjean ar fi vrut să pună râul între ei şi vânători. Lăsă capul în jos şi se gândi, ca un copoi care pune nasul la pământ, ca să se asigure că era pe drumul cel bun. Javert, cu instinctul lui puternic fără greş, merse drept spre podul Austerlitz. O întrebare pusă paznicului pe pod îl lămuri. „N-ai văzut un om cu o fetiță?” „L-am pus să plătească zece centime”, răspunse taxatorul. Javert ajunse pe pod tocmai bine pentru a vedea de partea cealaltă a apei pe Jean Valjean cu Cosette de mână, trecând printr-un loc luminat de lună. Îl văzu apucând pe strada Chemin-Vert-Saint-Antoine; se gândi la fundătura Genrot aşezată acolo ca o trapă şi la singura ieşire a străzii Droit-Mur, pe ulicioara Picpus. Îşi asigură pozițiile înaintate; trimise în grabă, pe un drum ocolit, pe unul dintre polițişti, ca să păzească ieşirea. Opri o patrulă care se întorcea la postul Arsenalului şi o puse să-l însoțească. În astfel de partide soldații sunt „atuuri”. De altfel, se ştie că pentru a-i veni de hac unui mistreț, trebuie să fii vânător priceput şi să ai câini mulți. După ce-şi luă toate aceste măsuri şi îl simți pe Jean Valjean prins între fundătura Genrot la dreapta, polițistul lui la stânga, şi el, Javert, în urmă, trase pe nas tabac.

Apoi îşi începu jocul. Avu o clipă de încântare drăcească, îşi lăsă omul în voie, ştiind că îl are în mână, dar dorind să întârzie cât mai mult clipa arestării, fericit să-l simtă prins şi să-l vadă liber, învăluindu-l cu privirea, ca păianjenul care lasă musca să se zbată şi ca pisica şireată care lasă şoarecele să încerce să fugă. Ghearele şi unghiile au senzualitatea lor monstruoasă: e frământarea tăcută a animalului prins în cleştele lor. Ce poate fi mai plăcut decât această înăbuşire!

Javert era în culmea fericirii. Ochiurile plasei lui erau trainic legate. Era sigur de izbândă; nu avea altceva de făcut decât să strângă gheara.

Întovărăşit cum era, până şi gândul că Jean Valjean ar fi putut să se împotrivească era cu neputință de admis, oricât de energic, de

puternic şi de deznădăjduit ar fi fost el.

Javert înaintă încet, măsurând şi scotocind în drumul său prin toate colţurile de stradă, de parcă ar fi fost buzunarele unui pungaş.

Când ajunse în mijlocul pânzei lui de păianjen, musca – ia-o de unde nu-i!

Îşi poate închipui oricine necazul lui!

Întrebă sentinela pe care o pusese în dreptul străzilor Droit-Mur şi Picpus; poliţistul nu se mişcase de la postul lui, dar nu-l văzuse trecând pe cel urmărit.

Se întâmpla uneori ca un cerb să scape, cu toate că haita e năpustită asupra lui. În cazul acesta, vânătorii încercaţi nu ştiu ce să mai spună. Duvivier, Ligniville şi Desprez rămân cu gura căscată. Într-o astfel de împrejurare nefericită, Artonge[11] a strigat: „Nu e un cerb, e un vrăjitor”.

Javert ar fi strigat şi el la fel.

Dezamăgirea lui amestecă, o clipă, laolaltă, deznădejde şi mânie.

Cu siguranţă că Napoleon a făcut greşeli în războiul din Rusia, Alexandru în războiul din Indii, Cezar în războiul din Africa, Cirus în războiul din Sciţia şi Javert în campania lui împotriva lui Jean Valjean. Poate că a greşit atunci când nu l-a recunoscut pe fostul ocnaş din prima clipă. Cea dintâi privire aruncată ar fi trebuit să-i ajungă. A făcut rău că nu a pus pur şi simplu mâna pe el când erau în hardughie. A făcut rău că nu l-a arestat când l-a recunoscut, cu siguranţă, în strada Pontoise. A făcut rău când s-a oprit să se sfătuiască cu ajutoarele sale la lumina lunii, la răspântia Rolin; sfaturile, bineînţeles, sunt folositoare şi e bine să-ţi cunoşti şi să pui întrebări acelor câini care merită crezare. Dar niciodată nu se poate spune că vânătorul a luat prea multe măsuri când vânează animale nărăvaşe, nu: animale năbădăioase ca lupii şi ocnaşii. Javert, ocupându-se prea mult să-i pună câinii pe urme, atrăsese luarea aminte a animalului, făcându-l să simtă că e urmărit şi punându-l pe fugă. Făcuse rău, mai ales, de îndată ce-i dăduse de urmă în dreptul podului Austerlitz, că începuse acel joc nemaipomenit şi copilăros cu un astfel de om. Se socotise mai puternic decât era şi-şi închipuise că putea să se joace cu un leu, ca şi cu un şoarece. Se socotise prea slab atunci când crezuse nimerit să-şi mai ia ajutoare. Precauţiune fatală şi pierdere de timp preţios. Javert făcuse toate greşelile astea, cu toate că era unul dintre spionii cei

[11] *Duvivier, Ligniville, Desprez, Artonge* – vânători vestiţi din prima jumătate a secolului al XIX-lea. Autori de tratate cinegetice.

mai pricepuți şi mai corecți din câți au existat vreodată. Era, în toată puterea cuvântului, ceea ce se cheamă în termenii vânătoreşti un copoi de rasă. Dar cine poate să fie perfect?

Marii strategi au şi ei clipele lor de orbire.

Adesea greşelile mari sunt ca frânghiile groase; făcute dintr-o mulțime de fire. Luați un cablu fir cu fir, luați în parte toate micile motive hotărâtoare, le veți da la o parte unul după altul, spunând: numai atât? Împletiți-le, suciți-le şi vor ieşi lucruri uriaşe, şi anume: Atila care şovăie între Marcian în răsărit şi Valentinian în apus[12], Hanibal care întârzie la Capua[13], Danton care adoarme la Arcis-sur-Aube[14].

Oricum ar fi fost, Javert nu-şi pierdu însă capul în clipa în care îşi dădu seama că Jean Valjean îi scăpa din mână... Sigur că ocnaşul evadat nu putea fi departe; puse paznici, orândui curse, vicleşuguri şi cutreieră cartierul toată noaptea. Primul lucru pe care-l văzu fu dezordinea felinarului a cărui funie fusese tăiată. Semnul acesta prețios îi încurcă însă toate cercetările în fundătura Genrot. Sunt în fundătura aceasta ziduri destul de joase, care dau în grădini a căror împrejmuire ocupă suprafețe necultivate foarte mari. Desigur că Jean Valjean fugise pe-acolo. Fapt e că de-ar fi intrat mai adânc în fundătura Genrot, şi ar fi căutat să fugă pe-acolo, Jean Valjean ar fi fost pierdut. Javert scotoci grădinile şi terenurile acelea de parcă ar fi căutat un ac.

În zorii zilei, lăsă de pază doi oameni isteți şi se întoarse la prefectura poliției, ruşinat ca un copoi care ar fi fost prins de un hoț.

---

[12] *Marcian, Valentinian al III-lea* – împărați romani la mijlocul secolului al V-lea; primul, al Imperiului de răsărit; celălalt, al Imperiului de apus. Atila, căpetenia hunilor instalați în câmpia panonică, amenința ambele imperii şi mai ales pe cel de apus, dar Valentinian al III-lea, după înfrângerea hunilor în câmpiile catalanice, obținu bunăvoința lui Atila, făgăduindu-i drept soție pe sora sa, Honorina.

[13] După victoriile din nordul Italiei şi din Etruria, Hanibal ocoli Roma şi se îndreptă spre regiunea oraşului Neapole, unde cuceri cetatea Capua; iernă acolo ducând cu trupele sale o viață de petreceri; în acest timp romanii se întăreau şi se pregăteau să atace Cartagina.

[14] Pe timpul dictaturii iacobine, Danton, devenit contrarevoluționar, a stat mai mult la Arcis-sur-Aube, unde-şi cumpărase proprietăți, dezinteresându-se de primejdiile care amenințau Franța şi dezaprobând măsurile Comitetului salvării publice împotriva duşmanilor republicii.

CARTEA A ŞASEA

PETIT-PICPUS

I – Ulița Picpus, Numărul 62

Acum o jumătate de veac, nimic nu semăna mai bine cu o poartă obişnuită ca poarta cu numărul 62 de pe ulița Picpus. Poarta era mai tot timpul întredeschisă în felul cel mai îmbietor, lăsând vederii două privelişti care n-aveau în ele nimic funebru: o curte împrejmuită de ziduri acoperite cu viță, şi chipul unui portar care leneveşte. Deasupra zidului din fund se zăreau vârfurile unor arbori înalți.

Când o rază de soare înveselea curtea, şi când portarul era înveselit de un pahar cu vin, era greu să treci prin fața numărului 62 din ulicioara Picpus fără să-ți răsară în minte un gând vesel. Şi totuşi locul pe care îl întrezăreai era trist.

Pragul zâmbea, casa se ruga şi plângea.

Dacă izbuteai, ceea ce nu era deloc lesne, să treci dincolo de poartă – lucru aproape cu neputință pentru oricine, fiindcă exista un „deschide-te, Sesame!”[1] pe care trebuia să-l ştii – după ce treceai pragul, intrai la dreapta într-o sală mică, de unde începeau nişte trepte strânse între doi pereți, şi atât de înguste încât nu lăsau loc de trecere decât unei singure persoane; dacă nu te speria vopseaua galbenă ca penele scatiului şi dunga cafenie, care acopereau scara, şi dacă te încumetai s-o urci, coteai o dată, de două ori, ajungând la primul etaj pe un coridor unde vopseaua galbenă şi dunga cafenie te urmăreau cu o stăruință liniştită. Scara şi coridorul erau luminate de două frumoase ferestre. Coridorul făcea apoi o cotitură şi se întuneca. După colț, mai făceai câțiva paşi şi dădeai de o uşă cu atât mai tainică

[1] Formulă magică din povestea arabă *Ali-Baba şi cei patruzeci de hoți (1001 de nopți)* prin care hoții şi, după dânşii, Ali-Baba făceau să se mişte lespedea de la intrarea unei peşteri cu bogății.

cu cât nu era zăvorâtă. O împingeai şi te găseai într-o odăiță pătrată, de vreo şase picioare, pardosită cu piatră, spălată, curată, rece, tapetată cu floricele verzi de un franc jumătate sulul. Lumina zilei, albă şi mată, venea printr-o fereastră mare împărțită în ochiuri mici, care era la stânga şi cuprindea toată lărgimea odăii. Te uitai şi nu vedeai pe nimeni; ascultai şi nu auzeai nici un pas, nici un murmur de voce omenească. Peretele era gol; camera, nu era mobilată; n-avea nici măcar un scaun.

Privind mai bine, zăreai pe perete, în fața uşii, o gaură pătrată, fiecare latură măsurând cam un picior, cu zăbrele de fier, negre, încrucişate, noduroase, rezistente, alcătuind alte pătrate, aproape cât nişte ochiuri de împletitură, mai mici decât un deget şi jumătate. Floricelele verzi ale hârtiei de pe perete ajungeau liniştite şi în bună rânduială până la zăbrelele de fier, fără ca atingerea funebră să le înfricoşeze şi să le răvăşească. Dacă am presupune că o ființă vie ar fi fost atât de firavă încât să încerce să intre şi să iasă prin această gaură pătrată, ar fi împiedicat-o totuşi grilajul. Nu lăsa să treacă trupul, în schimb lăsa să treacă privirea, adică sufletul. S-ar părea că cineva se gândise şi la asta, deoarece o căptuşise cu o fâşie îngustă de tinichea, fixată în perete ceva mai în spate şi străpunsă de mii de găuri, mai mărunte decât acelea ale unei strecurători. În josul acestei plăci era făcută o deschizătură aidoma cu aceea a unei cutii de scrisori. La dreapta acestei găuri, zăbrelite atârna şnurul unei sonerii.

Dacă trăgeai de şnur, suna un clopoțel şi se auzea o voce atât de apropiată de tine încât te făcea să tresari.

— Cine e acolo? întreba vocea.

Era un glas de femeie, un glas blând, atât de blând încât părea lugubru.

Şi de data aceasta era un cuvânt magic pe care trebuia să-l ştii. Dacă nu-l cunoşteai, vocea tăcea şi peretele îşi redobândea liniştea, ca şi cum de partea cealaltă ar fi fost întunecimea înfricoşătoare a mormântului.

Dacă rosteai cuvântul, glasul se auzea iar:

— Intrați la dreapta.

Vedeai abia atunci, în fața ferestrei, la dreapta, o uşă cu geamuri, vopsită în cenuşiu, deasupra căreia se afla un cadru tot cu geam. Apăsai pe clanță, deschideai uşa şi încercai întru totul aceeaşi impresie pe care ai fi avut-o dacă ai fi intrat la un spectacol, într-o lojă cu gratii, mai înainte ca zăbrelele să fie date la o parte şi candelabrul să

se aprindă. Te aflai, într-adevăr, într-un fel de lojă de teatru în care lumina zilei abia pătrundea prin uşa cu geamuri: o încăpere strâmtă, mobilată cu două scaune vechi şi cu o rogojină roasă, adevărată lojă, pe a cărei margine, îndeajuns de înaltă ca să te poţi rezema, se afla o tăbliţă neagră, de lemn. Loja era zăbrelită, dar nu cu gratii de lemn aurit ca la Operă, ci cu nişte drugi de fier groaznici, monstruos împletiţi şi fixaţi în perete prin lipituri uriaşe, care semănau cu nişte pumni.

După câteva minute, privirea începea să se obişnuiască cu acea lumină tulbure, de pivniţă, şi încerca să străbată grilajul, dar nu trecea mai departe decât cu vreo câteva degete. Întâlnea bariera unui oblon negru, prins şi întărit cu bârne de lemn, vopsite într-un galben de turtă dulce. Oblonul era alcătuit din stinghii lungi şi înguste, acoperind toată lărgimea grilajului. Era întotdeauna închis. După câteva clipe, se auzea o voce care te chema din dosul jaluzelei şi-ţi spunea:

— Sunt aici, ce vreţi de la mine?

Era vocea fiinţei iubite; uneori vocea pe care o adorai. Nu vedeai pe nimeni. Abia auzeai zgomotul unei răsuflări. Ţi se părea că e un glas care îţi vorbeşte de dincolo de mormânt. Dacă îndeplineai anumite condiţii, ceea ce se întâmpla rar, atunci o fâşie îngustă a oblonului ţi se deschidea în faţă şi glasul devenea arătare. În spatele grilajului, dincolo de perdeaua de lemn, zăreai, atât cât îţi îngăduiau zăbrelele, un chip din care nu se deosebeau decât gura şi bărbia; restul feţei era acoperit cu un văl negru. Întrezăreai un văl de călugăriţă şi o formă abia distinctă, acoperită cu un giulgiu negru. Chipul îţi vorbea, dar nu te privea şi nu-ţi zâmbea niciodată.

Lumina zilei, care venea din spate, cădea în aşa fel încât chipul acela îţi apărea alb, iar el te vedea pe tine întunecat. Lumina aceasta era un simbol.

Ochii se cufundau totuşi cu nesaţ în deschizătura făcută în locul acela închis pentru toate privirile. O lumină tulbure învăluia forma aceea înveşmântată în doliu. Privirea cuprindea această lumină nelămurită încercând să desluşească ceea ce se afla în jurul arătării. După câtăva vreme îţi dădeai seama că nu vedeai nimic. Vedeai numai noaptea, golul, bezna, o ceaţă de iarnă, amestecată cu aburi de mormânt, un fel de pace înfricoşătoare, o tăcere de unde nu venea nimic, nici măcar suspine, o umbră în care nu deosebeai nimic, nici măcar fantome.

Ceea ce vedeai era interiorul unei mânăstiri. Era interiorul casei posomorâte şi aspre, numită mânăstirea bernardinelor Veşnicei-

Închinări. Loja în care te aflai era vorbitorul.

Primul glas care vorbise era acela al portăresei mânăstirii, mereu prezentă, tăcută, nemişcată pe scaunul ei, de cealaltă parte a peretelui, aproape de deschizătura pătrată, apărată, de grilajul de fier şi de placa cu mii de găuri, ca de o dublă vizieră.

Loja zăbrelită era cufundată în întuneric, fiindcă vorbitorul avea numai o fereastră care dădea spre lumea din afară, şi nici una spre mânăstire. Ochii profani nu trebuiau să vadă nimic din locul acela sfinţit.

Exista totuşi o lumină şi dincolo de bezna aceea: era o viaţă şi în această moarte. Cu toate că mânăstirea aceasta era cea mai ascunsă dintre toate vom încerca să pătrundem între zidurile ei, făcându-l şi pe cititor să pătrundă, şi să spunem, păstrând măsura, unele lucruri pe care povestitorii nu le-au văzut niciodată şi prin urmare nici nu le-au spus.

II – Ordinul călugăresc al lui Martin Verga

Mânăstirea, care exista cu mulţi ani înainte de 1824 în uliţa Picpus, era o comunitate de bernardine, supusă regulilor lui Martin Verga.

Aşadar, bernardinele acestea nu ţineau de Clairvaux, ca bernardinii, ci de Cîteaux, ca benedictinii. Cu alte cuvinte, nu erau închinate sfântului Bernard, ci sfântului Benedict.

Oricine a răsfoit vechile cărţi bisericeşti ştie că Martin Verga a întemeiat la 1425 o congregaţie de bernardine-benedictine, care-şi aveau centrala ordinului lor la Salamanca, iar sucursala la Alcala.

Congregaţia aceasta s-a ramificat în toate ţările catolice ale Europei.

Aceste ordine religioase, altoite unele pe altele, sunt obişnuite în biserica latină. Ca să nu amintim decât ordinul sfântului Benedict, despre care e vorba aici, trebuie să spunem că acestui ordin, în afară de comunitatea religioasă a lui Martin Verga, îi mai sunt afiliate alte patru congregaţii – două în Italia: Monte-Casino şi Sfânta Justina din Padova; două în Franţa: Cluny şi Sfântul Maur – şi nouă ordine: Valombrosa, Grammont, celestinii, camaldulii, certozii, smeriţii, olivatorii şi silvestrinii, şi, în sfârşit, cistercienii; pentru că însăşi această tulpină a altor ordine, nu e decât un lăstar al sfântului Benedict. Cistercienii datează de la sfântul Robert, abate de Molesme, care a trăit în dioceza Langres la 1098; în schimb, diavolul care se retră-

sese în deşertul Subiaco (îmbătrânind, poate se făcuse schivnic?) a fost gonit din fostul templu al lui Apollo, unde se mai afla încă în anul 529 de către sfântul Benedict, pe atunci în vârstă de şaptesprezece ani.

În afară de carmelite care umblă cu picioarele goale, poartă o împletitură de nuiele pe piept şi nu stau jos niciodată, bernardinele-benedictine ale lui Martin Verga sunt supuse legii celei mai aspre din toate. Ele sunt îmbrăcate în negru şi poartă un pieptar care, după rânduiala lăsată dinadins de sfântul Benedict, urcă până la bărbie. Poartă rochie de postav aspru, cu mâneci largi, un văl lung de lână, acel pieptar urcând până la bărbie, croit dreptunghiular pe piept, şi o fâşie de pânză albă, care le acoperă fruntea până la sprâncene. Totul e negru, numai fâşia de pânză e albă. Ucenicele poartă aceleaşi haine, însă albe. Cele mai vechi în ordin au pe lângă veşmântul obişnuit, un şirag de mătănii atârnat de brâu.

Bernardinele-benedictine ale lui Martin Verga practică veşnica închinare, la fel ca benedictinele sfântului Potir, care aveau la începutul acestui veac două case în Paris: una la Temple, cealaltă în strada Neuve Sainte-Geneviève. De altfel, bernardinele-benedictine de la Petit-Picpus, de care vorbim, alcătuiau un ordin cu totul diferit de acela al maicilor sfântului Potir, claustrate în strada Neuve Sainte-Geneviève şi la Temple.

Regulile acestor două ordine erau foarte diferite, ca şi felul lor de a se îmbrăca. Bernardinele-benedictine de la Petit-Picpus purtau un pieptar negru, iar benedictinele sfântului Potir din strada Neuve Sainte-Geneviève un pieptar alb, un sfânt potir, înalt de vreo trei degete, de argint sau de aramă aurită. Maicile de la Petit-Picpus, nu purtau acest sfânt potir. Veşnica închinare, deşi comună mânăstirii de la Petit-Picpus, ca şi celei de la Temple, îngăduie ca cele două ordine să fie cu totul distincte. Între maicile sfântului Potir şi bernardinele lui Martin Verga e o asemănare numai în ce priveşte practicile; tot aşa cum există o potrivire în ce priveşte cercetarea şi preamărirea tainelor, despre copilăria, viața şi moartea lui Isus Hristos şi a sfintei Fecioare, între alte două ordine deosebite şi uneori duşmane: Oratoriul Italiei, stabilit la Florența de către Filip de Neri[2] şi Oratoriul Franței, statornicit la Paris de către Pierre de Bérulle. Oratoriul din Paris pretindea să aibă întâietatea întrucât Filip de Neri nu era

[2] Preot florentin din secolul al XVI-lea, care a înființat ordinul catolic al oratorienilor, introdus şi în Franța la începutul secolului următor de către cardinalul Pierre de Bérulle.

decât sfânt, pe când Bérulle fusese cardinal.

Să ne întoarcem la aspra lojă spaniolă a lui Martin Verga.

Bernardinele-benedictine nu gustă carnea tot anul, postesc în postul mare şi în alte multe zile anume orânduite, se trezesc din somn de la ora unu după miezul nopţii şi rămân până la trei dimineaţa săşi citească breviarul şi să cânte rugăciunile utreniei; se culcă în orice anotimp pe cearşafuri de lână netoarsă şi pe paie, nu se scaldă, nu fac foc niciodată, se flagelează în fiecare vineri, respectă regula tăcerii, nu-şi vorbesc decât în recreaţiile care sunt de altfel foarte scurte, şi poartă cămăşi de dimie timp de şase luni, de la 14 septembrie, ziua Înălţării Sfintei Cruci, până la Paşti.

Aceste şase luni înseamnă o îmblânzire a regulii după care ar trebui să le poarte tot anul; dar această cămaşă, cu neputinţă de îndurat pe căldurile verii, provoca febră şi spasmuri nervoase. A trebuit să i se restrângă folosinţa. Chiar cu această îndulcire, la 14 septembrie, când călugăriţele îşi pun cămaşa suferă de febră vreo trei sau patru zile. Supunere, sărăcie, castitate, claustrare – iată legământul lor monahal, mult înăsprit de legile mânăstirii.

Stareţa e aleasă pe trei ani de către călugăriţele numite „maici cu glas”, deoarece au drept de vot în sfatul mânăstirii. O stareţă nu poate fi realeasă decât de două ori, aşa că cea mai lungă domnie a unei stareţe nu trece de nouă ani.

Ele nu văd niciodată pe preotul care slujeşte; acesta le rămâne mereu ascuns după o pânză întinsă, înaltă de şapte picioare. Când predicatorul se află în capelă, maicile îşi lasă vălul peste faţă. Ele sunt ţinute să vorbească întotdeauna încet, să meargă cu ochii în pământ şi cu capul plecat. Un singur bărbat poate să intre în mânăstire: arhiepiscopul diocezei.

Mai e încă unul: grădinarul; dar acesta e un moşneag, şi ca să fie totdeauna singur în grădină, maicile ca să-l ocolească, sunt vestite de clopoţelul pe care grădinarul îl poartă la genunchi.

Maicile sunt supuse stareţei printr-o ascultare totală şi fără murmur. E o supunere canonică în toată uitarea de sine. Ca la glasul lui Hristos: *ut voci Christi*, la cea dintâi mişcare şi la primul semn: *ad mutum at primum signum*, de îndată, cu bucurie, cu râvnă, cu supunere oarbă: *prompte, hilariter, perseveranter et caeca obedientia*, ca pila în mâna muncitorului: *quasi limam in manibus fabri*, nu pot scrie sau citi nimic, fără să le fie îngăduit anume: *legere vel scribere non addiscerit sine expresa superioris licentia*.

Fiecare din ele îndeplineşte, la rândul ei, ceea ce se numeşte o is-

păşire. Ispăşirea e rugăciunea pentru toate păcatele, pentru toate greşelile, pentru toate abaterile, pentru toate pângăririle, pentru toate nedreptățile, pentru toate crimele care se săvârşesc pe pământ. Timp de douăsprezece ceasuri fără întrerupere, de la orele patru după-masă până la patru dimineața, sau de la patru dimineața până la patru după-masă, sora care îndeplineşte ispăşirea stă în genunchi, pe piatra goală, înaintea sfântului potir, cu mâinile împreunate şi cu funie la gât. Când oboseala ajunge de neîndurat, se culcă cu fața la pământ şi cu brațele întinse. Aceasta îi e singura uşurare îngăduită. În atitudinea asta se roagă pentru toți păcătoşii lumii. Lucrul acesta e măreț până la sublim.

Deoarece actul acesta se săvârşeşte în fața unui stâlp în vârful căruia arde o lumânare, se spune fără deosebire „a face o ispăşire" sau „a sta la stâlp". Călugărițele preferă chiar din smerenie această ultimă expresie, care cuprinde în ea ideea chinului şi a umilinței.

Ispăşirea e un act care absoarbe tot sufletul. Sora de la stâlp nu şi-ar întoarce capul chiar dacă ar fi să cadă trăsnetul în spatele ei.

În fața sfântului potir stă întotdeauna în genunchi o călugăriță. Rugăciunea lor ține un ceas întreg, după care se schimbă una pe alta ca sentinelele. Aceasta e veşnica-închinare.

Staretele şi maicile poartă mai totdeauna nume pătrunse de-un adânc înțeles, care amintesc nu sfinți şi martiri, ci clipe din viața lui Isus Hristos, aşa de pildă maica Nativité[3], maica Conception[4], maica Présentation[5], maica Passion[6]. Numele de sfinte nu sunt totuşi oprite.

Când le priveşti nu le zăreşti decât gura. Toate au dinții galbeni. Niciodată n-a pătruns în mânăstire o perie de dinți. A-ți spăla dinții e un păcat care stă în vârful scării, pe a cărei primă treaptă stă scris: pierderea sufletului.

Ele nu rostesc niciodată cuvintele „a mea" sau „al meu". N-au nimic al lor şi nu trebuie să țină la nimic. Ele spun despre orice lucru „al nostru"; de pildă: vălul nostru, mătăniile noastre; dacă ar vorbi vreodată despre cămaşa pe care o poartă ar spune „cămaşa noastră". Uneori se leagă de câte un lucru mic, de o carte de rugăciuni, de o relicvă, de o icoană sfințită. Îndată ce-şi dau seama că încep să țină la orice obiect, trebuie să-l dăruiască. Îşi aduc mereu aminte de un

[3] Naşterea Domnului.
[4] Zămislirea.
[5] Intrarea în biserică.
[6] Patimile Domnului.

răspuns pe care sfânta Tereza l-a dat unei doamne din lumea mare, care îi spusese în clipa când intrase în ordin: „Îngăduie, maică, să trimit să-mi aducă o biblie la care țin foarte mult”. „Ah, ai ceva la care ții? Atunci locul dumitale nu-i printre noi”.

Oricăreia dintre ele îi e oprit să se retragă în singurătate sau să aibă un colț al ei, „o odaie”. Ele trăiesc în celule deschise. Când se întâmpină una pe alta, cea dintâi zice: „Fie lăudat şi adorat preasfântul potir al altarului!” Cealaltă răspunde: „Pururea!” Aceeaşi ceremonie când una bate la uşa celeilalte. Nici nu s-a deschis uşa şi de partea cealaltă se aude o voce blândă care spune în grabă: Pururea!” Ca orice lucru repetat, el ajunge să fie maşinal, prin obişnuință. Maica de afară răspunde uneori „Pururea!” mai înainte ca cealaltă să fi avut timp să spună, ceea ce de altfel e destul de lung: „Fie lăudat şi adorat preasfântul potir al altarului!”

Călugărițele vizitandine[7] când intră spun: „Ave Maria”[8], iar cele la care vin răspund: „Gratia plena”[9]. E „bună ziua” lor şi e într-adevăr „binecuvântată”.

La fiecare ceas al zilei clopotul din biserica mânăstirii bate încă trei lovituri. La semnalul acesta, stareța, maicile din sfat, profesele, conversele, novicele, postulantele întrerup ceea ce spun, ceea ce gândesc şi rostesc toate împreună, de pildă dacă e ceasul cinci: „La ora cinci şi la oricare ceas al zilei fie lăudat şi adorat preasfântul potir al altarului!” Dacă e ceasul opt: „La ora opt şi la oricare ceas...” şi aşa mai departe, după ora care e.

Acest obicei, care are drept scop să întrerupă firul gândurilor şi să le aducă mereu la Dumnezeu, e înrădăcinat în multe comunități, numai formula variază. Astfel, la Copilul Isus se spune: „La ora aceasta şi la oricare ceas al zilei, iubirea pentru Isus să-mi înflăcăreze inima!”

Benedictinele-bernardine ale lui Martin Verga, claustrate acum cincizeci de ani la Petit-Picpus, îşi cântă rugăciunile lor ca o psalmodiere gravă de cântec gregorian pur, şi totdeauna cu voce plină, cât ține serviciul divin. Oriunde era un asterisc în liturghie, fac o pauză şi spun încet: „Isus-Maria-Iosif”. Pentru slujba morților iau un ton mult mai jos, până unde vocile de femei coboară cu greu. Efectul e impresionant şi tragic.

---

[7] Maici care aparțin ordinului vizitării.

[8] Bucură-te, Maria.

[9] Binecuvântată.

Maicile de la Petit-Picpus îşi făcuseră un cavou sub altar pentru mormântul comunităţii. „Guvernământul”, cum spun ele, nu îngăduie sicrie în cavou. Aşadar, când mureau, trebuiau să fie duse afară din mânăstire. Lucrul acesta le întrista şi le înfricoşa ca o încălcare a legii.

Ca o măruntă consolare, li se dăduse voie să fie înmormântate la o oră anumită, într-un colţ din cimitirul Vaugirard, aflat pe un loc ce aparţinuse odinioară comunităţii lor.

Călugăriţele ascultau în fiecare joi liturghia mare, vecernia şi toate slujbele, ca duminica. Ele ţineau de asemenea toate sărbătorile mai mici, aproape necunoscute laicilor, şi de care biserica făcea altădată atâta risipă în Franţa şi mai face şi azi, în Spania şi Italia. Priveghiurile lor la capelă sunt nesfârşite. În ce priveşte numărul şi durata rugăciunilor lor, e de ajuns să pomenim vorbele naive ale unei maici: „Rugăciunile postulantelor sunt înfricoşătoare, ale novicelor şi mai teribile, iar rugăciunile profeselor sunt cele mai grozave”. Călugăriţele se întrunesc o dată pe săptămână; stareţa prezidează, maicile din sfat iau parte. Fiecare soră, la rândul ei, îngenunchează pe lespede şi se spovedeşte cu glas tare în faţa celorlalte, spunând greşelile şi păcatele pe care le-a săvârşit în timpul săptămânii. Maicile din sfat se strâng după fiecare spovedanie şi împart pedepsele în auzul tuturor.

Afară de spovedania cu glas tare, căreia îi sunt rezervate greşelile mai grave, pentru abaterile mărunte există ceea ce ele numesc „culpa”. A te învinovăţi înseamnă a te prosterna în timpul slujbei cu faţa la pământ înaintea stareţei, până ce aceasta, căreia nu i se spune niciodată altfel decât „maica noastră”, o înştiinţează pe vinovată, printr-o lovitură scurtă în lemnul stranei, că poate să se ridice. Învinovăţirea se face pentru orice şi nimica toată. Un pahar spart, un văl sfâşiat, o întârziere fără vrere de câteva secunde la o slujbă, o notă falsă la biserică sunt de ajuns pentru a te învinovăţi. Învinovăţirea se face în mod spontan: *culpabila* însăşi (cuvântul e aici la locul lui în sens etimologic) e aceea care se judecă şi se pedepseşte. În zilele de sărbătoare şi duminicile, patru maici psalmodiază slujba în faţa unei strane mari cu patru locuri. Într-o zi, una dintre maicile cântăreţe, cântând un psalm care începea cu *Ecce*[10], în loc de *Ecce* spuse tare notele acestea trei: *do, si, sol*; se învinovăţi pentru zăpăceala ei cât ţinu toată slujba. Ceea ce agrava greşeala era faptul că întreg sfatul

[10] Iată.

râsese. Când o călugăriță e chemată la vorbitor, fie ea chiar stareța, coboară vălul peste obraz, cum am mai spus, aşa ca să nu i se vadă decât gura.

Numai stareța mânăstirii poate să comunice cu străinii. Celelalte nu-şi pot vedea decât rudele apropiate şi nici pe acestea decât foarte rar. Dacă, din întâmplare, cineva din afară doreşte să vadă o călugăriță pe care a cunoscut-o sau iubit-o în viața lumească, are nevoie de adevărate tratative. Dacă e o femeie, învoirea îi poate fi acordată, uneori. Maica e adusă şi i se vorbeşte printre obloanele care nu se întredeschid decât pentru mamă sau pentru o soră. Nu mai e nevoie să spunem că această favoare nu este niciodată îngăduită unui bărbat.

Aceasta e rânduiala sfântului Benedict, înăsprită de Martin Verga.

Călugărițele juruite lui nu sunt niciodată vesele, rumene şi fragede, cum sunt adeseori surorile din alte ordine. Sunt palide şi grave. Între 1825 şi 1830 trei dintre ele au înnebunit.

III – Asprimi

Vreme, de cel puțin doi ani, uneori chiar patru, călugărițele sunt postulante; alți patru ani, novice. Legămintele pe toată viața nu pot fi rostite decât arareori înainte de douăzeci şi trei sau douăzeci şi patru de ani. În ordinul bernardinelor-benedictine văduvele nu sunt primite.

Aceste benedictine se supun, în celulele lor, unor chinuri trupeşti nebănuite, despre care nu trebuie să vorbească niciodată.

În ziua când o novice îşi face „profesiunea de credință”, e îmbrăcată cât se poate mai frumos, i se pun pe cap trandafiri albi, i se perie şi i se încrețeşte părul; apoi se culcă pe pământ, acoperită cu un văl mare negru şi i se cântă slujba morților. Călugărițele se despart în două şiruri: unele trec pe lângă ea spunând cu voce plângătoare: „Sora noastră a murit”, iar cele din al doilea şir răspund cu un glas răsunător: „Trăieşte întru Isus Hristos”.

În anii când se petreceau aceste întâmplări, pe lângă mânăstire se afla un pension. Un pension de fete de nobili, cele mai multe bogate, printre care se deosebeau domnişoarele de Saint-Aulaire, de Bélissen, şi o englezoaică cu ilustrul nume catolic de Talbot. Fetele acestea, educate de maici între patru pereți, creşteau dezgustate de lume şi de plăcerile vieții. Una dintre ele spunea într-o zi: „Era destul să văd trotuarul unei străzi ca să tremur din cap până-n picioare”.

Purtau rochii albastre cu o bonetă albă şi un sfânt-duh de argint aurit sau de aramă prins pe piept. În zilele de mare sărbătoare, mai cu seamă de sfânta Martha, li se îngăduia ca o înaltă favoare şi supremă fericire să se îmbrace în călugăriţe şi să ia parte la slujbele şi rânduielile sfântului Benedict timp de o zi întreagă. La început, călugăriţele le împrumutau veşmintele lor negre. Gestul acesta păru profan şi stareţa îl interzise. Împrumutul nu fu îngăduit decât novicelor. Dar travestirile acestea, tolerate fără îndoială şi încurajate în mânăstire de un spirit tainic de prozelitism, ca să le dea copiilor un prim îndemn să îmbrace haina bisericii, erau o reală fericire şi o adevărată desfătare pentru eleve. Pur şi simplu se distrau. „Era ceva nou: aducea o schimbare." Gândiri nevinovate ale copilăriei, care nu izbutesc să ne facă pe noi, cei care trăim viaţa lumească, să pricepem fericirea de a ţine în mână un pămătuf şi de a sta în picioare ceasuri întregi cântând, câte patru, în faţa unei strane.

Elevele se supuneau tuturor practicilor mânăstirii, dacă nu şi austerităţii ei. Am cunoscut o femeie tânără, întoarsă în lume, care după mulţi ani de căsătorie nu ajunsese să se dezobişnuiască de a spune la repezeală, ori de câte ori cineva îi bătea în uşă: „Pururea!" Elevele, ca şi călugăriţele, nu-şi vedeau părinţii decât la vorbitor. Chiar mamele lor nu aveau voie să le sărute. Iată până unde mergea severitatea în privinţa asta: într-o zi o fată fu vizitată de maică-sa, care venise întovărăşită de o surioară a fetei, în vârstă de trei ani. Eleva plângea, fiindcă voia să-şi sărute sora. Interzis! Se rugă s-o lase pe fetiţă să-şi treacă cel puţin mânuţa printre zăbrele ca să i-o sărute. Dorinţa i-a fost refuzată cu indignare.

IV – Bucurii

Fetele acestea au umplut, totuşi, casa aceea gravă cu amintiri încântătoare.

În unele ceasuri, copilăria dădea viaţă mânăstirii. Suna pentru recreaţie. O uşă se răsucea în ţâţâni. Păsările ciripeau: Bucuraţi-vă! Vin copiii! O năvală de tinereţe inunda grădina tăiată asemeni crucii de pe un giulgiu. Feţe strălucitoare, frunţi dalbe, ochi nevinovaţi, plini de lumina veselă a zorilor de zi se împrăştiau prin întuneric. După ce încetau psalmii, clopotele, soneriile, dangătul, slujbele, izbucnea deodată larma fetiţelor, mai plăcută decât zumzetul albinelor. Se deschidea stupul bucuriei şi fiecare îşi aducea mierea ei. Se jucau, se strigau, se strângeau la un loc, alergau; guri cu dinţişori albi, fru-

moşi, pălăvrăgeau prin colţuri; de departe, vălurile supravegheau râsetele, umbrele pândeau razele, dar ce însemnătate aveau toate acestea?! Străluceau, râdeau. Cei patru pereţi lugubri erau în clipele acelea orbiţi de lumină, ceva mai albi, datorită bucuriei care se răsfrângea în ei şi acelui fermecător vârtej de roiuri. Era o ploaie de trandafiri peste un văl de doliu. Fetele făceau tot felul de nebunii sub ochii călugăriţelor; privirea celor fără de păcat nu stingherea nevinovăţia. Datorită copiilor exista o oră de prospeţime printre atâtea ceasuri severe. Fetiţele mici săreau, cele mari dansau. În mânăstirea aceea jocul se unea cu cerul. Nimic nu era mai încântător şi mai împărătesc decât toate acele tinere suflete în floare. Lui Homer i-ar fi plăcut să vină acolo şi să râdă împreună cu Perrault[11]; era în grădina aceea neagră destulă tinereţe, sănătate, zgomot, strigăte, zăpăceală, plăcere, fericire, ca să descreţească frunţile tuturor străbunicilor din epopee şi din poveste, de pe tron şi din colibe, de la Hecuba[12] până la Mama-Mare.

S-au rostit în casa aceasta, poate mai mult decât oriunde într-altă parte, vorbe de-ale copiilor pline de drăgălăşie, care te fac totdeauna să râzi cu un râs înduioşat. Aici, între cele patru ziduri întunecate, o fetiţă de cinci ani a strigat într-o zi: „Maică, mi-a spus o mai-mare că nu mai am de stat în mânăstire decât nouă ani şi zece luni! Ce fericire!”

Tot aici s-a petrecut scena aceasta de neuitat:

O maică din sfat: De ce plângi, fetiţo?

Fetiţa (de şase ani; plângând în hohote): I-am spus lui Alix că ştiu istoria Franţei. Ea zice că n-o ştiu, dar eu o ştiu.

Alix (cea mare, de nouă ani): Nu! N-o ştie.

Maica: Cum aşa, fata mea?

Alix: Mi-a spus să deschid cartea la întâmplare şi să-i pun o întrebare din carte, la care ea o să răspundă.

— Ei, şi?

— N-a răspuns.

— Să vedem. Ce ai întrebat-o?

— Am deschis cartea la întâmplare, aşa cum a vrut ea şi i-am pus prima întrebare pe care am găsit-o.

— Şi care era întrebarea?

---

[11] Scriitor francez din secolul al XVII-lea, cunoscut pentru povestirile sale *Motanul încălţat, Scufiţa roşie, Cenuşăreasa, Prichindel* ş.a.

[12] Personaj legendar din *Iliada* lui Homer.

— Era: „Ce-a urmat după aceea?”

Tot acolo a fost făcută această observație, adâncă, cu privire la papagalul cam lacom al unei doamne pensionare:

— Ce drăguț e! Mănâncă partea de deasupra a tartinei, ca un om!

De pe una dintre lespezile acestei mânăstiri a fost culeasă mărturisirea pe care a scris-o de timpuriu, ca să n-o uite, o păcătoasă în vârstă de şapte ani:

— Părinte, sunt vinovată de a fi fost zgârcită.

— Părinte, sunt vinovată de a fi fost adulteră.

— Părinte, sunt vinovată de a mă fi uitat după bărbați.

Pe pajiştea acelei grădini, o gură trandafirie, de şase ani, a născocit această poveste, ascultată de ochi albaştri, de la patru, la cinci ani:

— Au fost odată trei cocoşi într-o țară unde erau flori multe. Cocoşeii au cules florile şi le-au pus în buzunar. După aceea au cules frunzele şi le-au pus în jucăriile lor. Prin partea locului erau păduri multe şi un lup, iar lupul din pădure a mâncat cocoşeii.

Un alt poem:

— Au fost odată un băț şi o spinare…

— Paiața a luat bățul şi a lovit spinarea pisicii.

— Pisicii nu i-a plăcut: a durut-o.

— Atunci a venit o cucoană şi a trimis paiața la închisoare.

Tot acolo, o fetiță părăsită, un copil găsit, pe care mânăstirea îl creştea din milă, a spus cuvintele acestea blânde, dar care te umplu de tristețe. Le auzea pe celelalte vorbind despre mamele lor şi şopti în ungherul ei:

— Când m-am născut eu, mama mea nu era cu mine.

Era acolo o portăreasă voinică, care forfotea întotdeauna grăbită pe săli, cu lanțul de chei la brâu. O chema sora Agata. Cele „mari” – care aveau mai mult de zece ani – o porecliseră Agatocle[13].

Prânzitorul, o încăpere lungă şi dreptunghiulară, care primea lumina zilei pieziş, printr-o galerie cu arcade la înălțimea grădinii, era întunecos, umed şi plin cu jivine. Toate locurile dimprejur îşi aveau poporul lor de insecte. Fiecare dintre cele patru colțuri primise în limbajul fetelor de pension câte un nume special şi evocator. Exista astfel colțul Păianjenilor, colțul Omizilor, colțul Gândacilor şi colțul Greierilor. Colțul Greierilor era lângă bucătărie şi, din pricina aceasta, foarte prețuit. Acolo era mai puțin frig decât într-altă parte. Nu-

[13] Personaj din istoria antică, tiran al Siracuzei. Aici joc de cuvinte: Agatocle (pron. *Agatoclé*) pronunțat la fel ca *Agathe aux clefs* (Agata cu chei).

mele acestea trecuseră din prânzitor în pension şi erau folosite, ca în vechiul colegiu Mazarin, pentru a deosebi patru neamuri. Fiecare elevă făcea parte din unul dintre aceste patru neamuri, după colţul unde îşi avea locul la orele de masă. Într-o zi, arhiepiscopul, pe când îşi făcea vizita pastorală, văzu o fetiţă frumuşică şi rumenă, cu un păr blond încântător, care intra în clasă. Întrebă altă elevă, o brună drăguţă, cu obrajii rumeni, care se afla lângă el:

— Cine e fetiţa asta?

— E un păianjen, monseniore.

— Ei! Dar asta?

— E un greiere.

— Şi astălaltă?

— O omidă.

— Da? Şi dumneata ce eşti?

— Eu sunt un gândac, monseniore.

Fiecare casă de acest fel are deprinderile şi curiozităţile ei. La începutul veacului nostru, Ecouen[14], era unul dintre locurile de acest fel, gingaşe şi aspre, unde fetele îşi trăiau copilăria într-o umbră aproape împărătească.

La Ecouen, când pornea în alai procesiunea sfântului Potir, se făcea o deosebire între „fecioare” şi „florărese”. Altele se numeau „baldachine” şi „cădelniţe”, purtând panglicile baldachinelor, sau cădelniţând în jurul sfântului Potir. Florile veneau de drept în sarcina „florăreselor”. Patru „fecioare” mergeau în frunte. În dimineaţa acelei zile mari elevele se întrebau în dormitor:

— Care e fecioară?

Doamna Campan amintea cuvintele unei „micuţe” de şapte ani, adresate uneia „mari” de şaisprezece ani, care lua loc în frunte procesiunii, în vreme ce ea, mititica, rămânea la coadă:

— Tu eşti fecioară, eu nu.

V – Distracţii

În sala de mâncare, deasupra uşii, era scrisă cu litere mari şi negre o rugăciune, numită *Tatăl nostru cel alb*, şi care avea darul să ducă oamenii de-a dreptul în rai:

---

[14] Localitate la nord de Paris; posedă un frumos castel din timpul Renaşterii; în secolul al XIX-lea se instalase într-însul un institut de fete, condus de călugăriţe catolice; doamna Campan era directoarea pensionului.

„Tatăl nostru mic şi alb pe care Dumnezeu l-a făcut, Dumnezeu l-a cuvântat şi Dumnezeu l-a pus în rai. Seara, când mă duceam să mă culc văzui trei îngeri culcați în patul meu, unul la picioare, doi la căpătâi, buna fecioară Maria la mijloc, care-mi spuse să mă culc şi să n-am nici o grijă. Bunul Dumnezeu mi-e tată, buna fecioară mi-e mamă, cei trei apostoli sunt frații mei, cele trei fecioare sunt surorile mele. Cu cămaşa în care s-a născut Dumnezeu e îmbrăcat trupul meu, crucea sfintei Margareta mi-e scrisă pe piept; doamna fecioară porni pe câmp, plângând pe Dumnezeu şi îl întâlni pe sfântul Ioan. Domnule sfinte Ioane, de unde vii? Viu de la Ave Salus[15]*. Nu ştii dacă bunul Dumnezeu e acolo? E în arborele crucii, picioarele îi atârnă, mâinile îi sunt bătute în cuie şi pe cap poartă pălărie albă de spini. Cine-o va spune de trei ori seara, de trei ori dimineața, va intra în rai.”*

În 1827 rugăciunea aceasta atât de originală dispăruse de pe perete, sub trei straturi de var. Astăzi a început să se şteargă şi din amintirea acestor fete tinere de altădată, care sunt acum femei bătrâne.

Un crucifix mare, prins în perete, întregea decorul acestei săli de mâncare, a cărei singură uşă se deschidea, aşa cum am spus, paremi-se, spre grădină. Două mese înguste, puse fiecare între două bănci de lemn, se întindeau ca două linii lungi paralele de la un capăt la celălalt al sufrageriei. Pereții erau albi, mesele erau negre; aceste două culori de doliu sunt singurele folosite în interiorul mănăstirilor. Prânzul era totdeauna frugal; până şi hrana copiilor era severă. Un singur fel de mâncare: carne cu legume sau peşte sărat. Aici se oprea tot luxul. Acest fel simplu de mâncare, rezervat fetelor de pension, era totuşi o excepție. Copilele mâncau şi tăceau sub paza maicii de serviciu din săptămâna aceea, care, din când în când, dacă o muscă zbura şi bâzâia împotriva regulamentului, deschidea şi închidea cu zgomot o carte cu scoarțe de lemn. Tăcerea asta era stropită cu *Viețile sfinților*, citate cu glas tare de pe o catedră cu pupitru, aşezată la picioarele crucifixului. Citea o elevă mai mare care era de serviciu în săptămâna aceea. Din loc în loc, pe masa goală stăteau vase de lut smălțuite, în care elevele îşi spălau singure paharul de metal şi tacâmurile, aruncând uneori câte un rest de zgârci sau de peşte stricat, dar fapta aceasta era pedepsită. Oalele de lut se numeau „cercuri de apă”.

Fetița care tulbura tăcerea făcea o „cruce cu limba”. Unde? Pe jos.

[15] Vecernie, slujbă de seară.

Lingea pardoseala. Praful, acest sfârşit al tuturor bucuriilor, era pus să pedepsească micile petale de trandafiri, vinovate de a fi ciripit.

În mânăstire există o carte care nu a fost tipărită niciodată decât „într-un singur exemplar” şi a cărei citire era oprită. E regulamentul sfântului Benedict. O taină pe care niciun ochi profan nu trebuie s-o pătrundă. *Nemo regulas, sen constitutiones nostras externis communi cabit*[16].

Fetele din pension izbutiră într-o zi să şterpelească această carte şi începură s-o citească cu nesaț. Citirea le-a fost deseori întreruptă de teama groaznică de a fi surprinse, care le făcea să închidă volumul la repezeală. Din primejdia mare prin care trecuseră nu s-au ales decât cu o plăcere îndoielnică. Găsiră „mai interesante” numai câteva pagini, pe care nu le-au prea înțeles, şi unde era vorba de păcatele băieților tineri.

Se jucau pe o potecă a grădinii, mărginită de câțiva pomi fructiferi cam firavi. Cu toată supravegherea strictă şi cu toată asprimea pedepselor, fetele izbuteau uneori, când vântul scutura copacii, să ridice de pe jos, pe furiş, un măr necopt, o caisă stricată sau o pară viermănoasă. Las acum să vorbească o scrisoare pe care o am sub ochi, scrisă acum douăzeci şi cinci de ani de către o fostă elevă de pension, azi doamna ducesă de… una dintre cele mai elegante femei ale Parisului. Citez întocmai:

„Fiecare ascunde para sau mărul cum poate. Când urcăm să facem patul, în aşteptarea cinei, le vârâm sub pernă, iar seara le mâncăm în pat, şi, când nu se poate altfel, la closet.”

Era una dintre plăcerile cele mai mari. Odată, în timpul unei vizite a arhiepiscopului la mânăstire, una dintre eleve, domnişoara Bouchard, care se înrudea cu vestita familie Montmorenev, puse rămăşag că-i va cere arhiepiscopului o zi de vacanță, ceea ce era nemaiauzit pentru o comunitate atât de aspră. Fetele au ținut rămăşagul, dar niciuna dintre ele nu credea în el. În sfârşit, sosi momentul când arhiepiscopul trecu prin fața elevelor. Domnişoara Bouchard, spre spaima nespusă a colegelor ei, ieşi dintre rânduri şi spuse: „Monseniore, o zi de vacanță”. Domnişoara Bouchard era înaltă şi rumenă, cu cei mai drăguți obrăjiori de pe lume. Domnul de Guélen zâmbi şi-i spuse: „Cum fata mea, o zi de vacanță? Trei zile, dacă doriți! Vă încuviințez trei zile.” Stareța nu putea spune nimic, arhiepiscopul hotărâse. Scandal în mânăstire şi bucurie în pension.

---

[16] Nimeni nu va divulga străinilor regulile şi regulamentul nostru (lat.).

Puteți să vă închipuiți ce-a urmat!

Mânăstirea aceasta posomorâtă nu era totuşi destul de bine zăvorâtă, pentru ca patimile de dincolo de ziduri, drama şi chiar romanul să nu poată pătrunde până la ea. Drept dovadă ne vom mărgini să arătăm pe scurt un fapt adevărat şi neîndoios, care n-are, de altfel, prin el însuşi nicio legătură cu întâmplările pe care le istorisim. Îl amintim numai pentru a întregi în mintea cititorului fizionomia mânăstirii.

În vremea aceea, trăia în mânăstire o făptură misterioasă, care nu era călugăriță şi pe care toți o priveau cu mult respect: o chema „doamna Albertine". Nu se ştia nimic despre ea, decât că era nebună şi că lumea din afară o socotea moartă. Se spunea că toată această poveste ascundea anumite socoteli de bani, pentru a înlesni o căsătorie cu zestre mare.

Femeia n-avea mai mult de treizeci de ani, era brună, destul de frumoasă, şi privea în gol cu ochi mari şi negri. Vedea ceva? Ceilalți se îndoiau. Nu mergea, aluneca; nu vorbea niciodată; nimeni nu putea să spună cu siguranță dacă răsuflă. Nările îi erau subțiri şi străvezii ca ale unui om care şi-ar fi dat sufletul. Când îi atingeai mâna, parcă ai fi atins zăpadă. Avea o mlădiere ciudată, de fantomă. Unde intra ea se făcea frig. Într-o zi, o soră văzând-o trecând îi spuse alteia: „Unii cred că e moartă". „Poate că şi este", răspunse cealaltă.

Se spuneau despre doamna Albertine sute de poveşti. Curiozitatea fetelor de pension e fără sfârşit. În capelă era o strană numită „ochiul boului". Doamna Albertine lua parte la slujbă în această capelă, care n-avea decât o fereastră rotundă ca un ochi de bou. De obicei era singură acolo, pentru că de la înălțimea acelei strane putea să-l vadă pe predicator sau pe preotul care slujea, ceea ce era interzis călugărițelor. Într-o zi, se urcase în amvon un preot tânăr, ducele de Rohan, pair al Franței, ofițer de muşchetari în 1815, pe când se numea principe de Léon, şi mort după 1830, ca arhiepiscop de Besançon şi cardinal. Domnul de Rohan predica pentru prima dată la mânăstirea Petit-Picpus. Doamna Albertine lua parte de obicei la predici şi la slujbe cufundată într-o linişte adâncă şi într-o totală nemişcare. În ziua aceea, de îndată ce-l zări pe domnul de Rohan, se ridică pe jumătate şi spuse tare, în liniştea capelei: „Uite! Auguste!" Toată adunarea întoarse capul uluită, predicatorul ridică ochii, dar doamna Albertine căzu din nou în nemişcarea ei. Pe fața aceea stinsă şi înghețată trecuse o clipă un suflu al lumii din afară, o licărire de viață, apoi totul se stinsese şi nebuna se întorsese în moarte.

Aceste două cuvinte făcură să trăncănească toate gurile care puteau vorbi în mânăstire. Câte se cuprindeau în acel „Uite! Auguste!” Câte destăinuiri! Într-adevăr, pe domnul de Rohan îl chema Auguste. Nu mai era acum nicio îndoială că doamna Albertine venea din lumea aleasă, pentru că îl cunoştea pe domnul de Rohan; şi era ea însăşi o persoană sus-pusă, de vreme ce vorbea atât de familiar despre un aristocrat, şi că între ea şi el fusese o legătură, de rudenie poate, cu siguranță foarte strânsă, pentru că îi ştia numele de botez.

Două ducese, nespus de grave, doamnele de Choiseul şi de Sérent, vizitau adeseori comunitatea, unde pătrundeau fără îndoială mulțumită privilegiului Magnates mulieres[17], şi înspăimântau tot pensionul. Când treceau cele două doamne bătrâne, toate fetele tremurau şi plecau ochii.

Domnul de Rohan era de altfel, fără să ştie, obiectul atenției fetelor de pension. Tocmai în vremea aceea fusese numit înalt vicar al arhiepiscopului de Paris, în aşteptarea episcopatului. Obişnuia să vină destul de des pentru a sluji în capela călugărițelor de la Petit-Picpus. Niciuna dintre ele nu-l putea zări, din pricina perdelei de pânză, dar auzeau vocea lui blândă, cam subțire, pe care ajunseră să o recunoască şi să o deosebească. Fusese muşchetar, şi se spunea despre el că e foarte elegant; că îşi piaptănă cu multă grijă frumosul lui păr castaniu, inelat; că purta o cingătoare lată, neagră, minunată, şi rasa lui neagră era cea mai bine croită din lume. Dădu foarte mult de lucru imaginației acestor fete de şaisprezece ani.

Niciun zgomot din afară nu pătrundea în mânăstire. Numai o dată s-a auzit, totuşi, sunetul unui flaut. A fost un eveniment, şi fetele care erau atunci în pension şi-l mai amintesc încă. Un flaut cânta în vecinătate. Cânta totdeauna aceeaşi arie, o arie învechită pentru lumea de azi, *Zétulbé a mea, vino, stăpâna inimii mele*... repetând-o de două sau trei ori pe zi.

Fetele îşi petreceau ore întregi ascultând-o, maicile din sfat erau tulburate, gândurile alergau, pedepsele ploua. Flautul a cântat câteva luni. Toate fetele erau mai mult sau mai puțin îndrăgostite de muzicantul necunoscut. Fiecare visa că e Zétulbé. Sunetul flautului venea dinspre strada Droit-Mur; fetele ar fi dat orice, ar fi jertfit totul, ar fi încercat totul, ca să-l vadă măcar o clipă, să-l zărească, să-l întrezărească pe „tânărul” care cânta atât de fermecător din flaut şi care se juca, fără să bănuiască, cu toate acele inimi. Câteva se furişa-

[17] Doamne nobile.

ră pe o uşă dosnică şi se suiră la etajul al treilea dinspre strada Droit-Mur, încercând să se uite prin ferestrele podului. Zadarnic. Una a mers până acolo încât şi-a trecut braţul deasupra capului, printre gratii, şi a fluturat o batistă albă. Alte două fură şi mai îndrăzneţe. Găsiră un mijloc să se caţăre până pe un acoperiş, cutezară şi izbutiră în cele din urmă să-l vadă pe „tânărul” acela. Era un bătrân nobil emigrant, orb si sărăcit, care cânta din flaut în podul casei ca să-i treacă de urât.

VI – Schitul

În curtea mânăstirii Petit-Picpus se aflau trei clădiri cu totul deosebite: mânăstirea cea mare, unde trăiau călugăriţele, internatul, unde locuiau elevele, şi, în sfârşit, aşa-numitul schit. Schitul acesta era o casă cu grădină, unde se adăpostiseră tot felul de călugărite bătrâne din diferite ordine, supravieţuitoare ale mânăstirilor distruse de revoluţie; o îmbinare pestriţă de veşminte negre, albe şi cenuşii, din toate tagmele religioase şi din toate ramurile posibile: ceea ce s-ar putea numi, dacă o asemenea împerechere de cuvinte ar fi îngăduită, un fel de mânăstire peticită, ca haina unei paiaţe.

Încă de pe vremea imperiului li se îngăduise acestor biete femei, care umblau răzleţe şi fără rost, pe toate drumurile, să se adăpostească aici, sub ocrotirea benedictinelor-bernardine. Statul le plătea o mică pensie; călugăriţele de la Petit-Picpus le primiseră cu dragă inimă. Era o amestecătură ciudată. Fiecare urma legea ordinului ei. Uneori li se dădea voie elevelor din internat, ca o mare recreaţie, să vină să le vadă; de aceea, tinerele de-atunci au păstrat, între multe altele, amintirea maicii Sainte-Basil, a maicii Sainte-Scolastique şi a maicii Jacob.

Una din aceste refugiate se simţea La Petit-Picpus ca la ea acasă. Era o călugăriţă de la Sainte-Aure, singura din ordinul ei care supravieţuia. Fosta mânăstire de călugăriţe Sainte-Aure stăpânea la începutul secolului al XVIII-lea tocmai această casă de la Petit-Picpus, care era acum locaşul benedictinelor lui Martin Verga. Maica aceasta cucernică, prea nevoiaşă ca să poată purta falnicul veşmânt al ordinului ei, o rochie albă cu scapular[18] stacojiu, îmbrăcase cu ea, plină de evlavie, un mic manechin pe care-l arăta cu plăcere tuturor,

[18] Pătrăţel *sau romb* de postav purtat pe umăr de unele ordine călugăreşti catolice.

şi pe care, după moarte, l-a lăsat mânăstirii. În 1824 mai trăia din ordinul acesta o singură călugăriță. Astăzi n-a mai rămas decât o păpuşă.

În afară de aceste vrednice maici, câteva femei bătrâne din lumea mare, cum era doamna Albertine, obținuseră de la maica stareță îngăduința de a se retrage la schit. Printre acestea se aflau doamna de Beaufort d'Hautpoul şi doamna marchiză Dufresne. Mai era una, cunoscută în mânăstire numai după zgomotul grozav pe care-l făcea când îşi sufla nasul. Elevele îi spuneau doamna Vacarmini.

Cam pe la 1820 sau 1821, doamna Genlis[19], care publica pe vremea aceea o culegere periodică fără pretenții, intitulată *Cutezătorul*, ceru să i se dea o cameră în mânăstirea Petit-Picpus.

Era recomandată de domnul duce de Orléans. Stupul, fierbea, maicile din sfat tremurau toate; doamna Genlis scrisese romane! Dar mărturisise ea însăşi că se leapădă de ele; şi de-altminteri intrase în faza cucerniciei celei mai adânci. Cu ajutorul lui Dumnezeu şi cu sprijinul prințului, fu primită. Peste şase sau opt luni plecă, susținând că grădina n-avea destulă umbră. Călugărițele se arătară încântate. Cu toate că era foarte bătrână, mai cânta la harpă, şi încă destul de bine.

La plecare, lăsase în chilie semnul trecerii sale în acel loc. Doamna de Genlis era superstițioasă şi latinistă. Aceste două vorbe dau despre ea o imagine destul de exactă. Acum câțiva ani se mai puteau vedea lipite de partea dinăuntru a unui dulăpior din chilia ei, unde îşi ținea banii şi giuvaierele, aceste cinci versuri latineşti, scrise de mâna ei cu cerneală roşie pe o bucată de hârtie galbenă, şi care, după părerea ei, aveau darul de a-i înspăimânta pe hoți:

Imparibus meritis pendent tria corpora ramis:
Dismas et Gesmas, media est divina potestas;
Alta petit Dismas, infelix, infima, Gesmas.
Nos et res nostras conservet summa potestas.
Hos versus dicas, ne fu furto tuoa perdas.[20]

Versurile acestea scrise în latineasca veacului al VI-lea fac să se

[19] Romancieră de la sfârşitul secolului al XVIII-lea, educatoarea viitorului rege Ludovic-Filip.

[20] Trei trupuri cu merite neegale atârnă pe cruci: / Dismas şi Gesmas, dar la mijloc divinul stăpân; / Dismas se avântă în sus, iar nefericitul Gesmas se lasă în jos / Cel-de-Sus să ne aibă în pază pe noi şi avuția noastră. / Repetă versurile acestea, să nu ți se fure lucrurile tale.

nască întrebarea dacă cei doi tâlhari ai Calvarului se numeau, cum se crede îndeobşte, Dimas şi Gestas sau Dismas şi Gesmas. Numele acesta din urmă ar putea să zdruncine pretenţiile pe care le avea, în veacul trecut, vicontele de Gestas, că se trage din acel nemernic tâlhar.

De altminteri, puterea ce se atribuie acestor versuri e o credinţă a tuturor călugăriţelor din ordinul ospitalierelor.

Biserica mânăstirii, construită în aşa fel, încât să despartă, ca un adevărat zăgaz, mânăstirea cea mare de internat, era fireşte aceeaşi pentru internat, pentru mânăstirea cea mare, şi pentru schit. Putea intra şi publicul printr-un fel de uşă de spital, care dădea în stradă. Dar totul era astfel orânduit, încât niciuna dintre locuitoarele mânăstirii să nu poată vedea vreun chip venit din lumea de afară. Închipuiţi-vă o biserică în care spaţiul destinat corului ar fi fost apucat de o mână uriaşă şi sucit astfel încât să alcătuiască nu o prelungire în spatele altarului, ca în bisericile obişnuite, ci un fel de sală sau de peşteră întunecoasă în dreapta preotului care slujeşte; închipuiţi-vă această încăpere închisă cu perdeaua de şapte picioare înălţime, despre care am mai vorbit; înghesuiţi în umbra acestei perdele, în strane de lemn, pe călugăriţele din cor la stânga, şi pe eleve la dreapta, pe maici şi pe novice în fund, şi veţi putea să vă faceţi o idee despre călugăriţele de la Petit-Picpus care iau parte la slujba religioasă. Văgăuna aceasta numită cor era legată cu mânăstirea printr-un coridor. Biserica avea ferestrele spre grădină. Când călugăriţele luau parte la vreo slujbă, unde regulamentul le ordona linişte, lumea din biserică nu-şi dădea seama de prezenţa lor, decât după zgomotul pe care-l făceau aşezându-se în strane.

VII – Câteva siluete din umbră

În timpul celor şase ani dintre 1819 şi 1825, stareţă la Petit-Picpus era domnişoara de Blemeur, care în călugărie se numea maica Innocenta. Se trăgea din familia Margueritei de Blemeur, autoarea *Vieţii sfinţilor din Ordinul sfântului Benedict*. Fusese aleasă stareţă a doua oară. Era o femeie de vreo şaizeci de ani, scurtă, îndesată, „cântând ca o oală spartă”, cum spunea scrisoarea pe care am amintit-o; altminteri, o femeie minunată, singura veselă în mânăstire şi, de aceea, iubită de toţi.

Maica Innocenta mergea pe urmele înaintaşei sale, Marguerite, o

adevărată Dacier[21] a ordinului. Era cultă, învățată, destoinică, pasionată pentru istorie, tobă de latină, burduf de greacă, îndopată cu ebraică, semănând mai degrabă cu un benedictin decât cu o benedictină.

Locțiitoarea stareței era o bătrână călugăriță spaniolă, aproape oarbă, maica Cineres.

Cele mai de seamă dintre maicile din sfat erau: maica Sainte-Honorine, casierița; maica Sainte-Gertrude, prima maestră a novicelor; maica Saint-Ange, cea de a doua maestră; maica Anonciation, paraclisera; maica Saint-Augustin, infirmiera, singura din toată mânăstirea, apoi maica Sainte-Mechtilde (domnişoara Drouet), care mai fusese la Filles-Dieu şi la cealaltă mânăstire, du Trésor, care se află între Gisors şi Magny; maica Saint-Joseph (domnişoara de Cogolludo); maica Sainte-Adelaide (domnişoara d'Auverney); maica Miséricorde (domnişoara de Cifuentes, care n-a putut să reziste la asprimile vieții mânăstireşti); maica Compassion (domnişoara de la Miltière, foarte bogată, primită la şaizeci de ani, împotriva regulamentului); maica Providence (domnişoara de Laudinière); maica Présentation (domnişoara de Siguenza) care a fost stareță în 1847; în sfârşit, maica Saint-Céligne (sora sculptorului Cerachi), care a înnebunit; maica Sainte-Chantal (domnişoara de Suzon), care de asemenea a înnebunit. Mai era, printre cele mai frumoase, o fată încântătoare, de douăzeci şi trei de ani, născută în insula Bourbon, scoborâtoare a cavalerului Roze, pe care în lume o chema domnişoara Roze, iar aici i se spunea maica Assomption.

Maica Sainte-Mechtilde care avea în seama ei cântările şi corul se folosea bucuroasă de eleve. Îşi alegea de obicei o întreagă gamă, adică şapte eleve între zece şi şaisprezece ani, potrivite în glas şi la statură, pe care le punea să cânte în picioare aliniate una lângă alta după vârstă, de la cea mai mică până la cea mai mare. Se înfățişau vederii asemenea unui nai viu al lui Pan[22] alcătuit din îngeri.

Dintre surorile celelalte, pe care elevele le iubeau cel mai mult, erau sora Sainte-Euphasie, sora Sainte-Marguerite, sora Sainte-Marthe, care n-avea mai multă minte ca un copil, şi sora Saint-Michel, al cărei nas lung le făcea să râdă.

---

[21] *Ana Dacier* (1651–1720); o femeie care i-a uimit pe contemporani prin profunda cunoaştere a limbilor clasice, din care a făcut tălmaciri foarte apreciate.

[22] Personaj mitologic: zeitate pastorală, înfățişată întotdeauna de vechii greci cu un nai.

Toate femeile astea erau blânde cu copiii. Călugărițele nu erau aspre decât cu ele însele. Nu se făcea foc decât la internat, iar mâncarea, față de cea din mănăstire, era aici mai aleasă. Afară de asta, o mulțime de îngrijiri. Numai că, atunci când vreo elevă trecea pe lângă o călugăriță şi încerca să-i vorbească, călugărița nu-i răspundea niciodată.

Această regulă a tăcerii făcuse ca, în toată mănăstirea, vorba să nu fie îngăduită făpturilor omeneşti şi să fie trecută lucrurilor neînsuflețite. Se auzea când glasul clopotului bisericii, când clopoțelul grădinarului.

Un clopot foarte sonor, aşezat la chilia de lângă poartă şi care se auzea în toată casa, vestea prin semnale felurite, ca printr-un telegraf acustic, toate faptele vieții materiale ce urmau a fi îndeplinite şi chema în vorbitor, după cum era nevoie, pe una sau pe alta dintre cele care locuiau în clădire. Fiecare persoană şi fiecare lucru avea semnalul său. Pentru stareță se suna o dată şi încă o dată; pentru locțiitoarea stareței se suna o dată, apoi de două ori. Intrarea în clasă se anunța prin şase lovituri urmate de alte cinci, încât elevele nu spuneau niciodată că intră în clasă, ci că merg la şase-cinci. Patru-patru era clopotul pentru doamna de Genlis. Era auzit foarte des. „Dracu-n patru!” spuneau cele mai nemiloase. Nouăsprezece lovituri vesteau un eveniment deosebit: deschiderea porții mănăstirii, înfricoşătoarea tăblie de fier, acoperită de zăvoare, care nu se clintea din balamale decât în fața arhiepiscopului.

Afară de el şi de grădinar, precum am spus, niciun alt bărbat nu intra în mănăstire. Elevele mai vedeau doi: unul era duhovnicul, abatele Banès, bătrân şi urât, pe care puteau să-l privească din cor, printre gratii; celălalt era profesorul de desen, domnul Ansiaux, pe care scrisoarea din care am mai reprodus câteva rânduri îl numeşte domnul Anciot şi-l califică „un bătrân îngrozitor şi cocoşat”.

Se vede, aşadar, că toți bărbații erau aleşi cu socoteală.

Aşa era casa asta ciudată.

VIII – *Post corda, lapides*[23]

După ce i-am schițat figura morală, nu e de prisos să-i arătăm în câteva cuvinte şi configurația materială. Cititorul şi-a făcut o idee.

---

[23] După ce (am vorbit) despre suflete, (să vorbim) despre pietre (în original în limba latină).

Mânăstirea Petit-Picpus-Saint-Antoine umplea aproape cu totul marele trapez cuprins între strada Polonceau, strada Droit-Mur, strada Picpus şi fundătura pe care planurile vechi o numesc strada Aumarais. Aceste patru străzi înconjurau trapezul ăsta ca şanţul unei cetăţi. Mânăstirea se compunea din câteva clădiri şi o grădină. Privită în întregime, clădirea principală era o suprapunere de construcţii hibride, care, văzute de sus, desenau destul de exact o spânzurătoare culcată pe pământ. Braţul cel mare al furcii ocupa întreaga porţiune a străzii Droit-Mur dintre stradela Picpus şi strada Polonceau; braţul cel mic era alcătuit dintr-o faţadă zăbrelită, înaltă, cenuşie şi severă, care dădea spre stradela Picpus; poarta cu numărul 62 era la capătul acestui braţ. Cam la mijlocul acestei faţade, praful şi cenuşa acopereau o poartă veche, joasă şi boltită, unde păianjenii îşi ţeseau pânza şi care nu se deschidea decât un ceas sau două duminica şi în rarele prilejuri când sicriul vreunei călugăriţe era scos din mânăstire. Aceasta era uşa de intrare a publicului în biserică.

Cotul furcii îl forma o sală pătrată care slujea drept oficiu şi pe care călugăriţele o numeau „cămara”. În braţul cel mare se aflau chiliile maicilor, ale surorilor, precum şi noviciatul. În braţul cel mic – bucătăriile, trapezăria, înconjurată de galeria mănăstirii, şi biserica. Între poarta numărul 62 şi colţul fundăturii Aumarais se afla internatul, care nu putea fi văzut de afară. Restul trapezului îl forma grădina, care era mult mai joasă decât nivelul străzii Polonceau, ceea ce făcea ca zidurile să fie mult mai înalte în partea dinăuntru ca în cea de afară. Grădina, puţin bombată, avea în mijlocul ei, pe vârful unui dâmb, un brad frumos, ascuţit şi conic, de la care porneau – ca nişte suliţe aşezate în cerc pe un scut – patru alei mari şi, grupate două câte două, la încrucişarea celor mari, opt alei mici, aşa încât, dacă împrejmuirea ar fi fost circulară, planul geometric al aleilor ar fi semănat cu o cruce aşezată peste o roată. Aleile, sfârşindu-se toate în zidurile neregulate ale grădinii, erau de lungimi inegale. Aleile erau mărginite cu tufişuri de coacăze. În fund, un drum mărginit cu plopi înalţi ducea de la ruinele vechii mânăstiri, care era în colţul străzii Droit-Mur, până la clădirea schitului, care se afla în colţul ulicioarei Aumarais. În faţa schitului se afla aşa-zisa grădiniţă. Adăugaţi la acestea o curte unde se întâlneau unghiurile clădirilor interioare, ca nişte ziduri de închisoare, iar în locul oricărei vecinătăţi sau perspective, linia lungă şi neagră a acoperişurilor, care marginea cealaltă parte a străzii Polonceau – şi veţi putea avea o imagine completă despre ceea ce era acum patruzeci şi cinci de ani aşezământul ber-

nardinelor de la Petit-Picpus. Acest sfânt aşezământ a fost clădit exact pe locul unui „Jeu de Paume”[24], faimos prin secolul al XIV-lea până în al XVI-lea şi căruia i se spunea „tripoul celor unsprezece mii de draci”.

Toate aceste străzi, de altminteri, erau dintre cele mai vechi ale Parisului. Nume ca Droit-Mur şi Aumarais sunt foarte vechi; străzile care le poartă sunt şi mai vechi. Ulicioara Aumarais a purtat numele de ulicioara Maugout; strada Droit-Mur s-a numit strada des Églantiers, pentru că Dumnezeu a făcut să zâmbească florile înainte ca omul să fi cioplit piatra[25].

IX – Un secol sub val de călugăriță

Deoarece am început să dăm amănunte cu privire la ceea ce a fost odinioară mânăstirea Petit-Picpus şi întrucât am îndrăznit să deschidem o fereastră spre acest tăcut aşezământ, să ne dea voie cititorul să mai facem o mică digresiune, străină de cuprinsul acestei cărți, dar caracteristică şi folositoare pentru a ne da seama că şi mânăstirea are figurile ei originale.

În schit se afla o centenară, venită de la mânăstirea Fontevrault[26]. Înainte de revoluție făcuse parte din lumea mare. Vorbea adesea despre domnul de Miromesnil, ministru de justiție sub Ludovic al XVI-lea, şi despre soția preşedintelui Duplat, pe care o cunoscuse foarte bine. Era plăcerea şi mândria ei să aducă vorba la tot pasul de aceste două nume. Povestea adevărate minunății despre mânăstirea Fontevrault, care era cât un oraş şi avea străzi.

Vorbea cu un accent picard care înveselea elevele. Îşi înnoia în fiecare an jurământul solemn de supunere şi neprihănire şi, în clipa când trebuia să facă legământul îi spunea preotului: „Monseniorul Saint-François l-a încredințat monseniorului Saint-Julien, monseniorul Saint-Julien l-a încredințat monseniorului Saint-Eusèbe, monseniorul Saint-Eusèbe l-a încredințat monseniorului Saint-Procope etc., etc., iar acum ți-l încredințez ție, părinte”. Şi elevele râdeau pe înfundate sub văluri; încântătoare râsuri scurte şi înăbuşite, care le făceau pe maicile din sfat să încrunte din sprâncene.

---

[24] Loc anume pentru un joc cu mingea şi cu o rachetă scurtă.

[25] *Droit-Mur,* în franceză, „zidul drept”, construit din piatră; é*glantier* înseamnă „măcieş”.

[26] Celebră mânăstire de călugărițe, fondată în secolul al XI-Iea în localitatea Fontevrault, pe valea Loarei.

Alteori centenara spunea poveşti. Susținea că „în tinerețea ei bernardinii nu erau mai prejos decât muşchetarii”. Un secol vorbea prin gura ei: secolul al XVIII-lea. Povestea obiceiuri din Champagne şi din Bourgogne, despre cele patru vinuri. Înainte de revoluție, de câte ori vreun mare personaj, un mareşal al Franței, un prinț, un duce şi pair trecea printr-un oraş din Bourgogne sau din Champagne, notabilitățile oraşului veneau să-l salute şi să-i prezinte patru cupe de argint pline cu patru vinuri deosebite. Pe primul pocal se putea citi următoarea inscripție: *Vinul maimuței*; pe cel de-al doilea: *Vinul leului*; pe cel de-al treilea: *Vinul berbecului*; iar pe cel de-al patrulea: *Vinul porcului*. Cele patru inscripții arătau cele patru trepte pe care le coboară bețivul: prima beție, cea care înveseleşte; a doua, care întărâtă; a treia, care năuceşte; cea din urmă, în sfârşit, care îndobitoceşte.

Într-un dulap încuiat păstra un obiect misterios, la care ținea foarte mult. Regulamentul de la Fontevrault n-o oprea să-l aibă. Nu voia să-l arate nimănui. Se încuia – ceea ce regulamentul îi da voie – şi se ascundea ori de câte ori voia să-l privească. Dacă auzea pe cineva umblând pe coridor, închidea cât putea de repede dulapul la loc, cu mâinile ei bătrâne. Dacă cineva căuta s-o descoase, cât era de vorbăreață, tăcea. Chiar şi cele mai curioase se dădură bătute în fața tăcerii ei, ca şi cele mai stăruitoare în fața încăpățânării ei. Era un subiect de comentarii pentru oricine n-avea ce face ori se plictisea la mânăstire. Ce putea fi oare lucrul acela atât de prețios şi secret, comoara centenarei? Fără îndoială, vreo carte sfântă? Nişte mătănii rare? Nişte moaşte sfinte? Fiecare făcea tot felul de presupuneri. La moartea bietei bătrâne dădură năvală toate la dulap, mai repede poate decât s-ar fi cuvenit, şi-l descuiară. Găsiră obiectul învelit în trei rânduri de cârpe, parc-ar fi fost sfintele daruri. Era o farfurie de Faenza, înfățişând nişte amoraşi care zburau urmăriți de nişte tineri spițeri înarmați cu seringi uriaşe. Urmărirea era plină de giumbuşlucuri şi de atitudini hazlii. Unul dintre încântătorii amoraşi a şi fost tras în țeapă; se zbate, dă din aripioare şi încearcă să-şi ia din nou zborul, dar măscăriciul râde cu o figură drăcească. Morala: durerile de burtă au biruit amorul! Farfuria aceasta, de altminteri foarte curioasă şi care a avut poate cinstea să-l inspire pe Molière, mai exista în septembrie 1845; se afla de vânzare la un negustor de vechituri pe bulevardul Beaumarchais.

Acea bătrână cumsecade nu voia să primească nicio vizită din afară, „deoarece, spunea ea, vorbitorul e prea trist”.

X – Obârşia Veşnicei-Închinări

Vorbitorul acesta atât de asemănător cu un mormânt, pe care am căutat să vi-l descriem, e cu totul unic şi severitatea lui nu se mai întâlneşte în nici o altă mânăstire.

La mânăstirea din strada du Temple, care de drept aparținea unui alt ordin, obloanele negre erau înlocuite cu perdele cafenii, iar vorbitorul era un salon cu parchet pe jos, ale cărui ferestre se încadrau vesele în borangic alb, şi pe ai cărei pereți se aflau tot felul de cadre, portretul unei benedictine cu fața descoperită, flori pictate şi chiar capul unui turc.

În grădina mânăstirii din strada du Temple se găsea acel castan sălbatic, care trecea drept cel mai frumos şi cel mai mare din toată Franța şi care avea printre bunii cetățeni ai veacului al XVIII-lea renumele de „părinte al castanilor din întregul regat”.

Am spus că mânăstirea Temple era a benedictinelor Veşnicei-Închinări, cu totul deosebite de cele care depindeau de Cîteaux. Ordinul acesta, al Veşnicei-Închinări, nu era prea vechi şi nu are o existență mai mare de două sute de ani. În 1649 sfintele daruri au fost de două ori pângărite, la interval de câteva zile, în două biserici din Paris, la Saint-Sulpice şi la Saint-Jean en Grève, sacrilegiu înfricoşător şi cu totul neobişnuit, care a făcut să se înfioare tot oraşul. Părintele stareț, mare vicar la Saint-Germain des Près, ordonă o procesiune solemnă a întregului său cler, la care sluji însuşi nunțiul papal. Dar două vrednice femei, doamna Curtin, marchiză de Boucs, şi contesa de Châteauvieux nu se mulțumiră cu această ispăşire. Jignirea adusă „preasfintelor daruri din altar”, deşi trecătoare, nu putea fi uitată de cele două suflete cucernice şi ele socotiră că nu poate fi răscumpărată decât printr-o „închinare veşnică” într-o mânăstire de călugărițe. Amândouă, una în 1652, cealaltă în 1653, dăruiră sume însemnate maicii Catherine de Bar, numită maica sfântului Potir, călugăriță benedictină, ca să întemeieze, în acest scop pios, o mânăstire a Ordinului sfântului Benedict; cea dintâi încuviințare pentru această ctitorie fu dată maicii Catherine de Bar de către domnul de Metz, abate de Saint-Germain, „cu condiția ca nicio fată să nu fie primită dacă nu contribuie cu un venit de trei sute de franci, ceea ce face un capital de şase mii de franci”. După abatele de Saint-Germain, regele a semnat patenta cuvenită, iar în 1654 atât cartea abațială cât şi patenta regelui fură ratificate de curtea de conturi şi de parlament.

Aceasta e originea şi consacrarea legală a aşezământului benedictinelor Veşnicei-Închinări a sfântului Potir din Paris. Prima lor mânăstire fu „clădită din temelii" pe strada Cassette, din obolul doamnelor de Boucs şi de Châteauvieux.

Ordinul acesta, după cum se vede, nu era acelaşi cu al benedictinelor din Cîteaux, ci depindea de abatele de Saint-Germain des Près, aşa cum călugărițele de la Sacré-Coeur depind de comandantul iezuiților, iar surorile de caritate de comandantul lazariştilor.

Era de asemenea cu totul diferit de bernardinele de la Petit-Picpus, al căror locaş vi l-am descris. Prin 1657, papa Alexandru al VII-lea a încuviințat printr-o bulă specială ca bernardinele de la Petit-Picpus să practice închinarea veşnică, întocmai ca benedictinele sfântului Potir. Dar cele două ordine au rămas deosebite.

XI – Sfârşitul mânăstirii Petit-Picpus

Chiar din primii ani ai restaurației, mânăstirea Petit-Picpus începu să decadă, drept urmare a dispariției întregului ordin care, după secolul al XVIII-lea, piere ca toate ordinele religioase.

Aşezământul din Petit-Picpus se destrăma repede. Prin 1840 schitul nu mai era, internatul de asemenea. Nu mai existau nici bătrânele, nici elevele; primele muriseră, celelalte se risipiseră. *Volaverunt*[27].

Canonul închinării veşnice e de-o rigiditate care înspăimântă; legămintele sunt din ce în ce mai rare, ordinul nu mai face recrutări. În 1845 mai intrau, pe ici pe colo, câteva maici slujitoare; dar călugărițe pentru cor, deloc. Acum patruzeci de ani erau aproape o sută de călugărițe; acum cincisprezece ani nu mai rămăseseră decât două zeci şi opt. Câte-or mai fi astăzi? În 1847 stareța era tânără, dovadă că cercul alegerii se micşora. Nu împlinise patruzeci de ani. Pe măsură ce numărul maicilor scade, ostenelile cresc; slujba fiecăreia devine tot mai anevoioasă; se prevedea mai demult ziua când nu vor mai fi decât o duzină de umeri suferinzi şi încovoiați pentru a duce mai departe povara canoanelor sfântului Benedict. Povara e neînduplecată şi rămâne aceeaşi, fie că sunt puține, fie că sunt multe. Era apăsătoare altădată; astăzi striveşte. Călugărițele pier cu zile. Pe vremea când autorul cărții de față locuia încă la Paris au murit două. Una avea douăzeci şi cinci de ani, cealaltă douăzeci şi trei. Aceasta

[27] Şi-au luat zborul (lat.).

din urmă ar putea spune ca Julia Alpinula[28]: *„Hic jaceo, vixi annos viginti et tres”*[29]. Din pricina decăderii în care ajunsese, mânăstirea a renunțat de a mai face educația fetelor.

N-am putut trece prin fața acestei clădiri neobişnuite, necunoscute, întunecate, fără să intrăm şi fără să luăm cu noi pe cei ce ne întovărăşesc şi ne ascultă istorisind – poate spre folosul câtorva – trista poveste a lui Jean Valjean. Am pătruns în această comunitate plină de piedici învechite, care astăzi par totuşi noi. E grădina zăvorâtă. *Hortus conclusus*. Am vorbit despre acest loc ciudat în amănunțime, dar cu respect, cel puțin atât cât respectul şi amănuntele se pot împăca. Nu pricepem totul, dar nu insultăm nimic. Ne ținem la aceeaşi distanță de osanalele lui Joseph de Maistre, care ajunge să-l preamărească pe călău, ca şi de râsul lui Voltaire, care ajunge să batjocorească crucea. E o greşeală de logică din partea lui Voltaire – în treacăt fie zis; fiindcă Voltaire l-ar fi apărat pe Isus aşa cum l-a apărat pe Calas[30]; iar pentru cei care tăgăduiesc întrupările supraomeneşti, ce reprezintă crucea?

În veacul al XIX-lea, ideea religioasă trece printr-o criză. Oamenii se dezvață de anumite credințe şi fac binele având grijă ca, dezvățându-se de un lucru, să învețe altul. În inima omului nu rămâne niciun gol. Se fac dărâmări, şi e bine că se fac, dar cu condiția să fie urmate de reclădiri.

Până una-alta, să cercetăm pe cele care nu mai sunt. E nevoie să le cunoaştem, chiar dacă n-ar fi decât pentru a le evita. Contrafacerile trecutului dobândesc nume false şi se lasă confundate cu viitorul. Strigoiul acesta, care e trecutul, obişnuieşte să-şi falsifice paşaportul. Să ne dăm seama de capcana care ni se întinde. Să ne ferim. Trecutul are o față: superstiția; şi o mască: ipocrizia. Să-i arătăm adevărata față şi să-i smulgem masca. Cât despre mânăstiri, ele alcătuiesc o problemă complexă. O problemă a civilizației care le condamnă; o problemă a libertății care le ocroteşte.

---

[28] *Julia Alpinula*, a cărei piatră de mormânt poartă inscripția *Hic jaceo, vixi annos viginti et tres*, a fost o tânără din aristocrația romana.

[29] Sunt îngropată aici. Am trăit douăzeci şi trei de ani (lat.).

[30] Protestant din Toulouse (secolul al XVIII-lea), învinovățit pe nedrept că şi-a ucis fiul trecut la catolicism şi executat în 1762. Voltaire i-a luat apărarea şi a demascat cu mult curaj fanatismul religios care împinsese la condamnarea bătrânului. Mulțumită campaniei sale perseverente, Calas a fost reabilitat (1765).

CARTEA A ŞAPTEA

O PARANTEZA

I – Mânăstirea, idee abstractă

Cartea de față e o dramă al cărei personaj principal e infinitul.

Al doilea e omul.

Aşadar, întâlnind în drumul nostru o mânăstire, am fost nevoiți s-o cercetăm. De ce? Pentru că mânăstirea, pe care o întâlnim în Orient ca şi în Occident, în mahomedanism ca şi în creştinism, e unul din instrumentele de optică folosite de om în scrutarea infinitului.

Nu e locul să dezvoltăm aici peste măsură anumite idei; cu toate astea, păstrând absolut toate rezervele, limitele şi indignările, trebuie să mărturisim că, ori de câte ori întâlnim în om infinitul, bine ori rău înțeles, ne simțim plini de respect. Există în sinagogă, în moschee, în pagodă, în *wigwam*[1], ceva respingător pe care-l urâm. Şi ceva sublim pe care-l adorăm. Câtă contemplare a gândirii şi ce vis fără temei: umbra lui Dumnezeu plutind peste omenire!

II – Mânăstirea, fapt istoric

Din punctul de vedere al istoriei, al rațiunii şi al adevărului, monahismul e condamnat.

Acolo unde sunt prea numeroase, mânăstirile sunt piedici în sânul unei națiuni, aşezăminte care stânjenesc: locuri de trândăvie, acolo unde ar trebui să fie locuri de muncă. Comunitățile călugăreşti sunt, față de marea comunitate socială, ceea ce e vâscul pentru stejar, ceea ce e o bubă pentru corpul omenesc. Prosperitatea şi înflorirea lor înseamnă sărăcirea țării. Regimul monahal nu face decât să sleiască bărbăția popoarelor.

---

[1] Colibă a pieilor roşii din America de Nord.

A trecut vremea călugăriei. Mânăstirile au împiedicat creşterea civilizaţiei moderne şi sunt vătămătoare pentru dezvoltarea ei. Ca instituţie şi ca mijloc de formare a omului, mânăstirile sunt de nesuferit în secolul al XIX-lea. Lepra monahală a ros aproape până la os două admirabile naţiuni: Italia şi Spania – una lumina, cealaltă splendoarea Europei – timp de secole; în vremea noastră, aceste două strălucite popoare abia încep să se tămăduiască mulţumită sănătoasei şi viguroasei igiene a lui 1789.

Mânăstirea, mai cu seamă vechea mânăstire de femei, aşa cum se înfăţişa încă în pragul acestui secol în Italia, în Austria, în Spania, rămâne una din cele mai întunecate realităţi ale evului mediu. Mânăstirea, mânăstirea aceasta, se află la răspântia tuturor grozăviilor. Mânăstirea catolică în întregimea ei e plină de razele întunecate ale morţii.

Mânăstirea spaniolă e deosebit de jalnică. Acolo se înalţă în întuneric, sub bolţi înnegurate, sub cupole nedesluşite în umbră, altare grele, înalte ca nişte catedrale; acolo atârnă de lanţuri, în beznă, imense crucifixe albe; acolo hristoşi de fildeş, mari şi goi, se întind pe abanos, mai mult decât însângeraţi, sângerânzi, respingători şi măreţi, cu coatele colţuroase, cu rotulele lăsând să se vadă ţesătura osului, cu rănile carne vie, încununaţi cu spini de argint, ţintuiţi în cuie de aur, având pe frunte sânge în picături de rubine, iar în ochi lacrimi de diamante. Diamantele şi rubinele par umede şi fac să plângă, jos, în umbră, nişte făpturi în văluri, cu coapsele învineţite de cămăşile de păr de capră şi de bicele cu şfichi de alice, cu sânii zdrobiţi de rogojini, cu genunchii jupuiţi de rugăciune; femei ce se cred soţii ale lui Hristos; stafii care-şi închipuie că sunt îngeri. Femeile astea gândesc? Nu. Au voinţă? Nu. Iubesc? Nu. Trăiesc? Nu. Nervii lor s-au osificat; oasele lor s-au împietrit. Vălul lor e ţesut din întuneric. Răsuflarea lor sub văl seamănă cu un fel de tragică respiraţie a morţii. Stareţa, un vierme! Le sfinţeşte şi le umple de groază. Neprihănirea înseamnă o cruzime. Aşa sunt vechile mânăstiri din Spania. Vizuini ale evlaviei fioroase; hrube cu fecioare; lăcaşuri de groază.

Spania catolică era mai romană decât însăşi Roma. Mânăstirea spaniolă era cea mai catolică dintre toate. Se simţea în ea Orientul. Arhiepiscopul Kislar – agă al cerului – zăvora şi spiona acest serai de suflete păstrate pentru Dumnezeu. Călugăriţa era odaliscă[2]; preotul era eunuc. Cele mai înflăcărate erau alese în vis şi-l posedau pe Hris-

[2] La mahomedani, femeie de harem, din care i se interzicea să iasă.

tos. Peste noapte, tânărul acela frumos şi gol cobora de pe cruce şi devenea obiectul de extaz al chiliei. Ziduri înalte fereau de orice desfătare vie pe sultana mistică, al cărei sultan era cel răstignit. O privire din afară însemna infidelitate. Înmormântarea de viu ținea locul unui sac de piele. Ceea ce în răsărit era aruncat în mare, în Apus era dat pământului.

Şi într-o parte şi într-alta erau femei care îşi frângeau mâinile; valurile mării erau soarta unora, groapa era soarta celorlalte; de o parte cele înecate, de alta cele înmormântate. Paralelism monstruos. Astăzi, susținătorii trecutului, neputând tăgădui lucrurile acestea, se mulțumesc să zâmbească. A ajuns la modă un fel lesnicios şi ciudat de a înlătura destăinuirile istoriei, de a infirma comentariile filozofiei, de a lăsa deoparte toate faptele care stânjenesc şi toate întunecimile. „Prilej pentru declamare”, spun cei isteți. „Vorbe goale!” repetă neghiobii. Jean-Jacques, declamator; Diderot, declamator; Voltaire, când vorbeşte de Calas, Labarre şi Sirven[3], declamator; nu mai ştiu cine a constatat de curând că Tacit era un declamator, că Nero a fost o victimă şi că, de bună seamă, ar trebui să ne fie milă de „sărmanul Holofern[4]”.

Cu toate acestea e anevoie să închizi gura faptelor; ele sunt îndărătnice. Autorul cărții de față a văzut cu ochii lui, la opt leghe de Bruxelles, urme de ev mediu la îndemâna orişicui: la mânăstirea din Villers se află groapa temnițelor subterane în mijlocul livezii unde fusese curtea mânăstirii, şi pe malul râului Dyle patru celule de piatră, jumătate sub pământ, jumătate sub apă. Erau aşa-numitele: *pace*[5]. Fiecare celulă mai păstrează o rămăşiță de uşă de fier, o latrină şi o ferestruică zăbrelită, care afară e la două picioare deasupra râului, iar înăuntru, la şase picioare deasupra solului. Pe o albie lată de patru picioare, râul curge de-a lungul zidului. Pământul e totdeauna umed. Cel care locuia în acest *in-pace* avea drept pat pământul umed. Într-una din celule se mai vede o bucată de lanț prinsă în perete; într-alta, un fel de cutie pătrată, făcută din patru plăci de granit, prea strâmtă ca un om să poată dormi în ea, prea joasă ca să poată sta în picioare. O ființă omenească era vârâtă acolo, iar pe deasupra i se punea o lespede de piatră. Lespedea aceasta a rămas. Se poate

---

[3] *Labarre şi Sirven* - victime ale fanatismului religios din secolul al XVIII-lea, apărate şi reabilitate de Voltaire. (Pentru Calas, vezi nota de mai sus.).

[4] General al lui Nabucodonosor, care a fost deosebit de crud cu evreii; ucis în somn de Judita, spre a-şi răzbuna poporul asuprit.

[5] Celule subterane pentru osândiții pe viață.

vedea. Se poate pipăi. Aceste celule *in-pace*, aceste balamale de fier; aceste lanțuri; această ferestruică înaltă, la nivelul căreia curge râul; această cutie de piatră acoperită cu un capac de granit, ca un mormânt, cu singura deosebire că mortul era viu; pământul acesta care e noroi, groapa latrinelor, pereții plini de igrasie – toate acestea sunt „vorbe goale”?...

III – În ce condiții putem respecta trecutul

Pentru civilizație, monahismul, aşa cum exista în Spania şi cum există în Tibet, este ca un fel de oftică. Împuținează naşterile. Claustrare; castrare. A pustiit Europa ca un flagel. Mai adăugați constrângerile cu care se siluia conştiința, ființele închise în mânăstire fără voia lor, feudalitatea sprijinindu-se pe mânăstire, dreptul primului născut revărsând în monahism preaplinul familiei, cruzimile despre care am vorbit, acele groaznice *in-pace*, gurile amuțite, mințile zăvorâte, atâtea minți nefericite azvârlite în celula jurămintelor eterne, călugărirea, înmormântarea sufletelor vii. Adăugați torturile individuale, înjosirea unor națiuni întregi, şi, oricine-ați fi, vă veți cutremura în fața hainei şi-a vălului călugăresc, aceste două giulgiuri ale morții născocite de om.

Cu toate astea, în anumite privințe şi în anumite locuri, în ciuda filozofiei şi în dispreţul progresului, mentalitatea călugărească dăinuieşte în plin secol al XIX-lea şi o ciudată reînviere a ascetismului stârneşte în clipa de față mirarea lumii civilizate. Încăpățânarea instituțiilor învechite de a dăinui mai departe e ca şi cum cineva ar voi să ne ungă părul cu un parfum mucezit, ne-ar da să mâncăm peşte stricat, ne-ar îmbrăca, bărbați în toată firea, în haine de copil, e ca şi cum noi, cei în viață, ne-am lăsa îmbrățişați cu duioşie de un cadavru.

„Nerecunoscătorilor, spune veşmântul, v-am ocrotit pe vreme rea; de ce nu mă mai vreți?” „Vin din largul mării, spune peştele”. „Am fost un trandafir”, spune parfumul. „V-am iubit”, spune cadavrul, „V-am civilizat”, spune mânăstirea.

La toate astea, un singur răspuns: a fost odată!

A dori prelungirea fără sfârşit a lucrurilor moarte şi cârmuirea oamenilor prin îmbălsămare, a da puteri noi dogmelor în putrefacție, a polei din nou raclele, a reîmprospăta tencuiala mânăstirilor, a sfinți din nou moaştele, a reînvia superstițiile, a hrăni iarăşi fanatismul, a pune mânere noi sfeşnicelor şi săbiilor, a reînvia mona-

hismul şi militarismul, a crede în mântuirea lumii prin înmulțirea păduchilor, a impune prezentului trecutul – ni se pare straniu. S-au găsit totuşi teoreticieni şi pentru asemenea teorii. Teoreticienii ăştia, oameni deştepți altminteri, au un procedeu foarte simplu: pun peste trecut o spoială pe care o numesc orânduire socială, drept divin, morală, familie, cinstirea strămoşilor, legi vechi, tradiție sfântă, drepturi legitime, religie; şi merg strigând: „Luați, sunt ale voastre, oameni buni!” E o logică bine cunoscută de cei vechi. O practicau preoții romani care preziceau viitorul din măruntaiele animalelor jertfite. Frecau cu cretă o juncă neagră şi spuneau: „E albă”. *Bos cretatus*[6].

În ceea ce ne priveşte, respectăm pe alocuri trecutul şi suntem îngăduitori totdeauna cu el, cu condiția să se recunoască mort. Dacă încearcă să învie, îl atacăm şi ne străduim să-l răpunem.

Superstițiile, bigotismul, fățărniciile preoțeşti, prejudecățile, viermii aceştia, aşa viermi cum sunt, se îndărătnicesc să trăiască, au dinți şi gheare de fum şi trebuie să te lupți cu ei piept la piept, să le declari război şi să-l duci fără o clipă de răgaz; pentru că destinul l-a osândit pe om să poarte o veşnică luptă cu stafiile. E greu să iei de gât năluca şi s-o dobori.

O mânăstire din Franța în mijlocul veacului al XIX-lea e o adunătură de bufnițe înfruntând lumina. O mânăstire în flagrant-delict de ascetism, în mijlocul metropolei de la 1830 şi de la 1848, Roma înflorind în mijlocul Parisului, e un anacronism. În vremuri obişnuite, ca să desființezi un anacronism şi ca să-l faci să piară, e de ajuns să-i pui în față calendarul. Dar suntem în vremuri neobişnuite.

Să luptăm!

Să luptăm, dar să ştim să deosebim. Însuşirea adevărului este că nu face niciodată excese. Ce nevoie ar avea să exagereze? Sunt unele lucruri care trebuie nimicite şi altele care se cer numai luminate şi cercetate. Câtă putere e într-o cercetare binevoitoare şi serioasă! Să nu venim cu flăcări, acolo unde lumina e de ajuns.

Ținând seama, prin urmare, că ne aflăm în secolul al XIX-lea, suntem în general împotriva călugăriei ascetice, la orice popor, atât în Asia cât şi în Europa, în India ca şi în Turcia. Cine spune mânăstiri, spune mlaştină. Putregaiul lor e vădit; apa lor stătătoare e nesănătoasă, dospeala lor îmbolnăveşte popoarele şi le ofileşte; înmulțirea lor a ajuns o plagă a Egiptului… Nu putem să ne gândim fără spaimă

[6] Boul vopsit în alb cu creta (lat.), expresie împrumutată de la Iuvenal (SatiraX).

la țările în care fachirii, bonzii, santonii, călugării, marabuții, talapoinii şi dervişii[7] mişună într-un furnicar de păduchi.

Aşadar, chestiunea religioasă n-a fost încă dezlegată. Problema are unele laturi misterioase, aproape înfiorătoare; să ne fie îngăduit s-o privim deschis.

IV – Mânăstirea din punct de vedere al principiilor

Un număr de oameni se strâng la un loc şi locuiesc împreună. În temeiul cărui drept? În temeiul dreptului de asociație.

Se închid la ei acasă. În temeiul cărui drept? În temeiul dreptului pe care-l are orice om de a deschide şi închide uşa lui.

Oamenii aceia nu ies din casă. În temeiul cărui drept? În temeiul dreptului de a pleca şi de a se întoarce, care cuprinde şi dreptul de a sta acasă.

Acolo în casa lor, ce fac?

Vorbesc în şoaptă; lasă ochii în jos. Se leapădă de lume, de viața oraşului, de plăcerile simțurilor şi de alte bucurii, de deşertăciuni, de trufii şi de câştig. Se îmbracă în lână groasă, ori în pânză aspră. Niciunul nu e stăpân pe vreun lucru oricât de mic. Cel bogat ajunge sărac. Ceea ce are, dăruieşte tuturor. Cel care fusese ceea ce numim nobil, gentilom şi senior, e deopotrivă cu cel ce fusese țăran. Chilia e la fel pentru toți. Toți se supun tunderii părului în creştet, toți poartă aceeaşi haină călugărească, mănâncă aceeaşi pâine neagră, se culcă pe aceleaşi paie, mor în aceeaşi cenuşă. Acelaşi sac în spinare, aceeaşi funie drept cingătoare. Dacă porunca e să meargă desculț, merg desculți. Poate fi printre ei un prinț; prințul e tot o umbră ca şi ceilalți. Nu există titlu. Până şi numele de familie au pierit. Nu mai au decât prenume. Toți se înclină sub egalitatea numelui de botez. S-au desfăcut de familia trupească şi şi-au întemeiat în mijlocul tagmei lor religioase o familie spirituală. Rudele lor sunt omenirea întreagă. Ajută pe săraci, îngrijesc pe bolnavi. Îşi spun între ei „frate”.

Mă opriți şi îmi strigați: „Dar iată mânăstirea ideală!”

E de ajuns ca mânăstirea să existe pentru a fi nevoit să țin seama de ea.

Aşa se explică pentru ce în cartea precedentă am vorbit despre o

[7] Pustnici, călugări şi preoți ai altor religii decât cea creştină. *Fachiri*: asceți musulmani din Pakistan şi India; *bonzi*: preoți budişti la chinezi; *santoni, dervişi*: călugări musulmani; *marabuți*: pustnici musulmani din Africa de Nord (Magreb); *talapoini*: preoți budişti din Siam (Tailanda).

mânăstire pe un ton respectuos. Lăsând deoparte evul mediu, lăsând deoparte Asia, fără a ne ocupa de chestiunea istorică şi de cea politică, privind lucrurile din punct de vedere pur filozofic, mai presus de nevoile politicii şi numai cu condiția ca mânăstirea să fie cu totul de bunăvoie şi să nu cuprindă decât consimțăminte – voi privi totdeauna comunitatea mânăstirească cu serioasă luare aminte şi, în unele privințe, cu respect. Acolo unde există o comunitate, există comuna; acolo unde există comuna, există şi dreptul. Mânăstirea este un rod al lozincii: Egalitate, Fraternitate! O, ce mare e libertatea! Şi ce transfigurare minunată! Libertatea e de ajuns ca să preschimbe mânăstirea în republică.

Să mergem însă mai departe.

Oamenii aceştia, femeile acestea care trăiesc între cei patru pereți, se îmbracă în haină de dimie, sunt egali şi se numesc frați; e frumos; dar mai fac şi altceva?

Da.

Ce?

Privesc întunericul, cad în genunchi şi-şi împreună mâinile.

Ce înseamnă aceasta?

V – Rugăciuni

Sunt oameni care se roagă.

Cui?

Lui Dumnezeu.

Ce înseamnă să te rogi lui Dumnezeu?

Mai există şi un infinit în afară de noi? Iar acest infinit e oare unic, imanent, permanent, neapărat substanțial. Fiindcă e infinit şi dacă i-ar lipsi materia s-ar mărgini? E neapărat inteligent pentru că e infinit şi dacă i-ar lipsi inteligența ar avea un sfârşit? Acest infinit trezeşte în noi ideea de esență, în vreme ce noi nu ne putem atribui decât ideea de existență? Nu e cumva, cu alte cuvinte, absolutul al cărui relativ suntem noi?

Dar dacă există un infinit în afară de noi, nu există un infinit şi în noi? Aceste două infinituri (ce plural înfricoşător!) nu se suprapun? Cel de-al doilea infinit nu este el oare oglinda, răsfrângerea, ecoul, prăpastia deschisă în cercul unui alt abis? Acest al doilea infinit are şi el putere de înțelegere? Cugetă? Iubeşte? Are voință? Dacă cele două infinituri au amândouă putere de înțelegere, fiecare dintre ele are o voință proprie; există un eu în infinitul de sus, după cum există

un eu în infinitul de jos. Eul de jos e sufletul; eul de sus e Dumnezeu.

A pune, prin gândire, infinitul de jos în atingere cu infinitul de sus – înseamnă a ne ruga.

Să nu smulgem nimic din sufletul omenesc; a-l împuţina e o greşeală. Trebuie transformat. Anumite însuşiri ale minţii omeneşti sunt îndreptate spre Necunoscut: gândirea, visarea, rugăciunea. Necunoscutul e un ocean. Ce este conştiinţa? Este busola drumului în Necunoscut. Gândirea, visarea, rugăciunea sunt mari radieri misterioase. Să le respectăm. Unde merg aceste raze minunate ale sufletului? În umbră; prin urmare spre lumină.

Măreţia democraţiei este de a nu nega şi de a nu renega nimic din omenire. Alături de dreptul Omului, sau cel puţin aproape de el, e dreptul Sufletului.

Zdrobirea oricărui fanatism şi respectul adânc faţă de infinit, iată ce urmăreşte legea. Să nu ne mărginim a ne închina arborelui creaţiei, contemplând uriaşele lui ramuri încărcate de stele. Avem o datorie: să luminăm sufletul omului, să apărăm misterul împotriva minunilor, să adorăm neînţelesul şi să respingem absurdul, să nu recunoaştem din ceea ce nu se poate explica decât ceea ce e necesar, să însănătoşim credinţa, să îndepărtăm superstiţiile din calea religiei, să-l curăţăm de omizi pe Dumnezeu.

VI – Bunătatea desăvârşită a rugăciunii

Cât despre felul rugăciunii, toate sunt bune, numai să fie sincere. Întoarceţi înapoi filele cărţii voastre şi veţi fi în infinit.

Ştim că există o filozofie care tăgăduieşte infinitul. Există, de asemenea, o filozofie, clasificată patologică, şi care tăgăduieşte existenţa soarelui. Filozofia aceasta se numeşte: orbire.

A face dintr-un simţ pe care nu-l avem izvorul de cunoaştere al adevărului este o frumoasă cutezanţă de orb.

Sunt ciudate aerele trufaşe, de superioritate şi de compătimire, pe care şi le ia această filozofie care bâjbâie faţă de filozofia care-l vede pe Dumnezeu. Ai impresia că auzi o cârtiţă care strigă: „Mi-e milă de voi când vă aud vorbind despre soarele vostru!"

Ştim că există oameni străluciţi şi puternici care nu cred în Dumnezeu. Aceştia, la drept vorbind, aduşi din nou pe calea adevărului prin propria lor putere, nu sunt nici ei prea siguri că sunt necredincioşi; în realitate nu-i altceva decât o chestiune de definiţie şi, în orice caz, chiar dacă nu cred în Dumnezeu, prin faptul însuşi că sunt

minți luminate dovedeşte existența lui Dumnezeu.

Salutăm pe filozof, dar osândim fără milă filozofia lui.

Să mergem mai departe.

Tot atât e de admirat uşurința cu care unii se mulțumesc cu vorbe. O şcoală metafizică din nord[8], învăluită puțin în ceață, şi-a închipuit că revoluționează înțelegerea omenească punând în locul cuvântului Putere cuvântul Voință.

În loc de „planta creşte” se zice „planta vrea”; am fi într-adevăr mai câştigați dacă am adăuga: „Universul vrea!” De ce? Pentru că de aici ar reieşi că planta are voință, prin urmare are un eu; universul vrea, prin urmare are un Dumnezeu.

Cât despre noi, care, totuşi, spre deosebire de această şcoală, nu tăgăduim nimic *a priori*[9], a recunoaşte o voință în plantă, cum susțin unii metafizicieni, ni se pare mai greu de admis decât a recunoaşte în univers voința pe care ei o tăgăduiesc.

A tăgădui voința infinitului, adică existența lui Dumnezeu, nu e cu putință decât tăgăduind infinitul însuşi. Lucrul acesta l-am dovedit.

Tăgăduirea infinitului duce de-a dreptul la nihilism. Toate se reduc la o „creație a spiritului”.

Cu nihilismul nu e cu putință nicio discuție, deoarece nihilismul logic se îndoieşte de existența semenului său, după cum nu-i sigur nici de existența sa.

Din punctul lui de vedere, se prea poate ca nici el să nu fie pentru sine însuşi decât „o creație a spiritului său”.

Nu-şi dă seama că tot ceea ce a tăgăduit, admite el însuşi în întregime, rostind doar acest cuvânt: spirit.

Într-un cuvânt, nicio cale nu rămâne deschisă cugetării într-o filozofie care rezolvă totul cu monosilaba: Nu.

Acestui „Nu”, n-avem de dat decât un singur răspuns: Da.

Nihilismul nu duce nicăieri.

Nu există neant. Nu există zero. Totul este ceva. Nimic nu e numai nimic.

Omul se hrăneşte cu afirmații mai mult decât cu pâine.

---

[8] Aluzie la şcoala filozofului idealist german Arthur Schopenhauer (1788—1860), care în lucrarea sa principală *Lumea ca voință şi reprezentare* consideră că esența lumii este voința universală, concepută ca o voință oarbă, irațională, absurdă.

[9] Înainte de experiență, înainte de practică. Afirmația apriorică este o afirmație bazată numai pe speculațiile abstracte ale rațiunii „pure” şi care nu se sprijină pe experiență şi practică.

A vedea şi a dovedi – nici atâta nu-i de ajuns. Filozofia trebuie să fie o energie; silința şi ştiința ei trebuie să-l facă pe om mai bun. Socrate trebuie să se întrupeze în Adam şi să dea naştere lui Marc-Aureliu[10]; cu alte cuvinte, să scoată din omul fericirii pe omul înțelepciunii. Să schimbe Paradisul în Liceul[11] lui Aristotel. Ştiința trebuie să fie un întăritor al inimii. Plăcerea? Ce preocupare tristă şi ce râvnă searbădă! Să cugeți, iată adevărata biruință a sufletului. Pe oamenii însetați să-i duci la izvorul cugetării, să le dai tuturor elixirul cunoaşterii lui Dumnezeu, să faci să se înfrățească într-înşii conştiința cu ştiința, să-i faci buni prin această minunată contopire, iată datoria filozofiei adevărate. Morala este un seceriş de adevăruri. Fapta izvorăşte din cugetare. Absolutul, trebuie să aibă un scop practic. Idealul trebuie să fie respirabil, satisfăcător şi hrănitor pentru sufletul omului. Idealul are dreptul să zică: „Luați, mâncați, acesta e trupul meu; luați şi beți, acesta e sângele meu!” Înțelepciunea este o împărtăşanie sfântă. Numai cu această condiție ea încetează de a mai fi o pasiune stearpă pentru ştiință, spre a deveni mijlocul unic şi cel mai înalt al apropierii dintre oameni, iar filozofia a fost înălțată la treapta de religie.

Filozofia nu trebuie să fie o îngrămădire de etaje clădite pe mister, pentru ca s-o poți privi în voie, fără alt rezultat decât acela de a-ți satisface curiozitatea.

În ceea ce ne priveşte, amânând dezvoltarea ideii noastre pentru un alt prilej, ne mulțumim a spune că nu înțelegem nici ca omul să fie punct de plecare şi nici ca progresul să fie țelul fără cele două forțe care pun în mişcare lumea: credința şi iubirea.

Progresul e ținta finală. Călăuza e idealul.

Ce e idealul? E Dumnezeu!

Ideal, absolut, desăvârşire, infinit – cuvinte întru totul la fel.

VII – Să fim prevăzători în mustrare

Istoria şi filozofia au aceleaşi veşnice îndatoriri, care totodată sunt şi simple: să-l combată pe Caiafa care a ajuns episcop, pe Dracon[12] împărțitor de dreptate, pe Trimalcion[13] legislator, pe Tibe-

---

[10] Împărat roman şi filozof stoic (secolul al II-lea).

[11] Locul unde filozoful grec Aristotel (secolul al IV-lea î.e.n.) îşi aduna discipolii.

[12] Legislator atenian din antichitate. Legile sale erau de o severitate excesivă.

riu împărat; e lămurit, just şi limpede, şi nu dă loc la nicio neînțelegere. Dar dreptul de a trăi departe de lume, cu toate neajunsurile şi abuzurile lui, trebuie să fie înregistrat şi îngăduit. Schivnicia e o problemă a sufletului omenesc.

Atunci când vorbim de mânăstiri – unde sunt atâtea erori, dar şi nevinovăție; atâta rătăcire, dar şi atâta bunăvoință; atâta neştiință, dar şi atât devotament; atât chin, dar şi atâta mucenicie – trebuie, aproape totdeauna, să spunem şi da şi nu.

O mânăstire este o contrazicere. Are ca scop mântuirea sufletului, iar drept mijloc jertfa. Mânăstirea este cel mai mare egoism, sfârşind în cea mai desăvârşită uitare de sine.

A abdica pentru a domni – aceasta pare să fie lozinca monahismului.

În mânăstire omul suferă pentru a se bucura. Trage o poliță asupra morții. Îndură noaptea pământească în nădejdea dobândirii luminii cereşti. În mânăstire iadul reprezintă o răscumpărare a drepturilor de moştenire asupra paradisului.

Cine îmbracă vălul şi rasa de călugărie săvârşeşte o sinucidere a cărei răsplată e veşnicia.

Nu găsim cu cale că pe o asemenea temă ar fi nimerită batjocura. Aici toate sunt serioase: binele ca şi răul.

Omul drept încruntă din sprâncene, dar nu râde dispreţuitor. Mânia o înțelegem, răutatea nu.

VIII – Credință, lege

Încă ceva.

Osândim biserica atunci când e plină de intrigi; dispreţuim neîmpăcata ei asprime față de cele lumeşti, dar cinstim pretutindeni pe omul care gândeşte.

Ne descoperim înaintea celui care îngenunche şi se roagă.

Omul are nevoie de o credință. Vai de cel care nu crede în nimic!

A cugeta nu înseamnă a trândăvi. Există o muncă văzută de toți şi una care nu se vede.

A visa înseamnă a semăna; a gândi înseamnă a făptui. Brațele încrucişate muncesc; mâinile împreunate lucrează. Privirea spre cer e o acțiune.

---

[13] Personaj din romanul *Satyricon* al scriitorului latin Petroniu: bogătaş care dă un banchet fastuos, om cinic şi corupt.

Thales[14] a stat patru ani nemişcat: a întemeiat filozofia.

Pentru noi, schivnicii nu sunt nişte trândăvi, sihaştrii nu sunt nişte leneşi.

A-ți îndrepta gândul spre marea Umbră e un lucru serios.

Fără să retractăm nimic din cele ce-am spus mai sus, credem că o necontenită cugetare asupra morții prinde bine celor în viață. Asupra acestei chestiuni, preotul şi filozoful sunt de aceeaşi părere. Va trebui *să murim*. Stareţul trapiştilor[15] e gând în gând cu Horațiu.

Să ții seamă în viață de permanenta prezență a mormântului e legea înțeleptului şi legea pustnicului. În această privință, pustnicul şi înțeleptul se întâlnesc.

Există o bunăstare materială, pe care o dorim. Există şi o măreție morală, la care ținem.

Capetele nechibzuite şi pripite spun: „La ce folosesc chipurile acestea, încremenite în fața misterului? La ce slujesc? Ce fac?”

Vai! Față de întunericul ce ne înconjoară şi ne aşteaptă, fără să ştim ce se va alege din noi în împrăştierea cea fără de margini, răspundem: „Poate că nu există operă mai sublimă decât aceea pe care o fac aceste suflete. Şi adăugăm: nu există poate strădanie mai folositoare.”

E mare nevoie de cei ce se roagă necontenit, pentru cei ce nu se roagă niciodată.

Pentru noi toată problema e să ştim câtă gândire cuprinde rugăciunea.

Leibniz[16] în rugăciune e ceva măreț! Voltaire închinându-se e ceva frumos. *Deo erexit Voltaire*[17].

Noi suntem pentru religie împotriva religiilor.

Suntem dintre cei ce cred în zădărnicia slujbelor şi în frumusețea minunată a rugăciunii.

De altfel, în această clipă pe care-o străbatem, şi care din fericire nu va lăsa secolului al XIX-lea pecetea ei, în ceasul acesta când atâția oameni stau cu fruntea plecată şi sufletul prea puțin înălțat, printre atâtea alte ființe a căror morală e plăcerea şi a căror preocupare

---

[14] Filozof materialist din Grecia antică (secolele VII-VI î.e.n.).

[15] Călugări dintr-un ordin monahal catolic din Franța, întemeiat în secolul al XVII-lea, cu un regulament deosebit de sever, dominat de obsesia morții.

[16] Filozof idealist german (1646—1716), care s-a străduit să împace biserica catolică şi protestantă.

[17] Voltaire a înălțat-o lui Dumnezeu (lat.).

sunt lucrurile vremelnice şi urâte ale materiei, oricine se surghiuneşte ni se pare vrednic de respect. Mânăstirea e o renunțare. Sacrificiul fără rost e totuşi un sacrificiu. Să preschimbi în datorie o neîmpăcată eroare e o faptă care-şi are măreția ei.

Privită în sine şi în chip ideal, pentru a rămâne în fața adevărului până la cercetarea nepărtinitoare a tuturor aspectelor, mânăstirea, mânăstirea de maici mai cu seamă – pentru că în societatea noastră femeia suferă cel mai mult şi acest surghiun al schitului conține în ideea ei o protestare – mânăstirea de maici are fără îndoială oarecare măreție.

Această trăire în mânăstire, atât de severă şi de posomorâtă, cum am înfățişat-o în câteva trăsături, nu e nici viață, fiindcă e lipsită de libertate; nu e nici moarte, fiindcă nu e deplină; e locul straniu de unde se zăreşte, ca de pe creasta unui munte înalt, de o parte prăpastia în care suntem, de cealaltă, prăpastia în care vom fi; e un hotar îngust şi înnegurat care desparte două lumi, luminat şi întunecat de amândouă deopotrivă, şi unde raza firavă a vieții se împleteşte cu raza nedesluşită a morții; e penumbra mormântului.

Cât despre noi, care nu credem în ceea ce cred acele femei, dar care trăim ca şi ele din credință, nu ne-am putut gândi niciodată fără un fel de teamă religioasă şi plină de duioşie, fără un fel de milă plină de invidie, la aceste făpturi cucernice, îngrozite şi încrezătoare, la aceste suflete umile şi mărețe, care îndrăznesc a trăi lângă hotarul misterului, aşteptând – între lumea care le e închisă şi cerul care nu li s-a deschis – cu fața spre lumina ce nu se vede, având doar mângâierea de a crede că ştiu unde se află, năzuind spre prăpastie şi spre necunoscut, cu privirea ațintită în bezna neclintită, îngenuncheate, pierdute, încremenite şi înfiorate, pe jumătate înălțate de la pământ la anumite ceasuri de suflul venit din adâncurile veşniciei.

CARTEA A OPTA

CIMITIRELE PUN STĂPÂNIRE PE CEEA CE LI SE ADUCE

I – Unde e vorba de felul în care se intră în mânăstire

Într-o casă ca aceasta, Jean Valjean era – cum spusese Fauchelevent – „căzut ca din cer”.

Sărise peste zidul grădinii din colțul străzii Polonceau. Corul de îngeri pe care-l auzise în mijlocul nopții erau călugărițele care cântau utrenia; sala pe care o zărise în întuneric era paraclisul; fantoma pe care o văzuse întinsă pe jos era o soră care-şi făcea pocăința; clopoțelul al cărui zgomot îl surprinsese atât de straniu era clopoțelul grădinarului, prins la genunchiul bătrânului Fauchelevent.

După ce au culcat-o pe Cosette, Jean Valjean şi Fauchelevent, cum am văzut, se ospătară cu o bucată de brânză şi cu un sfert de vin, lângă un foc de vreascuri; pe urmă, întrucât singurul pat care se afla în baracă fusese dat Cosettei, se aruncară fiecare pe câte un maldăr de paie. Înainte de a închide ochii, Jean Valjean zise: „O să fiu nevoit să rămân aici!” Vorbele acestea i-au umblat toată noaptea prin cap lui Fauchelevent.

La drept vorbind, nici unul dintre ei n-a putut dormi. Simțindu-se descoperit şi cu Javert pe urma lui, Jean Valjean îşi dădea seama că el şi Cosette ar fi pierduți dacă s-ar întoarce în oraş. De vreme ce vântul rău care se abătuse din nou asupra lui îl azvârlise în acest schit, Jean Valjean nu mai avea decât un singur gând: să rămână pe loc. Pentru un nenorocit în starea jalnică în care se găsea el, mânăstirea era în acelaşi timp locul cel mai primejdios şi cel mai sigur. Cel mai primejdios, fiindcă niciunui bărbat nu-i era îngăduit să pătrundă în acest sfânt lăcaş, şi dacă ar fi fost descoperit, ar fi însemnat o vină de netăgăduit; Jean Valjean n-ar fi avut de făcut decât un pas de

la mânăstire la închisoare; locul cel mai sigur, fiindcă, dacă izbutea să fie primit şi să rămână în mânăstire, cui i-ar fi venit în gând să-l caute aici? Să locuiască într-un loc neîngăduit era singura lui scăpare.

Fauchelevent, pe de altă parte, îşi frământa şi el creierii. Ajunsese să-şi spună că nu mai înțelege nimic. Cum se face că domnul Madeleine se găsea acolo, fără să fi fost împiedicat de zidurile împrejmuitoare? Zidurile mânăstirilor nu se pot sări. Cum de-a ajuns aici cu un copil? Nu se poate trece peste un zid atât de înalt cu un copil în brațe. Ce e cu copilul ăsta? De unde-or fi venind amândoi? De când era în mânăstire, Fauchelevent nu mai auzise nimic despre Montreuil-sur-mer şi habar n-avea de cele ce se petrecuseră acolo. Moş Madeleine avea o înfățişare care nu te îndemna să-i pui întrebări; de altfel, Fauchelevent îşi spunea: „Cum o să pui întrebări unui om sfânt?” Domnul Madeleine îşi păstrase în fața lui toată vaza de care se bucurase înainte. Atât numai că, din câteva vorbe scăpate de Jean Valjean, grădinarul se crezu îndreptățit să presupună că domnul Madeleine dăduse poate faliment din pricina vremurilor grele şi era urmărit de creditori; sau era pe semne amestecat în vreo chestiune politică, şi se ascundea. Ca mulți dintre țăranii noştri din Nord, Fauchelevent rămăsese în sinea lui un vechi bonapartist. Ascunzându-se, domnul Madeleine îşi alesese ca adăpost mânăstirea, şi dorința de a rămâne acolo i se părea firească. Dar ceea ce-l lăsa nelămurit, şi lucrul la care Fauchelevent revenea mereu şi-şi bătea capul, era că domnul Madeleine se afla acolo având şi fetița cu el. Fauchelevent îi vedea, îi pipăia, le vorbea şi nu-şi credea ochilor. În bordeiul lui Fauchelevent pătrunsese o taină. Fauchelevent dibuia, făcând diferite presupuneri şi n-avea în minte decât un singur gând lămurit: „Domnul Madeleine mi-a salvat viața”. Acest singur fapt limpede îi era de ajuns şi-l făcu să ia o hotărâre. Îşi zise în sinea lui: „Acum e rândul meu. Şi adăugă în cugetul său: Domnul Madeleine n-a stat atât de mult în cumpănă când a fost vorba să se vâre sub căruță ca să mă scoată de-acolo”. Se hotărî deci să-l scape pe domnul Madeleine.

Cu toate astea, îşi mai puse câteva întrebări şi-şi dădu singur răspuns: „Gândind la ce-a făcut pentru mine, dacă ar fi un hoț, l-aş scăpa? Sigur că da. Dar dacă ar fi un ucigaş, l-aş scăpa? Sigur că da. Dar pentru că e un om sfânt, îl voi scăpa? Sigur că da”.

Ca să-l țină ascuns în mânăstire era însă o problemă grea! În fața acestei încercări aproape himerice, Fauchelevent nu dădu înapoi;

nefiind decât un biet țăran din Picardia şi neavând alt îndreptar moral decât devotamentul, bunăvoința şi puțin din acea bătrână viclenie țărănească, pusă de rândul acesta în slujba unui gând generos, se hotărî să treacă peste opreliştile mânăstirii şi peste asprele reguli ale sfântului Benedict. Moş Fauchelevent era un bătrân care toată viața fusese un egoist şi care, la sfârşitul zilelor sale, şchiop, beteag, nemaiavând niciun rost pe lume, îşi făcu o plăcere din a fi recunoscător şi, văzând că poate săvârşi o faptă bună, se apucă de ea întocmai ca un om care, în clipa morții, ar da peste un pahar cu vin bun din care n-a gustat niciodată şi pe care l-ar bea cu sete. Am mai putea spune că aerul pe care-l respira de câțiva ani în mânăstire îi nimicise vechea personalitate şi sfârşise prin a-l face să simtă nevoia unei fapte bune, oricare ar fi fost ea.

Luă, prin urmare, hotărârea de a rămâne credincios domnului Madeleine.

L-am numit mai sus „un biet țăran din Picardia”. Denumirea e potrivită, dar nu e întreagă. La locul unde am ajuns cu povestirea de față, e necesar să vorbim puțin despre moş Fauchelevent. Era țăran, dar fusese notar comunal, ceea ce adăuga vicleniei sale îndemânarea de a căuta chichițe, iar simplității sale, puterea de pătrundere. Nereuşind din pricini diferite în afacerile sale, ajunsese din notar căruțaş şi salahor. Dar, cu toarte înjurăturile şi loviturile de bici pe care trebuia să le dea cailor, mai stăruia în el, după cât se pare, o rămăşiță din notarul comunal. Avea oarecare inteligență naturală; nu spunea nici „e mulți”, nici „ei face”; ştia să vorbească – lucru rar la țară; ceilalți țărani ziceau despre el: „Vorbeşte mai-mai ca un domn cu pălărie”. Fauchelevent făcea într-adevăr parte dintre cei pe care limbajul obraznic şi uşuratic al ultimului veac îi numea „jumătate-burghezi, jumătate-mârlani”, şi pe care porecla ce cădea din castel în colibă îi eticheta „o leacă țărănoi, o leacă târgoveți; sare şi piper”. Fauchelevent, deşi foarte încercat şi istovit de soartă, un fel de suflet îmbătrânit şi prăpădit, era totuşi foarte vioi şi binevoitor, însuşiri prețioase care-l împiedicau să fie om rău. Cusururile şi viciile sale, fiindcă nu fusese lipsit nici de ele, erau de suprafață; într-un cuvânt, fizionomia lui era dintre cele care plac observatorului. Chipul lui bătrân n-avea pe frunte niciuna din acele zbârcituri supărătoare care înseamnă răutate sau prostie.

Când se lumină de ziuă, după ce cugetase în fel şi chip, moş Fauchelevent deschise ochii şi-l văzu pe domnul Madeleine şezând pe grămada lui de paie şi privind-o pe Cosette cum dormea.

Fauchelevent se ridică în capul oaselor şi îi zise:

— Acum, fiindcă vă găsiţi aici, spuneţi-mi: cum veţi face ca să rămâneţi de-a binelea?

Vorbele acestea zugrăveau toată situaţia şi-l treziră pe Jean Valjean din visare.

Cei doi bătrâni începură să se sfătuiască.

— Mai întâi, zise Fauchelevent, nu trebuie să puneţi piciorul afară din odaia asta, nici dumneavoastră, nici fata. Un pas în grădină şi ne-am ars!

— Aşa e!

— Domnule Madeleine, zise din nou Fauchelevent foarte trist, una dintre surori e grav bolnavă. Din pricina asta n-o să ne prea ia nimeni în seamă. S-ar părea că biata fată trage să moară. I se fac rugăciunile de patruzeci de ceasuri. Toată mânăstirea e-n picioare. Toate se află în treabă. Sora care se stinge e sfântă. De fapt, toţi cei de-aici sunt nişte sfinţi. Singura deosebire dintre ele şi mine este că ele spun: „chilia noastră”, iar eu spun: „bordeiul meu”, O să se facă slujbă pentru maslu, pe urmă slujba îngropăciunii. Astăzi n-o să ne supere nimeni; pentru ce va fi mâine nu mai răspund.

— Totuşi, spuse Jean Valjean, cocioaba asta e vârâtă într-un intrând al zidului, ascunsă între ruine, înconjurată de copaci nu poate fi văzută din mânăstire.

— Şi eu mai spun şi altceva, că nicio călugăriţă nu se apropie vreodată de ea.

— Atunci?

Tonul întrebător al acestui „atunci” însemna: „Mi se pare că aş putea să rămân ascuns aici”. La această întrebare Fauchelevent răspunse:

— Mai sunt şi cele mici.

— Care cele mici? întrebă Jean Valjean.

Pe când Fauchelevent deschise gura ca să dea lămuriri, se auzi un sunet de clopot.

— A murit călugăriţa, spuse el. Acesta-i semnalul!

Şi-i făcu semn lui Jean Valjean să asculte.

Clopotul sună a doua oară.

— E semnalul care vesteşte moartea, domnule Madeleine. Clopotul va suna aşa la fiecare minut, timp de douăzeci şi patru de ceasuri, până ce trupul va fi scos din biserică. Vedeţi? Au ieşit să se joace. În timpul recreaţiilor e de ajuns să le scape o minge, pentru ca să alerge până aici şi, cu toate că n-au voie, caută şi răscolesc peste tot. Sunt

nişte draci, îngerii ăştia!

— Care anume? întrebă Jean Valjean.

— Fetele. V-ar descoperi numaidecât. Ar striga: „Ia uitați-vă! Un bărbat!...” Dar azi nu-i nicio primejdie. N-o să li se dea recreație. Toată ziua or să se facă numai rugăciuni. Auziți clopotul? Aşa cum v-am spus: o lovitură la fiecare minut. Semnalul morții.

— Am înțeles, moş Fauchelevent. Va să zică e şi un internat aici.

Şi Jean Valjean îşi spuse pentru el: „Am găsit şcoala potrivită pentru Cosette”.

Fauchelevent izbucni:

— La naiba! Fetele sunt fete! Cum ar mai ciripi în jurul dumneavoastră! Cum ar mai lua-o la goană! A fi bărbat, în mânăstirea asta, e totuna cu a fi atins de ciumă! Vedeți bine că mi-au legat un clopot de picior, ca unei fiare.

Jean Valjean era din ce în ce mai copleşit de gânduri. „Mânăstirea asta ne va salva”, şopti el. Apoi cu glas tare:

— Da, toată greutatea e să putem rămâne.

— Nu, zise Fauchelevent, greutatea e să puteți ieşi.

Jean Valjean simți că-i năvăleşte sângele în inimă.

— Să putem ieşi?

— Da, domnule Madeleine, ca să puteți intra aici din nou, trebuie mai întâi să ieşiți.

Şi după ce lăsă să treacă o lovitură de clopot, Fauchelevent adăugă:

— Nu trebuie să vă găsească aici. Pe unde-ați venit? Pentru mine ați căzut din cer, fiindcă vă cunosc, dar pentru călugărițe e neapărată nevoie să intrați pe poartă.

Deodată se auzi o împletire destul de complicată de sunete venind dintr-un alt clopot.

— A! zise Fauchelevent, sunt chemate maicile din sfat. Se duc la adunare. Se ține totdeauna sfat când moare una din ele. Cea de azi a murit când se lumina de ziuă. Aşa se moare aici de obicei: când se luminează de ziuă. N-ați putea să ieşiți pe unde-ați intrat? Mă rog, iertați-mă că vă întreb, pe unde ați intrat?

Jean Valjean se îngălbeni. Numai la gândul de a coborî din nou în strada aceea îngrozitoare începea să tremure. Să ieşi dintr-o pădure plină de tigri şi, odată ajuns afară, să te pomeneşti cu un prieten care te sfătuieşte să te întorci înapoi! Jean Valjean îşi închipuia că toată poliția răscoleşte mahalaua, agenții stau la pândă, peste tot santinele, brațe groaznice întinse ca să-l apuce de guler, poate chiar Javert

în colț la răspântie.

— Peste putință! zise el. Moş Fauchelevent, să presupunem că am căzut din cer cu adevărat!

— Nu e nevoie să mi-o mai spuneți. Bunul Dumnezeu v-o fi luat de mână ca să vă privească mai de-aproape şi pe urmă v-a dat drumul. Numai că voise, de bună seamă, să vă trimită într-o mânăstire de călugări şi s-a înşelat. Hait, alt semnal! E pentru portar, să se ducă să înştiințeze primăria, ca să vorbească cu medicul legist să vină să vadă pe moartă. Toate astea fac parte din formalitățile morții. Maicilor nu le prea place vizita asta. Un medic n-are nimic sfânt. Ridică vălul de pe față, ba câteodată ridică şi altceva. Ce repede l-au anunțat pe medic de data asta! Ce poate fi? Micuța dumneavoastră doarme mereu. Cum o cheamă?

— Cosette.

— E fata dumneavoastră? Îi sunteți, cum s-ar zice, bunic?

— Da.

— Ei n-o să-i fie greu să iasă de aici. Poarta de serviciu dă în curte. Bat şi portarul îmi deschide. Iau coşul meu în spate, cu mititica înăuntru. Ies. Moş Fauchelevent pleacă cu coşul; nimic mai firesc. Să-i spuneți fetei să stea liniştită. O să stea sub învelitoarea coşului. O s-o las, atât cât trebuie, la o prietenă bătrână, fructăreasă, în strada Chemin-Vert, care e surdă şi unde se află şi un pătuț. Am să-i strig portăresei în ureche că e o nepoată de-a mea şi s-o țină până mâine. După aceea, mititica o să se-ntoarcă împreună cu dumneavoastră. Pentru că o să vă ajut să veniți înapoi. Neapărat. Dar dumneavoastră cum o să ieşiți?

Jean Valjean dădu din cap.

— Să nu fiu văzut de nimeni, moş Fauchelevent. Asta-i problema. Găseşte un mijloc să mă scoți ca pe Cosette, într-un coş şi sub o țoală.

Fauchelevent îşi scărpină sfârcul urechii cu degetul mijlociu al mâinii stângi, semn de mare încurcătură.

Un al treilea semnal îl întrerupse.

— Pleacă medicul legist, zise Fauchelevent. S-a uitat şi a spus: „A murit! E-n regulă!” După ce medicul iscăleşte paşaportul pentru rai, dricarii trimit sicriul. Dacă e o maică, maicile îi pun giulgiul; dacă e o soră, giulgiul i-l pun surorile. Eu bat cuiele. Treaba asta face parte din îndatoririle mele de grădinar. Orice grădinar e şi puțin gropar. Moarta e aşezată într-o încăpere de jos a bisericii, care dă spre stradă şi în care, în afară de medicul legist, nu are voie să intre niciun bărbat. Pe ciocli şi pe mine nu ne pun în rândul bărbaților. Acolo bat

cuiele la sicriu. Cioclii vin să-l ia şi… mână birjar!… Aşa se pleacă în cer.

Aduc o ladă în care nu e nimic şi o scot cu cineva înăuntru. Iată ce va să zică o înmormântare.

De profundis.[1]

O rază de soare mângâia fața Cosettei, care deschisese puțin gura în somn şi părea un înger care bea lumină. Jean Valjean nu-şi mai lua ochii de la ea. Nu auzea ce spunea Fauchelevent.

Faptul că nu te ascultă nimeni nu e un motiv să taci. Bătrânul grădinar îşi urmă liniştit sporovăiala:

— Se sapă groapa la cimitirul Vaugirard. Se spune că au să închidă cimitirul ăsta Vaugirard. E un cimitir vechi, nu cunoaşte regulamentul, n-are uniformă şi o să fie scos la pensie. Păcat, că-i la îndemână! Am şi eu un prieten acolo, pe moş Mestienne, groparul. Călugărițelor de-aici li se face un hatâr; sunt duse la cimitir pe înnoptate. E o ordonanță a prefecturii anume pentru ele. Dar ce de întâmplări de ieri până azi! Sora Crucifixion a murit, iar moş Madeleine…

— E îngropat! zise Jean Valjean, zâmbind cu tristețe.

Fauchelevent îi întoarse vorba:

— La naiba! Dacă ai rămâne aici pentru totdeauna, ar fi întradevăr înmormântare.

Un al patrulea semnal răsună. Fauchelevent luă repede din cui genuncherul cu clopoței şi şi-l potrivi pe genunchi.

— De data asta e pentru mine. Mă cheamă maica stareță. Bine, să strâng mai repede catarama. Domnule Madeleine, să nu vă mişcați de-aici şi să aşteptați! S-a mai întâmplat ceva. Dacă vă e foame, aveți acolo vin, pâine şi brânză. Şi ieşi din bordei zicând: Vin! Vin îndată!

Jean Valjean îl văzu străbătând repede grădina, atât cât putea cu piciorul lui beteag, aruncându-şi ochii în treacăt spre pepenii lui.

În mai puțin de zece minute, moş Fauchelevent, al cărui clopoțel punea, în drumul lui, călugărițele pe goană, bătea încetişor la o uşă şi o voce blândă îi răspundea: „Pururea!” adică: „Intră!”

Era uşa vorbitorului destinat dinadins grădinarului pentru nevoile serviciului. Vorbitorul se afla lângă sala unde se țineau şedințele sfatului. Maica stareță stătea pe singurul scaun din vorbitor şi îl aştepta pe Fauchelevent.

---

[1] Prescurtare a începutului psalmului 129, zis al Penitenței: *De profundis clamavi…* (Strigat-am din adâncuri); psalmul exprimă căința şi se cântă la catolici în cursul înmormântării.

II – Fauchelevent în fața greutăților

A lua un aer preocupat şi grav e caracteristic, în împrejurări grele, pentru unii oameni şi pentru unele profesiuni, şi mai cu seamă pentru preoți şi călugări. În clipa în care Fauchelevent intra, această îndoită preocupare era întipărită pe figura stareței, care era acea încântătoare şi învățată domnişoară de Blemeur, maica Innocente, de obicei atât de voioasă.

Grădinarul o salută cu sfială şi rămase în pragul chiliei. Stareța, care învârtea între degete mătăniile, ridică ochii şi zise:

— A, dumneata eşti, moş Fauvent!

Această prescurtare fusese adoptată de întreaga mânăstire.

Fauchelevent salută din nou.

— Moş Fauvent, te-am chemat.

— Iată-mă, cuvioasă maică!

— Am de vorbit cu dumneata.

— Şi eu de asemenea, zise Fauchelevent cu o îndrăzneală de care se înfricoşa în sufletul lui, am ceva de spus cucernicei maici.

Stareța se uită la el.

— A, vrei să-mi faci o comunicare?

— O rugăminte.

— Ei bine, vorbeşte!

Unchiaşul Fauchelevent, fostul notar comunal, era dintre țăranii aceia cărora nu le lipseşte îndrăzneala. O oarecare neştiință mânuită cu îndemânare este o forță; nu te fereşti de ea şi te prinde. De peste doi ani de când locuia în mânăstire, Fauchelevent reuşise să-şi facă nume bun în comunitate. Totdeauna singur, văzându-şi de grădinăritul lui, n-avea nimic altceva de făcut decât să ştiricească ce se întâmplă. Departe cum era de toate acele femei cu văl care mergeau încoace şi-ncolo, nu vedea înaintea lui decât o perindare de umbre. Tot cercetându-le şi căutând să le înțeleagă izbutise să pună din nou carne omenească pe aceste fantome şi, pentru el, moartele acestea trăiau. Era ca un surd a cărui vedere se limpezeşte şi ca un orb al cărui auz se ascute. S-a silit să deosebească înțelesul fiecărui semnal şi a reuşit; astfel încât mânăstirea aceasta ciudată şi tăcută n-avea nimic ascuns pentru el; sfinxul îi şoptea la ureche toate tainele lui. Fauchelevent, ştiind totul, ascundea totul. Era dibăcia lui. Toată mânăstirea îl credea tâmpit. Mare merit în credință! Maicile din sfat îl prețuiau. Era un om curios, dar mut. Le inspira încredere. Afară de aceasta, era ordonat şi nu ieşea decât pentru nevoile vădite ale live-

zii şi ale grădinii de zarzavat. Această cumpătare în felul lui de a fi plăcea. Şi nu i-a fost uşor să facă pe doi oameni să flecărească: la mânăstire pe portar, cunoscând astfel multe amănunte de-ale vorbitorului; iar la cimitir pe gropar, aflând ciudăţeniile înmormântării. În felul acesta avea despre călugăriţe o îndoită cunoştinţă: una a vieţii şi alta a morţii. Dar el nu abuza de cele aflate. Comunitatea ţinea la el. Bătrân, şchiop, nevăzând nimic, poate şi puţin surd, ce de însuşiri! Ar fi fost greu de înlocuit.

În faţa cuvioasei stareţe, unchiaşul, cu siguranţa unuia care se ştie preţuit, începu o poliloghie ca la el, la ţară, destul de lungă şi de încurcată. Vorbi mult despre vârsta lui, despre, beteşugurile lui, despre povara anilor, numărând îndoit de aci-nainte pentru el, despre nevoile mereu sporite ale lucrului, despre mărimea grădinii, despre nopţile de veghe, ca ultima, spre exemplu, când a trebuit să acopere pepenii cu paie, ferindu-i de lumina lunii şi sfârşi prin a ajunge la următoarele: că avea un frate (stareţa tresări) – un frate care nu mai e tânăr (stareţa tresări din nou, dar tresări liniştitor) – că, dacă lucrul i s-ar îngădui, acest frate ar putea veni să-i ajute şi să locuiască cu el, că e foarte bun grădinar, că mânăstirea ar trage multe foloase de pe urma lui, mai multe chiar decât ar mai putea aduce el – că, de altfel, dacă fratele lui n-ar primi, el, ca mai în vârstă, simţindu-se neputincios şi neîndestulător la muncă, cu toată părerea de rău, ar fi nevoit să plece, că fratele lui avea o nepoată pe care ar aduce-o cu el, şi, care crescută aici în frica lui Dumnezeu poate – cine ştie? – într-o bună zi s-ar călugări.

Când sfârşi vorba, stareţa se opri din frământarea mătăniilor între degete şi-i spuse:

— Până diseară o să poţi găsi un drug mare de fier?

— Pentru ce vă trebuie?

— Ca pârghie.

— Da, preacuvioasă maică, răspunse Fauchelevent. Stareţa, fără să mai rostească o vorbă, se ridică, intră în camera de-alături, care era sala sfatului şi unde de bună seamă toate maicile „cu glas” se aflau adunate.

Fauchelevent rămase singur.

III – Maica Innocente

Trecuse aproape un sfert de ceas. Stareţa se întoarse şi se aşeză din nou pe scaun.

Atât stareța cât şi grădinarul păreau îngânduraţi. Vom reda cât mai exact convorbirea dintre ei.

— Moş Fauvent?

— Preacucernică maică?

— Cunoşti capela?

— Am acolo un colţişor al meu de unde ascult sfânta liturghie şi rugăciunile.

— Dar în strană n-ai stat niciodată, când ai avut de lucru?

— De vreo două-trei ori.

— Va trebui să ridici o piatră.

— Grea?

— Lespedea pardoselii de lângă altar.

— Piatra care acoperă cripta?

— Da.

— Pentru o treabă ca asta ar trebui doi bărbaţi.

— Maica Ascension, care face cât un bărbat, o să-ţi ajute.

— O femeie nu poate face niciodată cât un bărbat.

— Nu-ţi putem da decât o femeie ca să-ţi ajute. Face fiecare ce poate. Eu nu-l dispreţuiesc pe Merlonus Horstius pentru că nu ne dă decât trei sute şaizeci şi şapte de epistole de-ale sfântului Bernard, pe când dom Mabillon ne dă patru sute şaptesprezece.

— Nici eu.

— Să fim vrednici a lucra fiecare după puterile noastre. Mânăstirea nu e un şantier.

— Iar o femeie nu e un bărbat. Fratele meu e un om voinic.

— O să ţi se dea şi o pârghie.

— E singurul soi de cheie care se potriveşte la astfel de porţi.

— Piatra are un belciug.

— O să trec drugul prin el.

— Lespedea e aşezată în aşa fel încât poate fi întoarsă pe muchie.

— Prea bine, cucernică maică. Am să deschid cripta.

— Cele patru maici din cor vor fi de faţă.

— Şi după ce vom deschide cripta?

— Va trebui s-o acoperi din nou.

— Asta-i tot?

— Nu.

— Aştept ordinele dumneavoastră, preacucernică maică.

— Fauvent, avem încredere în dumneata.

— Sunt pus aici ca să nu mă dau înapoi de la nimic.

— Şi ca să nu vorbeşti nimic.

— Da, preacucernică maică.
— Aşadar, după ce vei deschide cripta…
— O închid la loc.
— Dar mai înainte…
— Mai înainte ce, preacucernică maică?
— Va trebui să cobori… ceva înăuntru.
Urmă o scurtă tăcere. Tremurul buzelor stareței părea să arate nehotărâre. Apoi stareța spuse:
— Moş Fauvent!
— Preacucernică maică?
— Ştii că azi-dimineață a murit o maică.
— Nu.
— Cum. N-ai auzit clopotul?
— Nu s-aude până în fundul grădinii.
— Adevărat?
— Abia dacă bag de seamă când mă sunați pe mine.
— A murit când se lumina de ziuă.
— Şi pe urmă, azi-dimineață vântul nu bătea înspre grădină.
— Maica Crucifixion, o preafericită.
Stareța tăcu, buzele i se mişcară câteva clipe, ca şi cum s-ar fi rugat în gând, apoi urmă:
— Acum trei ani, o jansenistă[2], doamna de Bethune, s-a convertit numai văzând-o pe maica Crucifixion cum se ruga.
— A, da, acum aud clopotul, preacucernică maică.
— Maicile au dus-o în camera moartelor, care dă în biserică.
— Ştiu.
— Afară de dumneata, niciun bărbat nu poate şi nu trebuie să intre în odaia aceea. Bagă bine de seamă! Atât ar mai lipsi: să intre un bărbat în camera moartelor!
— Zău că da.
— Cum?
— Zău că da.
— Ce tot spui?
— Zic: zău că da.
— Zău că da – ce?
— Preacurată maică, eu nu zic: „Zău că da – ce”, eu zic: „Zău că da!”

[2] O adeptă a lui Jansenius, episcop olandez (1585—1638), care a formulat o doctrină ce tinde la limitarea liberului arbitru şi a predestinării.

— Nu te-nțeleg. De ce spui „zău că da”?
— Ca să zic ca dumneavoastră, preacucernică maică.
— Dar eu n-am spus: „Zău că da”.
— N-ați spus, dar am spus-o eu, ca să zic ca dumneavoastră.
În clipa aceea bătu ora nouă.
— În ceasul al nouălea al dimineții şi în orice alt ceas, lăudate şi slăvite fie preasfintele daruri ale altarului! zise stareța.
— Amin! zise Fauchelevent.
Ceasul bătuse la timp, retezându-l scurt pe „zău că da!”
Altminteri, poate că stareța şi Fauchelevent n-ar mai fi ieşit niciodată din încurcătură.
Fauchelevent îşi şterse fruntea.
Stareța îngână iarăşi ceva foarte încet, de bună seamă o rugăciune, apoi ridică glasul.
— În viață, maica Crucifixion a convertit necredincioşi; după moarte o să facă minuni.
— O să facă! răspunse Fauchelevent, potrivindu-şi vorba după a stareței, ca să n-o mai scrântească din nou.
— Moş Fauvent, pentru comunitate maica Crucifixion a fost o binecuvântare. Desigur, nu-i este dat oricui să moară cum a murit cardinalul de Bérule slujind sfânta liturghie şi să-şi dea sufletul rostind cuvintele: *Hanc igitur oblationem*[3]. Dar, fără să aibă parte de atâta fericire, maica Crucifixion a avut o moarte binecuvântată. Şi-a păstrat cunoştința până în clipa cea din urmă. Vorbea când cu noi, când cu îngerii. Ne-a împărtăşit ultimele ei dorințe. Dacă dumneata ai avea mai multă credință şi dacă ai fi putut să pătrunzi în chilia ei, ți-ar fi lecuit piciorul numai atingându-l. Zâmbea. Se vedea că învia întru Domnul. În sfârşitul ei se simțea raiul.
Fauchelevent crezu că ascultă sfârşitul unei predici.
— Amin, zise el.
— Moş Fauvent, trebuie să împlinim voia morților.
Stareța înşiră câteva boabe pe firul mătăniilor. Fauchelevent tăcea. Apoi continuă:
— Am întrebat în privința aceasta mai multe fețe bisericeşti care ostenesc cu rodnicie întru Domnul, şi au deprinderea celor sfinte.
— Preacucernică maică, dangătul clopotului se aude mult mai bine de-aici decât din grădină.
— De altminteri, e mai mult decât o moartă: e o sfântă.

---

[3] *Iată darul* – cuvinte din messa catolică.

— Ca şi dumneavoastră, preacucernică maică.

— De douăzeci de ani dormea în coşciugul ei, cu învoirea pe care i-o dăduse anume sfântul nostru părinte Pius al VII-lea.

— Cel care l-a încoronat pe împ… Buonaparte.

Pentru un om isteț ca Fauchelevent, amintirea acestui nume era nepotrivită. Din fericire, stareța, cufundată în gândurile ei, nu-l auzi. Ea urmă:

— Moş Fauvent!

— Preacucernică maică?

— Sfântul Diodor, arhiepiscopul Capadochiei, a lăsat să se scrie pe mormântul său numai acest cuvânt: *acarus*, care înseamnă vierme. Aşa s-a făcut. Este adevărat?

— Da, preacucernică maică.

— Preafericitul Mezzocane, starețul de la Aquila, a voit să fie îngropat sub o spânzurătoare. Aşa s-a făcut.

— E-adevărat.

— Sfântul Terențiu, episcop de Port, oraş aşezat la vărsarea Tibrului în mare, a cerut să i se sape pe piatră semnul care se pune la groapa paricizilor, nădăjduind astfel că trecătorii îi vor scuipa mormântul. I s-a făcut voia. Trebuie să îndeplinim dorințele celor morți.

— De bună seamă.

— Trupul lui Bernard Guidonis, născut în Franța, lângă Roche-Abeille, a fost aşezat, precum hotărâse el şi împotriva voinței regelui Castiliei, în biserica dominicanilor din Limoges, cu toate că Bernard Guidonis fusese episcop de Tuy în Spania. Se putea împotrivi cineva?

— Nicidecum, preacucernică maică.

— Faptul este adeverit de Plantavit de la Fosse. Stareța mai numără câteva boabe de mătănii. Apoi spuse: Moş Fauvent, maica Crucifixion va fi îngropată în coşciugul în care dormea de douăzeci de ani.

— Aşa se cuvine.

— Va fi o prelungire a somnului ei.

— Atunci va trebui s-o punem în coşciugul acela?

— Da.

— Şi vom lăsa la o parte sicriul pompelor funebre?

— Chiar aşa.

— Sunt la ordinele preacucernicei comunități.

— Cele patru maici din cor te vor ajuta.

— Ca să bat în cuie sicriul? N-am nevoie de ele.

— Nu. Să-l cobori.

— Unde?
— În criptă.
— Care criptă?
— Cripta de sub altar.
Fauchelevent avu o tresărire.
— Cripta de sub altar?
— De sub altar.
— Dar…
— Ți se va da un drug de fier.
— Da, dar…
— Vei ridica lespedea trecând drugul prin belciug.
— Dar…
— Trebuie să împlinim voia morților. Cea din urmă dorință a maicii Crucifixion a fost s-o îngropăm în cripta de sub altarul capelei, să nu fie aşezată în pământ lumesc, ci să rămână şi după moarte acolo unde s-a rugat în timpul vieții. Ne-a cerut; ne-a poruncit acest lucru.
— Dar e un lucru oprit.
— Oprit de oameni, dar ordonat de Dumnezeu.
— Dar dacă se află?
— Avem încredere în dumneata.
— O, eu sunt o piatră din zidul dumneavoastră!
— Sfatul s-a adunat. Maicile din sfat, cărora le-am cerut părerea şi care continuă să delibereze, au hotărât ca maica Crucifixion să fie îngropată, aşa cum a dorit, în coşciugul ei, sub altarul nostru. Închipuie-ți şi dumneata, moş Fauvent, dacă se vor săvârşi aici minuni, ce mărire întru Domnul pentru comunitate! Minunile răsar din morminte.
— Preacucernică maică, dar dacă agenții serviciului de salubritate…
— Sfântul Benedict al II-lea s-a împotrivit lui Constantin Pogonat,[4] hotărându-şi singur locul de înmormântare.
— Totuşi comisarul de poliție…
— Chonodmaire, unul din cei şapte regi germani care au pătruns în Galia în timpul imperiului lui Constantin, a recunoscut pe deplin dreptul călugărilor de a fi îngropați în biserică, sub altar.
— Dar inspectorul prefecturii…
— În fața crucii lumea nu mai înseamnă nimic. Martin, cel de-al

[4] Primul a fost papă, celălalt împărat bizantin – ambii în secolul al VI-lea.

unsprezecelea general al călugărilor certosani[5], a dat ordinului său următoarea lozincă: *Stat crux, dum volvitur orbis*[6].

— Amin! zise Fauchelevent, care izbutea în felul acesta să iasă din încurcătură ori de câte ori auzea vorbindu-se latineşte.

Cel care a tăcut vreme îndelungată se mulţumeşte cu orice ascultători. În ziua când a ieşit din închisoare, copleşit de dilemele şi de silogismele frământate acolo, Gymnastoras[7] s-a oprit în faţa primului pom pe care-l întâlni în calea lui, îi ţinu o cuvântare şi-şi dădu toată silinţa să-l convingă. Stareţa, deprinsă cu zăgazurile tăcerii, răzbită de nevoia de a da drumul gândurilor care-o năpădeau, se ridică de pe scaun şi lăsă să-i ţâşnească vorbele ca năvala unui stăvilar deschis:

— La dreapta mea îl am pe Benedict, iar la stânga pe Bernard. Cine a fost Bernard? A fost cel dintâi stareţ de la Clairvaux. Fontanes din Burgundia e un ţinut blagoslovit, fiindcă l-a văzut născându-se. Pe tatăl lui îl chema Técelin, iar pe maică-sa Alèthe. A pornit din Cîteaux, ca să ajungă la Clairvaux; a fost hirotonisit stareţ de către episcopul Guillaume de Champeaux din Châlons-sur Saône; a avut şapte sute de ucenici şi a întemeiat o sută şaizeci de mânăstiri; a înfrânt pe Abeilard la sinodul din Sens, în 1140, şi pe Pierre de Bruys[8], pe discipolul acestuia, Henry, şi un alt soi de rătăciţi cărora li se spunea „apostolici”; l-a înfruntat pe Arnauld din Brescia[9], l-a răpus pe călugărul Raoul, omorâtor al evreilor; a ţinut în frâu, în 1148, sinodul din Reims; a făcut să fie osândit Gilbert de la Porée[10], episcop de Poitiers, a făcut să fie osândit Eon de l’Etoile[11], a pus, capăt neînţelegerilor dintre prinţi; l-a îndrumat pe rege Ludovic cel Tânăr[12], l-a

[5] Călugări dintr-un cin catolic subordonat benedictinilor, înfiinţat la sfârşitul secolului al XI-lea în Burgundia franceză.

[6] Crucea rămâne, în timp ce lumea trece (lat.).

[7] Retor grec din perioada alexandrină.

[8] Provansal din secolele XI-XII, precursor al reformei religioase, predica reîntoarcerea la creştinismul primitiv, condamnând clericalismul şi monarhismul. A fost ars pe rug în 1126 ca eretic.

[9] Reformator religios şi politic italian din secolul al XII-lea. A provocat o revolta la Roma împotriva papei, dar a fost înfrânt şi ucis.

[10] Teolog scolastic francez din secolul al XII-lea, condamnat de către Conciliul din Reims, prezidat de papa Eugen al III-lea.

[11] Reformator religios breton din secolul al XII-lea. Învăţătura sa, pronunţat anticlericală, a dus la condamnarea lui de către Conciliul din Reims.

[12] Altă denumire a lui Ludovic al VII-lea, rege al Franţei de la 1137 la

sfătuit pe papa Eugen al III-lea, a orânduit Templul[13], a predicat pentru cruciadă, a făcut în viața sa două sute cincizeci de minuni, dintre care treizeci şi nouă într-o singură zi. Cine a fost Benedict? A fost patriarhul din Monte-Casino; cel de-al doilea ctitor al sfințeniei mânăstireşti; Vasile al Apusului[14]; ordinul pe care l-a întemeiat a dat patruzeci de papi, două sute de cardinali, cincizeci de patriarhi, o mie şase sute de arhiepiscopi, patru mii şase sute de episcopi, patru împărați, douăsprezece împărătese, patruzeci şi şase de regi, patruzeci şi una de regine, trei mii şase sute de sfinți canonizați, şi dăinuieşte de o mie patru sute de ani. De o parte sfântul Bernard, de alta agentul serviciului salubrității! De o parte sfântul Benedict, de alta inspectorul serviciului gunoaielor! Statul, serviciul gunoaielor, pompele funebre, regulamentele, administrația, ştim noi prea bine ce înseamnă asta! Primul trecător s-ar revolta văzând cum se poartă cu noi. Nu ni se dă voie nici măcar să dăruim țărâna noastră lui Isus Hristos! Salubritatea dumitale e o născocire revoluționară. Dumnezeu subordonat comisarului de poliție – iată veacul nostru! Nici un cuvânt, Fauvent!

Sub duşul acesta, Fauchelevent nu prea se simțea bine. Stareța continuă:

— Nimeni nu poate pune la îndoială dreptul mânăstirii de a hotărî asupra înmormântărilor. Numai fanaticii şi rătăciții sunt în stare să-l tăgăduiască. Trăim vremuri de groaznică tulburare. Nu ştim ceea ce trebuie să cunoaştem şi cunoaştem ceea ce nu trebuie ştiut. Suntem josnici şi fără credință. Sunt oameni în vremea noastră care nu fac nicio deosebire între marele sfânt Bernard şi Bernard zis „al săracilor catolici”, un oarecare preot, altminteri cumsecade, care a trăit prin veacul al XIII-lea. Alții păcătuiesc până-ntr-atât, încât pun eşafodul lui Ludovic al XVI-lea alături de crucea lui Isus Hristos. Ludovic al XVI-lea n-a fost decât rege. Să ne temem de Dumnezeu! Nu

---

1180.

[13] E vorba de ordinul templierilor, înființat în 1118 în Palestina, alcătuit mai ales din francezi; era monahal şi militar totodată. Misiunea sa era să apere Palestina de arabi. După recucerirea Ierusalimului de către arabi (sfârşitul secolului al XII-lea) s-a retras în Franța, unde poseda bogății imense.

[14] Benedict, creatorul ordinului călugăresc catolic, al benedictinilor, a îndeplinit în biserica apuseană un rol asemănător cu al lui Vasile, zis cel Mare, episcop de Cesaria (Asia Mică, secolul al IV-lea), în biserica creştină din răsărit, unde se numără printre fondatorii vieții monahale.

mai există nici drept nici nedrept. Cunoaştem numele lui Voltaire, dar l-am uitat pe al lui César de Bus[15]. Totuşi Cesar de Bus a fost un preafericit, iar Voltaire un păcătos. Cardinalul de Périgord[16], cel din urmă arhiepiscop, nu ştia nici măcar că Charles de Gondren i-a urmat lui Bérrulle. François Bourgoin lui Gondren, Jean François Sénault lui Bourgoin şi părintele de Sainte-Marthe lui Jean François Sénault[17]. Numele părintelui Coton e cunoscut, nu pentru că a fost printre cei care au sprijinit întemeierea oratoriului, ci pentru că i-a dat prilej regelui hughenot Henric al IV-lea să mai născocească o înjurătură[18]. Sfântul François de Sales[19] plăcea oamenilor din lumea bună fiindcă era meşter în a măslui cărțile de joc. Se ridică unii împotriva religiei. De ce? Pentru că au existat preoți păcătoşi, pentru că Sagittaire, episcop de Gap, era fratele lui Salone, episcop de Enbrun, şi pentru că amândoi l-au urmat pe Momol. Ce însemnătate au toate acestea? Împiedicatu-l-au pe Martin de Tours[20] să fie sfânt şi să fi dat jumătate din mantia sa unui sărac? Sfinții sunt prigoniți. Închidem ochii în fața adevărurilor. Ne-am obişnuit cu bezna. Cele mai sălbatice animale sunt cele oarbe. Nimeni nu se gândeşte la osânda veşnică. O, lume păcătoasă! „În numele regelui”, înseamnă azi „în numele revoluției”. Nu mai ştim ce datorăm nici celor vii, nici celor morți. E oprit să mori ca un sfânt. Înmormântarea a ajuns o chestiune de administrație. E-ngrozitor! Sfântul Leon al II-lea[21] a scris anume do-

---

[15] Feudal francez din secolul al XVI-lea, care după o viată agitată s-a călugărit. A înființat, în scopuri de propagandă catolică, ordinul „Fraților doctrinei creştine”.

[16] *Cardinalul de Périgord*, numit Alexandre de Talleyrand-Périgord, rudă a cunoscutului ministru de externe al lui Napoleon. A fost arhiepistop al Parisului pe vremea restaurației.

[17] *Gondren, Bourgoin, Sénault* etc. - superiori ai ordinului oratorienilor, din Franța (secolul al XVII-lea) după cardinalul de Bérulle.

[18] *Pierre Coton*, iezuit francez (1564—1626), confesorul lui Henric al IV-lea şi al lui Ludovic al XIII-lea. Se spune că, mustrându-l într-o zi pe Henric al IV-lea pentru că, ori de câte ori voia să înjure, exclama: „Jarnidieu!” (*Je renie Dieu*), îi propuse să înlocuiască această exclamație cu „Jarnicoton!” (*Je renie Coton*). Adică, în loc de: „Îl tăgăduiesc pe dumnezeu!”, „Îl tăgăduiesc pe Coton!”. Varianta plăcu regelui şi înjurătura ajunse la modă.

[19] Episcop francez din secolele XVI-XVII.

[20] Prelat gallo-roman din secolul al IV-lea, cunoscut pentru actele sale de caritate.

[21] Papă la sfârşitul secolului al VII-lea; exarhul (locțiitorul împăratului

uă scrisori, una lui Pierre Notaire şi alta regelui vizigoților, pentru a combate şi a înlătura autoritatea exarhului[22] şi atotputernicia împăratului în toate cele privitoare la morți. Gautier, episcop de Châlons, i-a ținut piept în privința aceasta lui Othon, duce de Burgundia. Vechea magistratură a respectat aceste drepturi. Altădată ne rosteam cuvântul nostru chiar în treburile lumeşti. Starețul din Cîteaux, comandantul ordinului, era consilier de drept în parlamentul Burgundiei. Facem ce vrem cu morții noştri. Însuşi trupul sfântului Benedict nu se află oare în Franța, la mânăstirea din Fleury, căreia i se spune Saint-Benoît-sur-Loire, cu toate că el a murit în Italia, la Monte-Casino, într-o sâmbătă, în ziua de 21 a lunii martie din anul 543? Toate astea nu se pot tăgădui. Mi-e silă de fanatici, îi urăsc pe stareți, mi-e scârbă de eretici, dar aş dispreţui şi mai mult pe cel care ar susține că n-am dreptate. E de-ajuns să citim pe Arnoul Wion, Gabriel Celin, Trithème, Maurolicus şi pe părintele Luc d'Achery[23].

Stareța răsuflă o dată, pe urmă se întoarse spre Fauchelevent:

— Ne-am înțeles, moş Fauvent?

— Ne-am înțeles, preacucernică maică.

— Putem să ne bizuim pe dumneata?

— Voi face tot ce-mi cereți.

— Prea bine.

— Sunt preasupusul servitor al mânăstirii.

— Aşa rămâne. Dumneata o să închizi coşciugul. Surorile au să-l ducă în capelă. Se va face slujba morților. Pe urmă ne vom întoarce în mânăstire. Între orele unsprezece şi miezul nopții o să vii cu drugul de fier. Totul se va petrece în cea mai mare taină. În capelă nu vor fi decât cele patru maici din cor, maica Ascension şi dumneata.

— Şi sora de la stâlp.

— Ea n-o să ridice ochii.

— Dar o să audă.

— N-o să asculte. De altminteri, ce ştie mânăstirea, lumea nu va afla. După o altă clipă de tăcere, stareța urmă: Scoate-ți clopoțelul!, N-are nici un rost ca sora de lângă stâlp să ştie că eşti în capelă.

— Preacucernică maică!

— Ce mai e, moş Fauvent?

— Medicul morților şi-a făcut vizita?

---

combătut) este cel din Ravena, care administra pe atunci posesiunile bizantine din Italia: vizigoții, popor germanic, înființaseră un regat în Spania.

[22] Împuternicitul pentru Italia şi Africa al împăraților din Bizanț.

[23] Teologi benedictini din ultima perioadă a evului mediu.

— O s-o facă azi la orele patru. S-a sunat clopotul pentru chemarea medicului morților. Dar dumneata n-auzi niciun semnal?
— Nu aud decât cel care sună pentru mine.
— Aşa şi trebuie, moş Fauvent.
— Preacucernică maică, o să fie nevoie de o pârghie de cel puțin şase picioare.
— De unde s-o iei?
— Unde sunt gratii se găsesc şi drugi de fier. Ştiu eu un morman întreg de fiare vechi în fundul grădinii.
— Nu uita: cam la trei sferturi de ceas înainte de miezul nopții.
— Preacucernică maică…
— Ce mai e?
— Dacă o să mai aveți vreodată treburi grele, să ştiți că am un frate voinic ca un turc!
— Să lucrezi cât mai iute cu putință!
— Eu nu prea pot merge iute. Sunt beteag. De aceea mi-ar fi trebuit un ajutor. Sunt şchiop.
— A fi şchiop nu-i un neajuns; poate fi chiar o binecuvântare. Împăratul Henric al II-lea, care a luptat împotriva falsului papă Grigore şi l-a aşezat din nou pe scaun pe Benedict al VII-lea, are două nume: cel sfânt şi cel şchiop.
— E bine să ai două nume, murmură Fauchelevent, care, în realitate, era cam tare de urechi.
— Cred, moş Fauvent, că n-o să fie nevoie de o oră întreagă. Nu e prea mult. Să fii lângă sfântul altar cu drugul de fier pe la ceasurile unsprezece. Slujba începe la miezul nopții. Totul trebuie să fie gata cu un sfert de ceas mai înainte.
— Voi face totul ca să dovedesc comunității sârguința mea. S-a făcut. Am să bat sicriul în cuie. La ora unsprezece fix am să fiu la capelă. Vor fi acolo maicile din cor, va fi şi maica Ascension. Doi bărbați ar isprăvi mai repede. Dar n-are a face! O să aduc pârghia. Vom deschide cripta, vom coborî sicriul şi vom închide cripta la loc. După care n-o să rămână nici o urmă. Autoritățile nu vor bănui nimic. Preacucernică maică, e bine aşa?
— Nu.
— Dar ce mai e?
— Mai e sicriul gol.
Urmară câteva clipe de tăcere. Fauchelevent se gândea. Stareța se gândea.
— Ce ne facem cu sicriul, moş Fauvent?

— Să-l îngropăm.
— Gol?

Altă clipă de tăcere. Fauchelevent făcu cu mâna stângă un gest ca pentru a alunga un gând tulburător.

— Preacucernică maică, am să bat eu însumi în cuie sicriul, în odaia de jos a bisericii; nimeni, afară de mine, nu poate intra acolo; şi-am să acopăr sicriul cu giulgiul.

— Da, dar când îl vor aşeza în dric şi când îl vor coborî în groapă, cioclii au să-şi dea seama că e gol.

— Ei, al dr…! exclamă Fauchelevent.

Stareța porni să-şi facă semnul crucii şi se uită țintă la grădinar: „…acului!” îi rămase acestuia în gât. Se grăbi să ticluiască ceva, ca să i se uite înjurătura.

— Preacucernică maică, o să pun pământ în sicriu. În felul acesta o să se creadă că e un om în el.

— Ai dreptate. Pământ sau om e-acelaşi lucru. Prin urmare, o să ai grijă şi de sicriul gol.

— Puteți să vă bizuiți pe mine.

Fața stareței, tulburată şi întunecată până atunci, se însenină. Îi făcu lui Fauchelevent semnul cu care de obicei superiorul îi îngăduie celui inferior să plece. Fauchelevent porni spre uşă. În clipa când era gata să iasă, stareța ridică uşor glasul:

— Sunt mulțumită de dumneata, moş Fauvent. Mâine, după înmormântare, să mi-l aduci pe fratele dumitale şi spune-i să vină şi cu fata.

IV – În care Jean Valjean pare să-l fi citit pe Austin Castillejo[24]

Pasul şchiopului e ca uitătura chiorului: nu ajunge prea repede la țintă. Nu numai atât, dar Fauchelevent se zăpăcise de-a binelea. I-a trebuit aproape un sfert de ceas să se întoarcă la maghernița lui din grădină. Cosette se trezise din somn. Jean Valjean o aşezase lângă foc. În clipa când intră Fauchelevent, Jean Valjean îi arăta pe perete atârnat coşul de nuiele al grădinarului, şi-i spunea:

— Ia seama la ce-ți spun, micuța mea Cosette. O să trebuiască să plecăm din casa asta, dar o să venim înapoi şi o s-o ducem foarte bine. Moşneagul care locuieşte aici o să te poarte în spate în coşul

---

[24] Călugăr spaniol, biograf al lui Carol Quintul (secolul al XVI-lea).

acela. O să mă aştepţi la o cucoană. Am să vin să te iau. Şi, mai ales dacă nu vrei ca Thénardiera să pună iar mâna pe tine, să fii cuminte şi să nu scoţi o vorbă!

Cosette dădu din cap cu seriozitate.

La zgomotul pe care-l făcu Fauchelevent împingând uşa, Jean Valjean se întoarse:

— E bine?

— E-n regulă şi nu prea! zise Fauchelevent. Am voie să vă aduc în mânăstire; dar înainte de a intra trebuie să vă scot afară. Aici se încurcă treaba. Cu mititica e uşor.

— O iei cu dumneata?

— Dar o să tacă?

— De asta răspund eu.

— Dar cu dumneata ce facem, domnule Madeleine? Şi, după o tăcere plină de îngrijorare, Fauchelevent exclamă: O să ieşi, la urma urmei, pe unde ai intrat!

Jean Valjean se mulţumi să răspundă ca şi întâia dată:

— Cu neputinţă!

Fauchelevent, vorbind mai mult pentru el însuşi decât pentru Jean Valjean, îngăimă:

— Mai e ceva care mă frământă. Am spus c-o să pun pământ. Dar mă gândesc că pământ în locul unui trup n-o să se prea potrivească, n-o să meargă, o să alunece, o să se mişte. Oamenii au să bage de seamă. Înţelegeţi, domnule Madeleine, autorităţile au să observe.

Jean Valjean îl privi drept în ochi, crezând că aiurează.

Fauchelevent continuă:

— Cum dra... cum o să ieşiţi de aici? Trebuie să ne grăbim, pentru că mâine vreau să vă aduc înapoi. Stareţa vă aşteaptă.

Fauchelevent îl lămuri pe Jean Valjean că îngăduinţa pe care o obţinuse era răsplata unui serviciu pe care-l făcea comunităţii; că era una din îndatoririle lui să ia parte la înmormântări, că el bătea în cuie sicriele şi-l ajuta pe gropar la cimitir. Călugăriţa care murise de dimineaţă ceruse să fie aşezată în sicriul care-i slujise drept culcuş şi îngropată în cripta de sub altarul capelei. Ordinele poliţiei se împotriveau, dar era vorba de o moartă căreia nu i se putea refuza nimic. Stareţa şi maicile din sfat se socoteau datoare să împlinească dorinţa răposatei. El, Fauchelevent, o să bată în cuie sicriul, în chilie, o să ridice lespedea, şi o s-o coboare pe moartă în criptă. Drept răsplată, stareţa primea în mânăstire pe fratele lui ca grădinar, şi pe nepoata lui ca elevă. Fratele era domnul Madeleine, iar nepoată-sa era

Cosette. Stareța îi spusese să vină cu fratele lui a doua zi, pe-nserate, după înmormântarea sicriului gol în cimitir. Dar cum era să-l aducă pe domnul Madeleine de-afară, dacă domnul Madeleine se afla în mânăstire? Asta era prima încurcătură. Şi pe urmă, mai era şi altă încurcătură: sicriul gol.

— Despre ce sicriu gol e vorba? întrebă Jean Valjean.

— Sicriul administrației.

— Care sicriu, care administrație?

— Uite cum e: moare o călugăriță. Vine doctorul municipalității şi spune: „A murit o călugăriță!” Cârmuirea trimite un sicriu. A doua zi trimite un dric şi ciocli care să ia sicriul şi să-l ducă la cimitir. Vin cioclii, ridică sicriul şi nu găsesc în el nimic.

— Pune ceva înăuntru.

— Un mort? Nu-l am.

— Nu ai.

— Atunci ce?

— Un om viu.

— Pe cine?

— Pe mine! zise Jean Valjean.

Fauchelevent, care se aşezase, sări în picioare ca şi cum o pocnitoare ar fi făcut explozie sub scaunul lui.

— Pe dumneavoastră?

— De ce nu?

Jean Valjean avea unul din rarele lui zâmbete, care i se potriveau ca o rază de lumină pe un cer de iarnă.

— Ți-aduci aminte, Fauchelevent, că mi-ai spus: „A murit maica Crucifixion!” iar eu am adăugat: „Şi a fost îngropat domnul Madeleine”. Aşa o să se întâmple.

— Ei, asta-i bună! Dumneavoastră glumiți, nu vorbiți serios.

— Ba foarte serios. Nu trebuie să ies de aici?

— Fără îndoială.

— Nu ți-am spus să găseşti şi pentru mine un coş şi o învelitoare?

— Ei bine?

— Coşul o să fie de brad, iar învelitoarea o pânză neagră.

— Mai întâi, că o să fie albă. Călugărițele sunt îngropate în alb.

— Fie şi pânză albă.

— Domnule Madeleine, dumneavoastră nu sunteți un om ca toți ceilalți.

Asemenea născociri năstruşnice, născute de închipuirea sălbatică a unui fost ocnaş, desprinzând pe Fauchelevent din atmosfera paşni-

că în care trăia şi răvăşindu-i ceea ce numea el „mărunta roboteală a mânăstirii”, îi pricinuiau o zăpăceală asemănătoare cu a trecătorului care ar vedea o pasăre de mare pescuind în apa de ploaie strânsă la marginea trotuarului străzii Saint-Denis.

Jean Valjean continuă:

— Totul e să ies de aici fără să fiu văzut. Sicriul gol ar fi un mijloc. Dar mai întâi, lămureşte-mă cum au să se petreacă lucrurile. Unde-i sicriul?

— Cel gol?

— Da.

— E jos, în sala care se cheamă a moartelor. E aşezat pe două capre de lemn şi e învelit cu un giulgiu.

— Ce lungime are sicriul?

— Şase picioare.

— Cum e sala moartelor?

— O încăpere de la parter, cu o fereastră zăbrelită dând înspre grădină, şi care se închide pe dinafară cu un oblon Sunt două uşi: una care dă spre mânăstire, cealaltă spre biserică.

— Care biserică?

— Biserica din stradă; biserica pentru lumea din afară.

— Ai cheile celor două uşi?

— Nu. Am numai cheia uşii dinspre mânăstire; cheia uşii care dă spre biserică o ține portarul.

— Când va deschide portarul uşa aceasta?

— Numai când vin cioclii să ia sicriul. După ce au scos sicriul, încuie uşa din nou.

— Cine bate în cuie sicriul?

— Eu.

— Cine-l înfăşoară în giulgiu?

— Eu.

— Le faci pe toate singur?

— Niciun alt bărbat, afară de medicul poliției, nu poate pătrunde în sala moartelor. Stă scris pe perete.

— La noapte, când toată mânăstirea va dormi, ai putea să mă ascunzi în camera aceea?

— Nu. Dar v-aş putea ascunde într-o odăiță întunecoasă care dă în sala moartelor, unde-mi păstrez uneltele de săpat; odăița e în grija mea şi cheia o țin eu.

— La ce oră va veni mâine dricul să ia sicriul?

— Cam pe la trei după-amiază. Înmormântarea se face în cimiti-

rul Vaugirard, puțin înainte de căderea nopții. Nu mai curând.

— O să stau ascuns în odăița dumitale cu uneltele toată noaptea şi dimineața următoare. Dar ce fac cu mâncarea? O să mi se facă foame.

— O să v-aduc eu cele trebuincioase.

— Ai putea să vii pe la ora două să mă închizi în sicriu?

Fauchelevent se dădu înapoi, trosnindu-şi degetele.

— Dar e cu neputință!

— Ei, asta-i! Să iei un ciocan şi să bați nişte cuie într-o scândură?

Repetăm că ceea ce i se părea lui Fauchelevent de necrezut, pentru Jean Valjean era ceva foarte simplu. Jean Valjean trecuse prin situații şi mai grele. Cine a fost închis cunoaşte meşteşugul de a se face atât de mic, cât îngăduie spațiul evadării. Prizonierul simte nevoia de a fugi, aşa cum bolnavul e supus crizei care-l tămăduieşte sau îl răpune. Evadarea înseamnă vindecare. Ce nu face omul ca să se vindece? Să se lase închis şi dus într-o ladă, ca un colet, să trăiască mai multă vreme într-o cutie, să respire într-un loc lipsit de aer, făcând economie de respirație ceasuri întregi, să ştie să se înăbuşe fără să moară – toate acestea făceau parte din tristele îndemânări ale lui Jean Valjean.

De altfel, viclenia aceasta de ocnaş, a unui sicriu cu un om viu într-însul, a fost folosită şi de un împărat. Dacă trebuie să-i dăm crezare călugărului Austin Castillejo, acesta a fost mijlocul de care s-a folosit Carol Quintul[25] ca s-o aducă pe doamna Plombes în mânăstirea Saint-Just şi pe urmă s-o scoată, atunci când, după renunțarea lui la tron, a vrut s-o mai vadă pentru cea din urmă oară.

Fauchelevent, care-şi mai venise în fire, zise:

— Dar cum ai să faci ca să răsufli?

— Am să răsuflu.

— În cutia aia? Numai când mă gândesc, mă înăbuş.

— Cred că ai un burghiu. O să faci din loc în loc câteva găurele în dreptul gurii, iar cuiele o să le bați fără să apeşi prea mult capacul.

— Bine dar dacă vă vine să tuşiți sau să strănutați?

— Cine evadează nu tuşeşte şi nu strănută. Şi Jean Valjean adăugă: N-am încotro, moş Fauchelevent, ori mă las prins aici, ori primesc să fiu scos cu dricul.

Toată lumea cunoaşte obiceiul pisicilor de a se opri şi de a se plimba dintr-o parte în alta, între canaturile unei uşi întredeschise.

---

[25] Rege al Spaniei şi împărat al Germaniei (1500—1558).

Cine nu i-a spus în gând, văzând-o că nu se poate hotărî: „Hai, intră o dată!” Sunt unii oameni care, puşi deodată în fața unei întâmplări neaşteptate, se arată şovăitori şi nehotărâți, gata să fie striviți de soarta care le pecetluieşte brusc sfârşitul. Cei ce împing prea departe prevederea, chiar dac-ar fi pisici, şi tocmai pentru că sunt pisici, trec uneori prin mai multe primejdii decât cei cutezători. Fauchelevent avea firea aceasta şovăitoare. Dar sângele rece al lui Jean Valjean îl cucerea fără voia lui.

Îngăimă:

— La urma urmei, nici nu e chip să facem altfel.

Jean Valjean continuă:

— O singură întrebare mă neliniştește: ce-o să se petreacă la cimitir?

— Pe mine tocmai asta nu mă îngrijorează, zise Fauchelevent. Dacă dumneavoastră sunteți sigur s-o să puteți ieşi din sicriu, eu sunt tot atât de sigur c-o să vă scot din groapă. Groparul e un bețiv, prieten cu mine, moş Mestienne. Un bătrân din alte vremi. Groparul îi vâră pe morți în groapă, iar eu îl vâr pe gropar în cofă. Să vă spun cum au să se petreacă lucrurile. Vom ajunge acolo pe înserate, cu trei sferturi de ceas înainte de a se închide poarta cimitirului. Dricul o să meargă până la groapă. Eu am să fiu în urma lui; e datoria mea. O să iau în buzunar un ciocan, o daltă şi un cleşte. Dricul se opreşte, cioclii înnoadă funia în jurul sicriului dumneavoastră şi vă coboară în groapă. Preotul îşi spune rugăciunile, se închină, stropeşte cu agheasmă şi o ia din loc. Am să rămân singur cu moş Mestienne. V-am spus că mi-e prieten. Una din două; ori o să fie beat, ori n-o să fie beat. Dacă nu e beat, îi spun: „Hai, să-i tragem o duşcă, cât mai e deschis *la Gutuia veselă*”[26]. Îl iau cu mine, îl ameţesc; lui moş Mestienne nu-i trebuie prea mult să se îmbete; e totdeauna cu chef; ți-l culc sub masă, îi şterpelesc legitimația cu care să pot pătrunde din nou în cimitir şi mă întorc, singur. Nu mai aveți de-a face decât cu mine. Dacă e beat, îi spun: „Hai, cară-te, lasă că fac eu treaba în locul tău!” Mestienne pleacă şi eu vă scot din groapă.

Jean Valjean întinse mâna, pe care Fauchelevent se grăbi s-o strângă cu o mişcătoare prietenie țărănească.

— Ne-am înțeles, moş Fauchelevent! Totul o să meargă strună!

„Numai să nu scârțâie struna, gândi Fauchelevent. Ar fi ceva teribil!”

---

[26] *Au bon coing*: joc de cuvinte între *coin* (colț, colțişor) şi *coing* (gutuie).

V – Nu-i de ajuns să fii bețiv ca să fii nemuritor

A doua zi, pe la apusul soarelui, trecătorii răzleți de pe bulevardul Maine se descopereau la trecerea unui dric de pe alte vremuri, împodobit cu capete de mort, cu oase încrucişate şi cu frunze închipuind lacrimi. În dric se afla un sicriu acoperit cu o pânză albă, peste care se afla o cruce neagră, lungă, ce părea ea însăşi o moartă mai înaltă cu brațele atârnând. În urma dricului venea o trăsură cernită, în care se vedea un preot în odăjdii şi un copil din cor cu o tichie roşie pe cap. Doi ciocli în uniformă cenuşie, cu găietane negre, mergeau la dreapta şi la stânga dricului. În urmă păşea şchiopătând un bătrân în haine de lucrător. Cortegiul se îndrepta spre cimitirul Vaugirard.

Din buzunarul omului şchiop se zărea ieşind coada unui ciocan, vârful unei dălți şi cele două brațe ale unei perechi de cleşte.

Cimitirul Vaugirard nu semăna cu celelalte cimitire ale Parisului. Îşi ținea rânduielile lui deosebite, după cum avea două porți: una mare şi una mijlocie, cărora bătrânii mahalalei, care ţineau la numirile de altădată, le spuneau poarta „călăreților" şi „poarta pedeştrilor". Călugărițele bernardine-benedictine dobândiseră, cum am mai spus, dreptul de a fi îngropate într-un colț al lor, la un ceas al asfințitului, întrucât odinioară acest teren fusese al comunității. Astfel, groparii făceau în cimitir un serviciu de seară, în timpul verii, şi unul de noapte, în timpul iernii, fiind supuşi unui orar cu totul deosebit. Pe vremea aceea porțile cimitirelor din Paris se închideau la apusul soarelui, şi, măsura fiind impusă de autoritățile municipale, cimitirul Vaugirard trebuia să i se supună ca şi celelalte. Poarta călăreților şi poarta pedeştrilor, amândouă zăbrelite, se aflau una lângă alta, în vecinătatea unui pavilion construit de arhitectul Perronnet şi locuit de portarul cimitirului. Porțile zăbrelite se încuiau fără excepție de îndată ce soarele se lăsa în spatele Domului Invalizilor. Dacă vreun gropar întârziat se găsea în clipa aceea în cimitir, trebuia să arate, pentru a ieşi, legitimația eliberată de serviciul pompelor funebre. În oblonul ferestrei portarului se afla un fel de cutie de scrisori. Groparul îşi arunca legitimația în cutie, portarul o auzea căzând, trăgea de funie, şi poarta pedeştrilor se deschidea. Dacă groparul n-avea legitimația la el, îşi spunea numele, iar portarul – câteodată culcat şi adormit – se scula, se ducea să-l recunoască şi descuia poarta cu cheia; groparul ieşea, dar trebuia să plătească o amendă de

cincisprezece franci.

Cimitirul Vaugirard, cu ciudățeniile lui, care încălcau regulamentele, stânjenea bunul mers al administrației. După 1830 a fost desființat. I-a luat locul cimitirul Montparnasse, zis şi cimitirul de răsărit, moştenind şi faimoasa cârciumă care era zid în zid cu cimitirul şi deasupra căreia atârna o gutuie zugrăvită pe-o scândură cu firma *La gutuia veselă*; zidul făcea un unghi având o latură spre mesele băutorilor, iar alta spre morminte.

Cimitirul Vaugirard era un adevărat cimitir în paragină. Nu mai era la modă. Îl năpădise mucegaiul, florile se ofileau. Burghezii nu țineau să fie îngropați la Vaugirard; mirosea a sărăcie. Père-Lachaise, da! Să fii îngropat la Père-Lachaise era ca şi cum ai fi avut mobilă de mahon. Aşa se cunoştea lumea elegantă. Cimitirul Vaugirard era un loc îngrădit, vrednic de respect, plantat ca o veche grădină franțuzească, alei drepte, merişori, arbori funebri, morminte vechi sub tise bătrâne, iarbă foarte înaltă. Serile erau nespus de triste. Cimitirul se înfăşură în umbre funebre.

Soarele nu apusese încă în clipa când dricul cu pânză albă şi cruce neagră porni pe drumul către cimitirul Vaugirard. Omul care-l urma şchiopătând nu era altul decât Fauchelevent.

Îngroparea maicii Crucifixion în cripta de sub altar, ieşirea Cosettei, aducerea lui Jean Valjean în sala moartelor, toate astea se făcuseră fără greutăți şi fără să se fi ivit vreo piedică.

În treacăt fie zis, pentru noi îngroparea maicii Crucifixion sub altarul mânăstirii era un lucru cu prisosință vrednic de iertare. Sunt asemenea încălcări ale legii care seamănă mai mult cu împlinirea unei datorii. Călugărițele o săvârşiseră nu numai fără nicio tulburare, dar şi cu toată încuviințarea conştiinței lor. În mânăstire, ceea ce se înțelege prin „cârmuire” nu-i altceva decât un amestec din afară în autoritatea monahală, amestec totdeauna discutabil. Mai presus de toate e canonul bisericesc; cât despre legile lumeşti, rămâne de văzut. Oameni buni, faceți oricâte legi poftiți, dar păstrați-le pentru voi! Vama cuvenită stăpânirii nu e decât un rest din vama datorată lui Dumnezeu. Principiile sunt mai puternice decât principii.

Fauchelevent şchiopăta foarte mulțumit în urma dricului. Cele două uneltiri ale lui, ca două viclenii îngemănate, una cu călugărițele, cealaltă cu domnul Madeleine, una în folosul mânăstirii, cea de-a doua împotriva ei, îi izbutiseră pe de-a întregul. Liniştea hotărâtă a lui Jean Valjean era una dintre acele stăpâniri de sine care cuceresc pe alții. Fauchelevent nu se mai îndoia de izbândă. Ceea ce mai ră-

mânea de făcut era nimica toată, în doi ani îl îmbătase de zece ori pe gropar, pe bunul moş Mestienne. Făcea cu el ce voia. Îi impunea voința şi bunul său plac. Capul lui moş Mestienne se potrivea după căciula lui Fauchelevent. Fauchelevent nu-şi mai făcea nici o grijă…

În clipa când convoiul o apucă pe drumul care ducea spre cimitir, Fauchelevent, încântat, se uită la dric şi-şi frecă mâinile butucănoase, zicându-şi în şoaptă:

— Ce mai păcăleală!

Deodată, dricul se opri; ajunsese la poarta cu zăbrele. Trebuia să arate acum autorizația de înmormântare. Omul de la pompele funebre intrase în vorbă cu portarul cimitirului. În timpul acestei târguieli, cu care se pierde totdeauna un minut, două, cineva, un necunoscut, veni în urma dricului, lângă Fauchelevent. Era un fel de lucrător îmbrăcat intr-o jiletcă cu buzunare mari şi cu o cazma la subsuoară.

Fauchelevent se uită la necunoscut.

— Cine eşti dumneata? întrebă el.

Omul răspunse:

— Groparul.

Dacă ar putea supraviețui cineva unei lovituri de ghiulea primită drept în piept, desigur că ar face mutra pe care o făcut-o Fauchelevent.

— Groparul?

— Da.

— Dumneata?

— Eu.

— Groparul e moş Mestienne.

— A fost.

— Cum, a fost?

— A murit.

La orice s-ar fi aşteptat Fauchelevent numai la asta nu: că un gropar ar putea să moară. Şi totuşi e-adevărat: mor şi groparii. Tot săpând groapa altuia, o pregăteşti şi pe-a ta.

Fauchelevent rămase năuc. Abia dacă putu să bâiguie:

— Dar asta nu-i cu putință.

— Ba da.

— Bine, zise el încetişor, dar gropar e moş Mestienne.

— Lui Napoleon i-a urmat Ludovic al XVIII-lea. Lui Mestienne îi urmează Gribier. Țăranule, pe mine mă cheamă Gribier.

Galben ca ceara, Fauchelevent îl măsură cu privirea pe acest Gribier.

Era un om înalt, slab, pământiu, cu o înfăţişare funebră. Semăna cu un medic care şi-a greşit cariera şi s-a făcut gropar.

Pe Fauchelevent îl pufni râsul.

— A, ce de pozne se mai pot întâmpla! A murit moş Mestienne! Trăiască taica Lenoir! Ştii dumneata cine e taica Lenoir? E ulcica cu rubiniu de şase gologani la botul calului! E ulcica cu vin de Suresne, al naibii vin! Suresne din cel adevărat, de lângă Paris. Şi dumneata eşti un băiat de viaţă, nu-i aşa, prietene? O să mergem să bem un pahar împreună.

Omul răspunse:

— Eu am învăţat carte. Am patru clase. Nu beau niciodată.

Dricul pornise din nou şi intrase pe aleea principală a cimitirului.

Fauchelevent îşi încetinise pasul. Şchiopăta acum mai mult din pricina îngrijorării decât din beteşug.

Groparul mergea înaintea lui.

Fauchelevent mai cercetă o dată pe acest Gribier nepoftit.

Era dintre oamenii aceia care deşi tineri, par bătrâni şi, cu toate că par slabi, sunt foarte voinici.

— Prietene! strigă Fauchelevent.

Omul se întoarse.

— Sunt groparul mânăstirii.

— Suntem colegi, zise omul.

Fauchelevent, care nu ştia carte, dar era foarte isteţ, pricepu că avea de-a face cu un individ primejdios, bun de gură. Mormăi:

— Va să zică moş Mestienne a murit...

Omul răspunse:

— De-a binelea! Dumnezeu şi-a cercetat catastiful lui cu soroace. Venise rândul lui moş Mestienne. Şi moş Mestienne a murit.

Fauchelevent spuse după el, fără voie:

— Dumnezeu...

— Dumnezeu, da! zise omul, autoritar. Părintele cel veşnic pentru filozofi; iar pentru iacobini, fiinţa supremă.

— Nu vrei să facem cunoştinţă? bolborosi Fauchelevent.

— Ne cunoaştem foarte bine: dumneata eşti ţăran, iar eu sunt parizian.

— Nu ne putem cunoaşte până n-am băut împreună o jumătăţică. Cine goleşte paharul, îşi uşurează inima. Hai, vino să bei cu mine! O asemenea invitaţie nu se refuză.

— Întâi să ne facem datoria.

Fauchelevent îşi spuse: „Sunt pierdut!”

Mai avea câțiva paşi până la poteca ce ducea spre colțul călugărițelor.

Groparul mai spuse:

— Țărane, am acasă şapte plozi cărora trebuie să le dau de mâncare. Eu n-am voie să beau, ca să aibă ei ce mânca. Şi adăugă cu mulțumirea omului serios care ticluieşte o cugetare: Foamea lor alungă setea mea.

Dricul ocolise un grup de chiparoşi, părăsise aleea principală, o luase pe una mai mică, intrase pe o potecă nepietruită şi se înfundase într-un tufiş, ceea ce însemna că ajunseseră foarte aproape de groapă. Fauchelevent îşi încetinea pasul, dar nu putea să încetinească şi mersul dricului. Din fericire, pământul moale, udat de ploile de iarnă, împotmolea roțile şi îngreuia mersul.

Fauchelevent se apropie din nou de gropar:

— Ştiu eu un vinişor de Argenteuil, minunat… murmură el.

— Țărane, zise omul, eu n-ar fi trebuit s-ajung gropar. Tata a fost portar la Prytanée[27]. Mă destinase literaturii. Dar i-a mers rău. A jucat la bursă şi a pierdut. Am fost silit să renunț la meseria de autor.

— A, va să zică nu eşti gropar? se grăbi să spună Fauchelevent, agățându-se de craca aceasta atât de şubredă.

— O ocupație n-o împiedică pe cealaltă. Cumulez.

Fauchelevent nu pricepu cuvântul din urmă.

— Hai să bem! zise el.

E nevoie să facem o observație. Fauchelevent, oricât era de îngrijorat, oferea de băut, dar nu prea era lămurit asupra unui amănunt: cine avea să plătească? De obicei, Fauchelevent propunea, iar moş Mestienne plătea. Situația schimbată, creată de groparul cel nou, impunea, fără îndoială, o invitație la băutură, şi invitația trebuia s-o facă, dar bătrânul grădinar trecea dinadins sub tăcere – ca altădată Rabelais – chestiunea plății. Cât despre el, oricât de neliniştit era, Fauchelevent nici gând n-avea să plătească.

Groparul urmă, cu un zâmbet încrezut:

— Burta cere mâncare. Am primit să iau locul lui moş Mestienne. Când ți-ai terminat aproape toată învățătura, ajungi filozof. Lucrului cu mintea i-am adăugat munca brațelor. Am dugheana mea de jălbar în piața din strada Sèvres. Ştii? Piața Umbrelelor. Toate bucătăresele hanului *La Crucea Roşie* vin la mine. Le ticluiesc bilețele pentru

---

[27] *Prytanée de la Flèche*, şcoală militară pentru fiii de nobili, instalată într-un vechi castel al lui Henric al IV-lea.

ibovnicii lor de la oaste. Dimineața scriu răvaşe de dragoste, iar seara sap gropi. Aşa e viața, măi țărane!

Dricul înainta. În culmea neliniştii, Fauchelevent se uita în toate părțile. Picături mari de sudoare îi alunecau pe frunte.

— Totuşi, urmă groparul, nu poți sluji la doi stăpâni; va trebui să aleg între cazma şi condei. Cazmaua îmi strică mâinile.

Dricul se opri.

Din trăsura cernită coborî copilul din cor, apoi preotul.

Una din roțile dinainte ale dricului urcase puțin pe o movilă de pământ, în dreptul căreia se vedea o groapă deschisă.

„Ce mai păcăleală!” repetă Fauchelevent buimăcit.

VI – Între patru scânduri

Cine era în sicriu se ştie: Jean Valjean.

Jean Valjean îşi luase toate măsurile ca să nu se înăbuşe în sicriu, şi cât de cât, putea să respire. E ciudat cum liniştea conştiinței îți dă şi siguranța izbânzii. Întreg planul pus la cale de Jean Valjean se înfăptuise pas cu pas, încă din ajun. Ca şi Fauchelevent, el se bizuia pe moş Mestienne. N-avea nici o îndoială în privința sfârşitului. Nu se putea închipui în situație mai grea, nu se putea închipui o linişte mai desăvârşită.

Cele patru scânduri ale sicriului cuprind în ele o pace înspăimântătoare. Părea că ceva din somnul morților se strecura în liniştea lui Jean Valjean.

Din fundul acestui sicriu putuse urmări, şi urmărea încă, toată desfăşurarea dramei înfricoşătoare pe care o juca cu moartea.

Îndată ce Fauchelevent isprăvise de bătut cuiele în scândura care acoperea sicriul, Jean Valjean simți că e ridicat şi purtat pe roate. Când zguduirile au devenit mai rare, înțelese că dricul trece de pe un drum pietruit pe unul neted, adică de pe străzi pe bulevarde. Auzind un zgomot surd, ghici că trec podul Austerlitz. La cea dintâi oprire îşi dădu seama că intră în cimitir: la a doua oprire îşi spuse: „Aici e groapa”.

Deodată, simți că nişte brațe poartă sicriul, apoi o frecătură aspră pe scânduri; înțelese că era funia înnodată în jurul sicriului pentru a-l coborî în groapă.

Pe urmă îl cuprinse amețeala.

De bună seamă cioclii şi groparul înclinaseră prea mult sicriul şi-l coborâseră cu capul în jos. Îşi veni în fire, când se simți din nou ori-

zontal şi nemişcat. Ajunsese în fundul gropii.

Simţi cum îl pătrunde un val de frig.

Deasupra lui se auzea un glas rece şi solemn. Deosebi nişte cuvinte latineşti, pe care nu le înţelegea, dar se înşirau atât de încet, încât le putea prinde unul câte unul:

— *Qui dormiunt în terrae pulvere, evigilabunt; alii în vitam aeternam, et alii în opprobrium, ut vident semper.*[28]

Un glas de copil rosti:

— *De profundis*.

Glasul cel grav începu iar:

— *Requiem aeternam dona ei, domine.*[29]

Vocea de copil răspunse:

— *Et lux perpetua luceat ei*.[30]

Auzi ceva ca zgomotul uşor al unor picături de ploaie pe scândura care-l acoperea. Era de bună seamă agheasma.

Îşi spuse: „Se sfârşeşte îndată. Încă puţină răbdare. Preotul o să plece. Fauchelevent o să-l ducă pe Mestienne să-i dea de băut. Au să mă lase aici. Pe urmă, Fauchelevent o să se întoarcă singur şi o să mă scoată de-aici. Toată treaba asta o să dureze o oră”.

Glasul grav continuă:

— *Requiescat in pace.*[31]

Vocea de copil zise:

— *Amen*.

Jean Valjean, cu auzul aţintit, desluşi ceva ca nişte paşi care se depărtau.

„Se duc, îşi spuse el. Am rămas singur”.

Deodată auzi deasupra capului un zgomot asemenea unei lovituri de trăsnet.

Era o lopată de pământ care cădea pe sicriu.

Căzu apoi a doua lopată de pământ.

Una dintre găurile prin care răsufla se astupase.

Căzu a treia lopată de pământ.

Apoi a patra.

Sunt lucruri mai tari decât omul cel mai tare. Jean Valjean îşi

---

[28] Cei ce dorm în ţărâna pământului se vor deştepta; unii pentru viaţa veşnică, iar ceilalţi pentru osânda veşnică; să se ţină minte totdeauna (lat.).

[29] Pace veşnică dăruieşte-i, Doamne (lat.).

[30] Şi lumina veşnică să strălucească în ea (lat.).

[31] Să se odihnească în pace (lat.).

pierdu cunoştinţa.

VII – Unde se va afla originea zicalei: „Cine are carte, are parte”

Iată ce se petrecuse deasupra sicriului în care se afla Jean Valjean.

După ce dricul se depărtase şi după ce preotul şi copilul din cor, urcându-se din nou în trăsură, plecaseră, Fauchelevent, care nu-l scăpa din ochi pe gropar, îl văzu aplecându-se şi apucându-şi lopata, care era înfiptă drept în movila de pământ.

Fauchelevent luă atunci o hotărâre plină de curaj.

Se aşeză între groapă şi gropar, îşi încrucişa braţele şi zise:

— Fac cinste!

Groparul îl privi mirat şi răspunse:

— Ce spui, ţărane?

Fauchelevent zise:

— Plătesc eu!

— Ce?

— Vinul.

— Care vin?

— De Argenteuil.

— Unde găseşti Argenteuil?

— La *Gutuia veselă*.

— Du-te dracului! zise groparul.

Şi zvârli o lopată de pământ peste sicriu.

Coşciugul răspunse cu un sunet înfundat. Fauchelevent simţi că-i vine ameţeală şi că e gata să cadă el însuşi în groapă.

Cu glasul aproape sugrumat, ca un horcăit, strigă:

— Prietene, să mergem până nu închide la *Gutuia veselă*.

Groparul mai luă o lopată de pământ. Fauchelevent continuă:

— Plătesc eu! Şi-l apucă pe gropar de braţ: Ascultă aici, prietene. Sunt groparul mânăstirii şi-am venit să te ajut. Treaba asta poate fi făcută şi mai la noapte. Hai întâi să bem un păhărel.

Şi tot vorbind, tot agăţându-se de stăruinţa asta deznădăjduită, se gândea cu spaimă: „Şi dacă o să bea, o să se-mbete?”

— Târgoveţule, zise groparul, dacă ţii morţiş, primesc. O să bem. După ce isprăvim de lucru însă; în niciun caz înainte.

Şi dădu să azvârle pământul din lopată. Fauchelevent îl opri.

— E un Argenteuil pe cinste.

— Ei, se vede că eşti clopotar! zise groparul. Bing, bang, bing,

bang! Atâta ştii. Slăbeşte-mă!

Şi azvârli a doua lopată.

Fauchelevent ajunsese să nu mai ştie ce spune.

— Dar hai, omule, să bem! strigă el. Eu plătesc!

— Să culcăm mai întâi copilul, zise groparul.

Aruncă a treia lopată.

Apoi înfipse lopata în pământ şi adăugă:

— Vezi dumneata, la noapte o să fie frig şi moarta o să înceapă să se vaiete, dacă o lăsăm neacoperită.

În clipa aceea, umplându-şi lopata, groparul se încovoie, iar buzunarul hainei sale se deschise puțin.

Privirea rătăcită a lui Fauchelevent se opri fără voie asupra buzunarului.

Soarele nu asfințise încă de tot, mai era destulă lumină ca să se poată vedea ceva alb în fundul acelui buzunar căscat.

În privirea lui Fauchelevent trecu acea scăpărare pe care-o are lumina ochilor unui țăran din Picardia. Îi venise dintr-odată un gând.

Fără ca groparul, care-şi vedea numai de lopata lui cu pământ, să simtă ceva, îi vârî pe la spate mâna în buzunar şi scoase de acolo, din fund, obiectul acela alb.

Groparul zvârli în groapă a patra lopată de pământ.

În clipa când se întorcea s-o încarce pe-a cincea, Fauchelevent se uită la el cu o linişte desăvârşită şi-i spuse:

— Ia stai nițel, puişorule! Ai cărțulia la dumneata?

Groparul se opri din lucru.

— Care cărțulie?

— Se duce soarele la culcare.

— Foarte bine; să-şi pună scufia de noapte.

— O să se încuie poarta cimitirului.

— Ei şi ce-i cu asta?

— Ai cărțulia cu dumneata?

— A, cărțulia mea? zise groparul.

Şi se scotoci în buzunar.

După ce isprăvi de scotocit într-un buzunar, se scotoci în celălalt. Trecu apoi la jiletcă, se căută într-un buzunăraş, îl întoarse pe dos pe celălalt.

— Nu, n-am legitimația la mine. Să ştii că am uitat-o acasă.

— Cincisprezece franci amendă, zise Fauchelevent.

Groparul se făcu vânăt la față. Cei care din fire au fata pământie

în loc să se îngălbenească, învinețesc.

— Doamne, Isuse Hristoase! Am făcut-o fiartă! strigă el. Cincisprezece franci amendă!

— Trei piese de câte cinci franci! zise Fauchelevent.

Groparul scăpă lopata din mână.

Îi venise rândul lui Fauchelevent.

— Lasă, bobocule, nu-ți pierde firea! zise Fauchelevent. Nu-i nevoie să te omori şi să te arunci în groapă. Cincisprezece franci sunt cincisprezece franci, adevărat, dar ai putea să nu-i plăteşti. Eu sunt vechi pe-aici; dumneata eşti nou. Ştiu toate vicleşugurile, toate chichițele, toate sforăriile şi toate şmecheriile. Am să-ți dau un sfat prietenesc. Un lucru e lămurit, soarele apune, a coborât până deasupra turlei şi peste cinci minute se încuie cimitirul.

— Aşa e, răspunse groparul.

— În cinci minute n-o să ai vreme să astupi groapa, care e adâncă al dracului, şi n-o să poți să ieşi şi din cimitir înainte de a se închide poarta.

— Aşa e.

— Prin urmare, cincisprezece franci amendă.

— Cincisprezece franci!

— Ai mai avea însă vreme... Unde stai?

— La doi paşi de barieră. La un sfert de ceas de-aici. Pe strada Vaugirard numărul 87.

— Dacă îți iei picioarele la spinare, mai ai vreme să ieşi din cimitir.

— Aşa e.

— Ieşi pe poartă, dai fuga până acasă, îți iei cărțulia, te întorci, şi portarul cimitirului îți dă drumul. Dacă ai legitimația la dumneata, nu mai plăteşti nimic. Şi-ți îngropi mortul. Până atunci, îl păzesc eu să nu fugă.

— Mi-ai scăpat viața, țărane!

— Şterge-o! zise Fauchelevent.

Groparul, plin de recunoştință, îi strânse mâna şi o luă la goană.

După ce groparul dispăru după un tufiş, Fauchelevent ascultă până ce nu-i mai auzi pasul, pe urmă se aplecă înspre groapă şi zise cu jumătate de glas:

— Domnule Madeleine!

Niciun răspuns.

Pe Fauchelevent îl trecu un fior. Coborî aproape rostogolindu-se în groapă, se repezi spre capătul sicriului şi strigă:

— Sunteți aici?

Niciun răspuns din sicriu.

Fauchelevent cu răsuflarea tăiată de emoție puse mâna pe daltă şi ciocan şi desprinse capacul. Chipul lui Valjean, palid, cu ochii închişi, se ivi la lumina slabă a asfințitului.

Fauchelevent simți că i se face părul măciucă; se ridică în picioare, apoi căzu cu spatele pe peretele gropii, gata să se prăbuşească peste sicriu. Se uită la Jean Valjean.

Jean Valjean zăcea acolo, galben şi nemişcat.

Fauchelevent îngăimă cu un glas stins, ca o adiere:

— E mort?

Apoi, ridicându-se şi încrucişându-şi brațele atât de tare încât îşi izbi umerii cu pumnii strânşi, strigă:

— Na, uite cum l-am salvat!

Bietul bătrânel se porni să plângă cu hohote, vorbind singur; e o greşeală să ne închipuim că monologul e un lucru nefiresc. Frământările adânci se rostesc adesea cu glas tare.

— Numai Mestienne e de vină. Cine l-a pus pe dobitocul ăla să moară? De ce a trebuit să crape aşa, fără măcar să ne dea de veste? Numai el e vinovat de moartea domnului Madeleine. Moş Madeleine zace în sicriu! Ba e şi îngropat! S-a sfârşit. Ce rost au toate astea? Of, Doamne, a murit! Şi cu fetița lui ce-o să mă fac? Ce-are să spună fructăreasa? Cum Dumnezeu e cu putință să moară aşa, un om ca ăsta? Când mă gândesc cum s-a vârât sub căruța mea! Moş Madeleine! Moş Madeleine! La naiba! Am spus eu c-o să se înăbuşe. N-a vrut să mă creadă! Uită-te acum ce scofală am făcut! A murit un om atât de cumsecade; cel mai bun om dintre cei mai buni ai bunului Dumnezeu! Dar micuța lui? Nici nu mă mai întorc acasă, aici rămân. Am făcut-o fiartă! Ce folos că am albit amândoi, dacă am înnebunit la bătrânețe? Dar cum o fi făcut să pătrundă în mânăstire? De-acolo se trag toate. Nu se cade să faci asemenea lucruri, moş Madeleine! Moş Madeleine! Madeleine! Domnule Madeleine! Domnule primar! Nu mă aude! Poftim, mai ieşi acum din încurcătură dacă poți.

Şi începu să-şi smulgă părul.

Un scârțâit ascuțit se auzi din depărtare, printre copaci. Se închidea poarta cimitirului.

Fauchelevent se aplecă spre Jean Valjean şi, deodată, făcu o săritură şi se dădu înapoi, atât cât era cu putință într-o groapă. Jean Valjean deschisese ochii şi se uita la el.

Să vezi cum moare cineva e înfricoşător; să-l vezi cum învie e

aproape acelaşi lucru. Tulburat de atâtea emoţii, Fauchelevent rămase împietrit, galben la faţă, năuc, uitându-se la Jean Valjean care-l privea, şi neştiind dacă avea de a face cu un om viu sau cu un mort.

— Adormisem, zise Jean Valjean.

Şi se ridică în capul oaselor.

Fauchelevent căzu în genunchi.

— Doamne, maica domnului! Mi-aţi tras o spaimă!

Pe urmă se ridică în picioare şi zise:

— Mulţumesc, moş Madeleine.

Jean Valjean leşinase. Aerul de-afară l-a trezit.

Când spaima se risipeşte, îi ia locul bucuria. Lui Fauchelevent îi trebui tot atât de mult ca să-şi vină în fire ca şi lui Jean Valjean.

— Prin urmare, n-aţi murit! O, ce minte grozavă aveţi! V-am strigat atât până v-aţi trezit! Când v-am văzut cu ochii închişi mi-am spus: „Na! S-a înăbuşit.” Puteam să mă smintesc de-a binelea, s-ajung nebun de legat. M-ar fi închis Bicêtre. Ce mă făceam dacă mureaţi? Dar micuţa dumneavoastră? Fructăreasa n-ar fi înţeles nimic din toate astea. Îi pui copilul în braţe, iar bunicul dă ortul popii! Ce întâmplare, Dumnezeule sfinte, ce întâmplare! Bine că sunteţi viu. Ăsta e lucrul de căpetenie.

— Mi-e frig, zise Jean Valjean.

Cuvintele acestea îl readuseră pe Fauchelevent la realitate. Nu mai era timp de pierdut. Cu toate că-şi reveniseră în fire, cei doi oameni, fără să-şi dea seama, aveau sufletul tulburat şi simţeau ceva straniu sub apăsarea atmosferei sinistre a locului.

— S-o ştergem de-aici! zise Fauchelevent.

Băgă mâna în buzunar şi scoase o ploscă mică de care se îngrijise la plecare.

— Mai întâi să tragem o duşcă! zise el.

Plosca desăvârşi ceea ce începuse aerul curat. Jean Valjean trase o înghiţitură de rachiu şi-şi reveni cu totul în simţire.

Ieşi din sicriu şi-i ajută lui Fauchelevent să bată capacul la loc.

Trei minute după aceea, erau amândoi afară din groapă.

Fauchelevent era acum liniştit. Nu se mai grăbea.

Cimitirul se închisese. Întoarcerea groparului Gribier nu mai era de temut. „Bobocul” era la el acasă, ocupat cu căutarea legitimaţiei, pe care n-o putea găsi acolo pentru simplul motiv că se afla în buzunarul lui Fauchelevent. Fără legitimaţie nu mai putea intra în cimitir.

Fauchelevent apucă lopata, iar Jean Valjean cazmaua şi porniră

amândoi să îngroape sicriul gol.

După ce astupară groapa, Fauchelevent îi spuse lui Jean Valjean:

— Acum s-o luăm din loc! Eu duc lopata, dumneavoastră luați cazmaua.

Se-ntuneca.

Jean Valjean izbuti cu oarecare greutate să se mişte şi să umble. Înțepenise în sicriul unde fusese cât pe-aci să ajungă un cadavru. Îl cuprinsese răceala morții între cele patru scânduri. Trebuia acum să scoată din oase frigul mormântului.

— Vi-s picioarele amorțite, zise Fauchelevent. Păcat că ale mele sunt ologite! Am lua-o la goană.

— Las' pe mine! zise Jean Valjean. Patru paşi îmi sunt de ajuns ca să-mi dezmorțesc picioarele.

O luară pe potecile pe care venise dricul. Ajungând în fața porții încuiate şi a căsuței, portarului, Fauchelevent, care ținea în mână legitimația groparului, o aruncă în cutie; portarul trase de funie, poarta se deschise şi ieşiră.

— Ce minunat merg toate! zise Fauchelevent. Ce idee năstruşnică ați avut, moş Madeleine!

Trecură bariera Vaugirard cu aerul cel mai firesc din lume. În preajma unui cimitir, o lopată şi-o cazma sunt ca două paşapoarte.

Strada Vaugirard era pustie.

— Moş Madeleine, zise Fauchelevent, care se tot uita din mers la numărul caselor, dumneavoastră aveți ochi mai buni decât mine. Să-mi spuneți, vă rog, unde e numărul 87.

— E chiar aici, zise Jean Valjean.

— Nu-i nimeni pe stradă, mai spuse Fauchelevent. Dați-mi cazmaua şi aşteptați-mă două minute!

Fauchelevent intră la numărul 87, se urcă până sub acoperiş, călăuzit de instinctul care mână totdeauna pe sărac la pod, şi bătu pe întuneric la uşa unei mansarde.

— Intră!

Era glasul lui Gribier.

Fauchelevent împinse uşa. Locuința groparului era ca toate locuințele sărmane, o chițimie fără mobile şi totuşi foarte încărcată. O ladă – poate un coşciug – ținea loc de scrin; o cană ținea loc de cişmea; o saltea de paie ținea loc de pat; podeaua ținea locul scaunelor şi-al mesei. Într-un colț, pe-o zdreanță, care fusese altă-dată o bucată de covor, stăteau îngrămădiți o puzderie de copii şi o femeie slabă. Tot interiorul sărăcăcios purta semnele unei grozave răsturnări.

Parcă ar fi fost zguduit de un cutremur de pământ „local”. Cratițele erau azvârlite care încotro, boarfele risipite peste tot, ulciorul spart, mama plânsă, copiii pesemne bătuți; erau urmele unei percheziții înverşunate şi mânioase.

Se vedea bine că groparul îşi căutase cu disperare legitimația şi-şi vărsase focul pentru pierderea ei pe tot ce se găsea în odaia răvăşită, de la ulcior până la nevastă. Părea deznădăjduit.

Dar Fauchelevent era prea grăbit să vadă deznodământul întâmplării, ca să mai bage de seamă partea asta tristă a izbânzii sale. Intră şi spuse:

— Ți-am adus cazmaua şi lopata.

Gribier se uită la el buimăcit.

— Dumneata eşti, țărane?

—Mâine dimineață să treci să-ți iei legitimația de la portarul cimitirului.

Şi puse lopata şi cazmaua pe podea.

— Ce va să zică asta? întrebă Gribier.

— Asta înseamnă că legitimația îți căzuse din buzunar şi am găsit-o eu pe jos după plecarea dumitale. Am îngropat mortul, am astupat groapa, am făcut treaba pe care trebuia s-o faci dumneata, portarul o să-ți dea înapoi cărțulia şi că n-ai să plăteşti cei cincisprezece franci. Aşa, nenişorule!

— Îți mulțumesc, țărane! spuse Gribier amețit. Data viitoare fac eu cinste.

VIII – Un interogatoriu trecut cu bine

Peste un ceas, doi bărbați şi un copil se opreau, în plină noapte, la casa cu numărul 62 din strada Picpus. Cel mai în vârstă dintre bărbați ridică ciocanul şi bătu în poartă.

Erau Fauchelevent, Jean Valjean şi Cosette.

Cei doi bătrâni se duseră s-o ia pe Cosette de la fructăreasa din strada Chemin-Vert, unde o lăsase Fauchelevent în ajun.

Cosette petrecuse aceste douăzeci şi patru de ore fără să priceapă nimic şi tremurând fără să scoată o vorbă. Tremura atât de tare, încât nu mai putea nici să plângă. Nu mâncase nimic şi nici nu dormise. Fructăreasa, o femeie cumsecade, îi puse sute de întrebări, fără să primească alt răspuns decât o privire îndurerată, mereu aceeaşi. Cosette nu lăsase să-i scape nimic din ceea ce auzise şi văzuse de două zile încoace. Îşi dădea seama că se întâmpla ceva deosebit. Ştia

bine că trebuia „să fie cuminte”. Cunoaşte fiecare din noi puterea copleşitoare a acestor cuvinte şoptite cu tainic înțeles la urechea unui copil speriat: „Să nu scoți o vorbă!” Frica te face mut. Şi nimeni nu ştie să păstreze mai bine un secret decât copilul.

Dar, după trecerea acelor triste douăzeci şi patru de ore, în clipa când dădu iarăşi cu ochii de Jean Valjean, fetița scoase un țipăt atât de puternic de bucurie, încât orice minte înțelegătoare ar fi ghicit că e țipătul unei ființe salvate din adâncul unei prăpăstii.

Fauchelevent făcea parte din mânăstire şi cunoştea parola. Toate porțile se deschiseră.

Astfel fu dezlegată îndoita şi înspăimântătoarea problemă: a ieşi din mânăstire şi a intra în ea.

Portarul, care primise cuvenitele instrucțiuni, deschise portița de serviciu ce dădea din curte în grădină, şi care, acum douăzeci de ani, mai putea fi văzută din stradă în zidul din fundul curții, drept în fața porții celei mari. Toți trei au fost lăsați să intre şi au pătruns în vorbitorul din interiorul mânăstirii, unde Fauchelevent primise în ajun ordinele stareței.

Stareța, cu mătăniile în mână, îi aştepta. O maică din sfat, cu vălul pe față, stătea în picioare lângă ea.

O lumânare sfioasă lumina sau, mai bine zis, încerca să lumineze vorbitorul.

Stareța îi cercetă cu privirea pe Jean Valjean.

Ochii plecați sunt cei care văd mai bine.

Apoi începură întrebările:

— Dumneata eşti fratele?

— Da, preacucernica maică, răspunse Fauchelevent.

— Cum te cheamă?

Fauchelevent răspunse:

— Ultime Fauchelevent.

Avusese într-adevăr un frate pe care-l chemase Ultime şi care murise.

— De unde eşti?

Fauchelevent răspunse:

— Din Picquigny, aproape de Amiens.

— Câți ani ai?

Fauchelevent răspunse:

— Cincizeci.

— Ce meserie ai?

— Grădinar, răspunse Fauchelevent.

— Eşti bun creştin?
Fauchelevent răspunse:
— În familia noastră toți suntem credincioşi.
— Fetița e a dumitale?
Fauchelevent răspunse:
— Da, preacucernica maică.
— Eşti tatăl ei?
Fauchelevent răspunse:
— Bunic.
Maica din sfat îi şopti stareței:
— Răspunde bine.
Jean Valjean nu scosese niciun cuvânt.
Stareța se uită cu băgare de seamă la Cosette şi-i şopti maicii din sfat:
— O să se facă urâtă.
Cele două maici statură câteva minute de vorbă încet, într-un colț al vorbitorului, pe urmă stareța se întoarse şi zise:
— Moş Fauvent, ai să mai primeşti un genuncher cu clopoțel. Acum o să trebuiască două.
A doua zi, s-au auzit într-adevăr în grădină doi clopoței, iar călugărițele nu se puteau opri să nu privească pe sub văl. Se vedeau în fund, pe sub copaci, doi oameni săpând unul alături de altul. Fauvent şi încă unul. Era un adevărat eveniment. Călugărițele rupseră tăcerea, spunându-şi una alteia: „E-un ajutor de grădinar".
Maicile din sfat adăugau: „E un frate al lui moş Fauvent".
Jean Valjean îşi luase într-adevăr slujba în primire; avea genuncher de piele şi clopoțel; de-aici înainte era de-al casei. Se numea Ultime Fauchelevent.
Ceea ce hotărâse, mai presus de toate, primirea lui, fusese observația stareței cu privire la Cosette: „O să se facă urâtă".
Stareța după ce făcu prevestirea aceasta, îi arătă Cosettei o caldă simpatie şi o primi în internat ca elevă săracă.
Lucrul era cât se poate de firesc. Deşi în mânăstire nu există oglindă, femeile îşi cunosc chipul lor; şi nu-i deloc uşor să faci călugărițe din fete care se ştiu drăguțe; puterea credinței fiind adesea în raport invers cu frumusețea, biserica punea speranțe mai mari în cele urâte decât în cele frumoase. De-aci simpatia deosebită arătată celor slute.
Întâmplarea aceasta sporise autoritatea bătrânului Fauchelevent; avusese o întreită izbândă: pe Jean Valjean îl salvase şi-i găsise un

adăpost; groparul Gribier spunea: „M-a scăpat de amendă!”; mânăstirea, mulțumită lui, păstrând sicriul maicii Crucifixion sub altar, înfruntase stăpânirea, dar mulțumea pe dumnezeu. Rămăsese un sicriu cu un cadavru în el la Petit-Picpus, iar un sicriu gol la cimitirul Vaugirard; ordinea publică fusese fără îndoială nesocotită, dar nimeni n-a băgat de seamă.

Cât despre mânăstire, recunoştința față de Fauchelevent era fără margini. Fauchelevent ajunse cel mai vrednic dintre slujitori şi cel mai prețuit dintre grădinari. La cea dintâi vizită a arhiepiscopului, starețа istorisi înălțimii sale cele întâmplate, oarecum spovedindu-se, dar şi lăudându-se. Întorcându-se de la mânăstire, arhiepiscopul îi pomeni cu satisfacție şi în taină întâmplarea aceasta domnului de Latil, duhovnicul fratelui regelui, iar mai târziu arhiepiscop de Reims şi cardinal.

Admirația pentru Fauchelevent sporind mereu ajunse până la Roma. Ne-a căzut în mână o scrisoare a lui Leon al XII-lea, papă pe vremea aceea, către o rudă de-a sa, monsenior la nunciatura din Paris, care se numea ca şi el: Della Genga. Se puteau citi acolo următoarele rânduri: *„Se pare că într-o mânăstire din Paris există un grădinar foarte priceput, pe nume Fauvent, care e un om al lui Dumnezeu”*.

Nimic din toată faima asta nu ajunse însă până la bordeiul lui Fauchelevent; el altoia, plivea şi-şi îngrijea pepenii, ca mai înainte, fără să aibă cunoştință de renumele şi sfințenia sa. Nu-şi dădea seama de celebritatea lui, aşa cum habar n-are un bou de Durham sau de Surrey[32] de apariția chipului său de *Illustrated London News*[33] cu mențiunea: *„Bou premiat la expoziția vitelor cornute”*.

IX – În mânăstire

La mânăstire Cosette tăcea ca şi mai-nainte.

Cum era şi firesc, Cosette se credea fiica lui Jean Valjean. De altminteri, neştiind nimic, nu putea spune nimic şi, orice s-ar fi întâmplat, tot n-ar fi spus nimic. Am arătat mai înainte că niciun dascăl nu-i învață mai bine pe copii să tacă decât nenorocirea. Cosette suferise atât de mult, încât se temea să vorbească şi chiar să respire. De câte ori nu căzuse asupra ei năpasta numai din pricina unui cuvânt! Abia de când era cu Jean Valjean începuse să se mai liniştească. Se

---

[32] Regiuni din Anglia, renumite pentru vitele lor.

[33] *Ştiri ilustrate din Londra*, revistă engleză de reportaje şi ilustrații.

obişnui destul de uşor cu viața de mânăstire. Îi părea rău numai de Catherine, dar n-avea curaj s-o spună.

Odată, totuşi, i-a mărturisit lui Jean Valjean: „Tată, dacă aş fi ştiut, aş fi luat-o cu mine!”

Ca elevă a mânăstirii, Cosette a trebuit să îmbrace uniforma internatului. I se dădu voie lui Jean Valjean să păstreze hainele pe care fata nu le mai purta. Erau veşmintele de doliu pe care el însuşi i le adusese când a părăsit cârciuma soților Thénardier. Nu erau prea mult purtate. Jean Valjean puse bine rochițele acestea – laolaltă cu ciorapii de lână şi cu pantofii – presărând peste ele camfor şi alte mirodenii din cele care se găsesc din belşug prin mânăstiri – într-un geamantănaş de care izbutise să-şi facă rost. Puse geamantanul pe un scaun, lângă patul lui, şi ținea totdeauna cheia la el.

— Tată, îl întrebă într-o zi Cosette, ce ții tu în cutia asta care miroase atât de frumos?

Moş Fauchelevent, în afară de faima despre care am vorbit şi de care el habar n-avea, a fost îndeajuns de răsplătit pentru fapta lui bună; mai întâi se simțea fericit că o săvârşise; în al doilea rând, avea mult mai puțin de lucru, treaba fiind acum împărțită la doi. În sfârşit, pentru că-i plăcea foarte mult să tragă tabac pe nas, şi, folosindu-se de prezența domnului Madeleine, trăgea de trei ori mai mult decât înainte şi cu mult mai multă plăcere, fiindcă tutunul i-l plătea domnul Madeleine.

Călugărițele nu-şi însuşiră numele de Ultime şi-i spuneau lui Jean Valjean „celălalt Fauvent”.

Dacă fetele acestea cucernice ar fi avut ceva din privirea lui Javert, ar fi băgat de seamă, în cele din urmă, că ori de câte ori era de făcut vreun drum în oraş pentru întreținerea grădinii, pleca numai Fauchelevent, cel mai în vârstă, beteagul cu picioarele strâmbe, şi niciodată „celălalt”, dar, fie că ochii îndreptați mereu spre Dumnezeu nu se pricep să spioneze, fie că erau mai degrabă preocupate să se pândească bine între ele, călugărițele nu dădură nicio atenție acestui amănunt.

De altfel, Jean Valjean a făcut foarte bine stând liniştit şi rămânând pe loc. Javert a supravegheat cartierul timp de mai bine de-o lună.

Pentru Jean Valjean, mânăstirea era o insulă înconjurată de prăpăstii. Lumea lui întreagă se mărginea între patru ziduri. Vedea destul cer ca să-şi păstreze seninătatea, iar Cosette îi era de ajuns ca să fie fericit.

Începu din nou o viață cât se poate de plăcută.

Locuia împreună cu bătrânul Fauchelevent în bordeiul din fundul grădinii. Cocioaba asta, clădită din moloz, şi care mai exista pe la 1845, avea, cum se ştie, din trei încăperi, toate goale, numai pereți. Pe cea mai mare, moş Fauchelevent i-o dăduse cu de-a sila domnului Madeleine, căci Jean Valjean încercase zadarnic să se împotrivească. Peretele acestei încăperi, în afară de cele două cuie în care se atârnau genuncherul şi coşul de nuiele, era împodobit cu o hârtie-monetă regalistă din '93, prinsă, pe zid deasupra vetrei, şi pe care o reproducem aici întocmai.

Armata catolică.
În numele Regelui

BON NEGOCIABIL DE ZECE LIVRE

Pentru obiecte procurate armatei, rambursabil la
încheierea păcii

Seria 3 Nr. 10390

Ss/ Stofflet
şi REGALĂ

Acest asignat din Vandeea fusese prins în ținte pe perete de grădinarul de mai-nainte, un fost şuan[34], care murise în mânăstire şi-al cărui loc îl luase Fauchelevent.

Jean Valjean lucra zilnic în grădină, dovedindu-se foarte folositor. Fusese odinioară ajutor de grădinar şi se întorcea bucuros la vechea lui meserie. Vă aduceți aminte că avea tot felul de rețete şi de secrete cu privire la lucrarea pământului. Le puse în aplicare. Mai toți pomii din livadă erau pădureți; el îi altoi, făcându-i să dea roade minunate.

Cosette avea voie să vină în fiecare zi să petreacă o oră cu el. Şi cum surorile erau triste, iar el bun, fetița vedea deosebirea şi-l adora. La ora hotărâtă, da fuga spre bordei. Când intra în dărăpănătura aceea, parcă aducea cu ea raiul. Jean Valjean se înveselea şi simțea

[34] Nume dat răzvrătiților contrarevoluționari din provinciile Vandeea şi Bretania în 1793–1799.

că bucuria lui sporeşte cu bucuria pe care, la rândul lui, i-o prilejuia Cosettei. Bucuria pe care o dăruim altora, departe de a se micşora, ca tot ceea ce se răsfrânge, se întoarce spre noi şi mai vie. În orele de recreație, Jean Valjean se uita de departe la Cosette cum se joacă şi cum zburdă şi-i deosebea râsul din râsul celorlalte.

Fiindcă acum Cosette râdea.

Chiar şi fața Cosettei se schimbase în oarecare măsură. Nu mai era posomorâtă. Râsul e ca soarele: alungă iarna de pe chipul oamenilor.

De altfel, cu toate că nu se făcuse mai frumoasă, Cosette devenea însă tot mai încântătoare. Spunea o mulțime de cuvinte bine chibzuite cu glasul ei dulce de copil.

La sfârşitul recreației, când Cosette se întorcea la lecție, Jean Valjean se uita spre ferestrele clasei, iar noaptea se scula să se uite la ferestrele dormitorului ei.

De altminteri, Dumnezeu îşi are căile sale; mânăstirea, ca şi Cosette, ajutaseră să mențină şi să desăvârşească în sufletul lui Jean Valjean ceea ce sădise episcopul. Nu încape îndoială că una din urmările virtuții e trufia. E între ele o punte făurită de diavol. Jean Valjean se afla, poate fără voia lui, foarte aproape de a se avânta pe această punte, atunci când providența îl azvârlise în mânăstirea Petit-Picpus. Atâta vreme cât nu se comparase decât cu episcopul, se socotise nevrednic şi rămăsese umil; dar de câtva timp începuse să se compare cu oamenii, şi trufia îşi făcea drum. Cine ştie? Poate ar fi sfârşit prin a se întoarce cu încetul la ură.

Mânăstirea îl opri pe acest povârniş.

Era al doilea loc de captivitate în care ajunsese. În tinerețea lui, care însemnase pentru el începutul vieții, ca şi mai în urmă, până de curând, fusese într-altă parte, într-un loc cumplit, un loc înspăimântător, ale cărui asprimi se păruseră totdeauna că sunt nedreptăți ale dreptății şi fărădelegi ale legii. Acum, după ce scăpase de ocnă, ajunsese în mânăstire; şi gândindu-se, cum vă spun, că trăise o parte din viața lui în ocnă, şi că azi era un spectator al mânăstirii, le asemuia în mintea lui cu nelinişte.

Uneori se oprea din săpat şi aluneca încet pe cărările şerpuite ale visării.

Îşi aducea aminte de foştii lui tovarăşi. Cât erau de nenorociți. Se sculau în zorii zilei şi munceau până noaptea târziu; abia dacă erau lăsați să doarmă; se culcau pe paturi de campanie, pe care nu li se dădea voie să aibă saltele mai groase de două degete, în încăperi în-

călzite numai în lunile cele mai friguroase ale anului; purtau bluze roşii, îngrozitoare; în zilele foarte călduroase li se îngăduia, în mod excepțional, să poarte pantaloni de pânză, iar când era ger, să îmbrace o vestă de lână; nu li se dădea vin şi nici carne decât atunci când se duceau la „munci grele”. Trăiau fără să li se rostească numele, purtând nişte simple numere şi preschimbați oarecum în cifre, cu ochii plecați, cu glasul stins, cu părul tuns, ciomăgiți, ruşinea lumii.

Gândul lui se întorcea apoi spre făpturile pe care le avea în fața ochilor.

Făpturile astea erau şi ele cu părul tuns, cu ochii plecați, cu glasul stins – nu ruşinea lumii, ci batjocura ei; nu cu spatele învinețit de ciomag, ci cu umerii zdrobiți de autoflagelare. Nici ele nu mai purtau un nume ca ceilalți oameni; aveau numai nume călugăreşti. Nu mâncau niciodată carne şi nu beau niciodată vin; rămâneau adesea nemâncate până seara; nu purtau bluze roşii, ci un fel de giulgiu negru, de lână, prea gros pentru vară, prea subțire pentru iarnă, neîngăduindu-li-se nici să-l scurteze, nici să-l lungească, neavând nici măcar posibilitatea de-a se îmbrăca după anotimp cu un veşmânt de pânză sau cu o rochie de lână şi purtând şase luni pe an cămăşi de dimie în care se înfierbântau până la delir. Nu locuiau în încăperi încălzite numai pe gerurile cele mai aspre, ci în chilii unde nu se făcea focul niciodată; nu se culcau pe saltele de două degete, ci pe paie. În sfârşit, nu erau lăsate nici să doarmă; în fiecare noapte, după o zi de trudă, atunci când se odihneau mai bine, în clipa când adormeau şi începeau să se încălzească, erau silite să se trezească, să se dea jos din pat şi să se ducă să se roage într-o capelă înghețată şi întunecoasă, stând cu amândoi genunchii pe piatră.

În anumite zile, când îi venea rândul, fiecare dintre făpturile acestea trebuia să stea, timp de douăsprezece ceasuri în şir, îngenuncheată pe lespede sau prosternată cu fața la pământ şi cu brațele în cruce.

Cei dintâi erau bărbați; acestea erau femei.

Ce făcuseră bărbații aceia? Furaseră, necinstiseră, jefuiseră, omorâseră. Erau tâlhari, falsificatori, otrăvitori, incendiatori, ucigaşi, paricizi. Ce făcuseră femeile acestea? Nu făcuseră nimic.

De o parte tâlhăria, frauda, înşelăciunea, violența, desfrâul, omuciderea, tot felul de pângăriri, toate ticăloşiile; de cealaltă parte, un singur lucru: nevinovăția.

Nevinovăția desăvârşită, avântată într-o tainică înălțare, legată încă de pământ prin virtute, dar făcând parte din cer prin sfințenie.

De o parte, destăinuiri de crime spuse în şoaptă; de alta, mărturisirea cu glas tare a păcatelor. Şi ce crime! Şi ce păcate!

De o parte miasma; de alta o mireasmă ce nu se poate descrie. De o parte o ciumă morală, păzită de aproape, ţinută sub ameninţarea tunului şi mistuindu-şi încet ciumaţii; de alta, o înflăcărare fără prihană a tuturor sufletelor încinse de aceeaşi văpaie. Acolo, beznă; aici, umbră; dar o umbră plină de lumini şi lumini pline de străluciri.

Două locaşuri de robie, dar în cel dintâi eliberarea e cu putinţă, pe lângă care mai există şi evadarea. În cel de-al doilea, veşnicia; şi drept orice nădejde, la capătul îndepărtat al viitorului, acea singură licărire de libertate pe care oamenii o numesc moarte.

În cel dintâi nu eşti legat decât în lanţuri; în celălalt te înlănţuie propria ta credinţă.

Ce se desprindea din cel dintâi? Un blestem uriaş, scrâşnetul dinţilor, ura, răutatea deznădăjduită, un strigăt de mânie împotriva societăţii omeneşti, o batjocură îndreptată către cer.

Ce se desprindea din al doilea? Binecuvântarea şi iubirea.

Şi-n aceste două locuri atât de asemănătoare şi-atât de deosebite, două feluri de făpturi atât de diferite se aflau pentru acelaşi lucru: ispăşirea.

Jean Valjean înţelegea ispăşirea celor dintâi: ispăşirea propriilor păcate, ispăşirea pentru sine însuşi. Dar n-o înţelegea pe-a celorlalte, pe-a făpturilor acestora fără vină şi fără pată, şi se întreba cutremurându-se: „Ispăşirea pentru ce? Ce fel de ispăşire?”.

Un glas îi răspundea din adâncul cugetului său: „Ispăşirea pentru altul, cea mai înălţătoare dintre mărinimiile omului”.

Ne ferim să ne spunem aici o părere personală: nu suntem decât un povestitor; privim lucrurile cu ochii lui Jean Valjean şi tălmăcim gândurile lui.

Avea în faţa lui culmea cea mai înaltă a uitării de sine, care e cea mai minunată virtute cu putinţă; nevinovăţia care iartă oamenilor păcatele, ispăşindu-le în locul lor; robia şi cazna îndurate de bunăvoie, chinul cerut de sufletele fără prihană, pentru a-i scuti de suferinţă pe cei ce-au căzut în păcat; iubirea de oameni topindu-se în iubirea pentru Domnul, dar păstrându-se totuşi întreagă şi fierbinte; blânde făpturi plăpânde, îndurând mizeriile celor pedepsiţi şi având pe buze zâmbetul celor ce se simt răsplătiţi.

Şi-şi aducea aminte că el cutezase să se plângă.

În toiul nopţii se scula adesea ca să asculte cântecele de recunoş-

tință ale acestor făpturi nevinovate copleşite de asprimi, şi-i îngheța sângele în vine, gândindu-se că aceia care erau pedepsiți pe drept nu ridicau glasul spre cer ca să blesteme, şi că el, păcătosul, amenințase cu pumnul pe Domnul.

Era ceva uimitor, care îl îndemna să mediteze adânc; un fel de prevestire pe care i-o şoptea însăşi providența; se cățărase pe ziduri, sărise împrejmuirile, înfruntase jocul cu moartea, urcuşul anevoios şi aspru, toate sforțările pe care le făcuse ca să iasă dintr-un loc de ispăşire, le făcuse din nou, ca să ajungă într-un altul. Era, oare, un simbol al destinului său?

Casa aceasta era şi ea tot o închisoare şi semăna în chip tragic cu cea din care fugise – şi totuşi de data aceasta nu-i mai trecuse niciodată prin minte să fugă.

Vedea iarăşi gratii, zăvoare, drugi de fier, puse să păzească – pe cine? Pe nişte îngeri.

Zidurile înalte pe care le văzuse împrejurul tigrilor le vedea acum în jurul oițelor.

Era un locaş de ispăşire, nu de pedeapsă, şi cu toate astea era şi mai aspru, şi mai întunecat, şi mai neînduplecat decât celălalt. Fecioarele acestea erau mai împovărate decât ocnaşii. Un vânt rece şi tăios, vântul care-i înghețase tinerețea, străbătea groapa zăbrelită şi ferecată a vulturilor; un crivăț mai aspru şi mai dureros, sufla în colivia porumbițelor. De ce oare?

Gândindu-se la lucrurile acestea, totul într-însul se prăbuşea în fața unei taine pline de măreție.

Când se adâncea în gânduri, trufia lui se destrăma. Se frământa în fel şi chip; se simțea slab şi adesea îl podidea plânsul. Tot ce pătrunsese în viața lui de şase luni încoace – Cosette, prin dragoste, şi mânăstirea, prin umilință – îl întorceau spre îndemnurile sfinte ale episcopului.

Câteodată, seara în amurg, când grădina era pustie, îngenunchea în mijlocul aleii din preajma capelei, în fața ferestrei prin care privea în noaptea sosirii lui, rămânând cu ochii îndreptați spre locul unde îşi amintea că se prosternase în rugăciune călugărița care-şi săvârşea ispăşirea. Îngenunchind astfel, se ruga în fața călugăriței.

Nu îndrăznea să îngenunche de-a dreptul în fața lui Dumnezeu.

Tot ce-l înconjura: grădina liniştită, mireasma florilor, copiii veseli şi gălăgioşi, femeile grave şi simple, mânăstirea tăcută, îl pătrundeau pe nesimțite, şi sufletul lui se întregea încet-încet, din tăcere ca şi mânăstirea, din parfum ca şi florile, din pace ca şi grădina,

din simplitate ca şi maicile, din bucurie ca şi copiii. Îşi spunea că două lăcaşuri ale Domnului îl adăpostiseră pe rând în cele două clipe mai grele ale vieții sale: cel dintâi, atunci când i se închideau toate uşile şi când semenii săi îl alungau – cel de-al doilea, atunci când societatea îl urmărea din nou şi când ocna îşi deschidea iarăşi porțile în fața lui; fără cel dintâi s-ar fi reîntors la crimă, iar fără cel de-al doilea la chin.

Îşi simțea sufletul copleşit de recunoştință şi plin de tot mai înaltă iubire.

Trecură astfel câțiva ani. Cosette creştea.

Sfârşitul părții a doua

CUPRINSUL

PARTEA A DOUA – COSETTE

Victor Hugo

1802 – 1885

